

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԵՐԱՇԻՆՈՒԹԵԱՆ
ԹԻԻ 4

ՆՈՐ ՕՐՈՒԱՆ ՏԵՍԻԼՔԸ

ԳՐԵՑ

Մ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ

1923

ՆՈՐ ՕՐՈՒ ՏՊԱՐԱՆ

572

Մ-71

13084

20 JUL 2010

1 JUL 2013

ԲԱԶՄԱԹԻԻ ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆՆԵՐԷ
ՔԱՆԻ ՄԸ ՀԱՏԸ ՄԻԱՅՆ

Ձեր երկը իսկապէս գիտական ոգիով պատրաստուած գործ մըն է, եւ անտարակոյս ենք անոր գերազանց օգտակարութեան մասին: Գիտական այս ուղղութիւնը, որ բազմաշխատ եւ նոյն ատեն մեծապէս արժէքաւորն է, գիտենք թէ շատ հետեւողներ չունին մեր մէջ, ու ատոր համար ջերմապէս կը շնորհաւորենք ձեզ՝ ձեր այս աշխատանքը երկասիրութեան համար:

(Կ. Պոլիս)

Ազգապետ Բողոքականաց
Զ. Ա. Պէճեան

Ուշի ուշով եւ յաճախ կրկին ընթերցման կարօտ եւ արժանի ներշնչեալ էջեր կան այս 160 էջերէ բաղկացած գրքոյկին մէջ:

Դարձեալ կը կրկնեմ, թէ ամեն մտածել ու տրամաբանել գիտցող Հայ մարդ եւ իգական սեռի պատկանող Հայուհիներ, խիստ օգտակար պիտի գտնեն Փրօֆ. Մինասեանի այս նոր աշխատասիրութիւնը, զոր ջանացած է մաքուր տաղադրութեամբ ի լոյս ընծայել: Կը սպասենք որ միւս հատորները չուտով հրատարակուին յօգուտ Հայ հասարակութեան:

(«Յուշարար»)

ՇԱՀԷ Ծ. ՎԱՐԴ. ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ

Սրտով հաւատացած եմ թէ սոյն հրատարակութիւնները ազգօգուտ են, եւ թէ՛ ներկայ եւ թէ՛ ապագայ սերունդներուն վրայ խոր ազդեցութիւն պիտի թողուն: Ասիկա նախաձեռնարկն է լուծելու այն մեծ հարցը թէ՛ պէտք է Հայկական պատմութիւնը վերստին դրուի նորագոյն գիտութեանց տոյնն տակ:

(Լ. Ե. Անճէլյոս)

Տր. Յ. Պ. ՊՂՂՈՍԵԱՆ

Ձերմապէս կը զնահատեմ ձեր քրտնաթոր եւ բազմաշխատ երկասիրութիւնը — միակը իր տեսակին մէջ. անգնահատելի աշխատասիրութիւն մը՝ օգտուելու Հայ ցեղին համար:

(Տիթրոյթ)

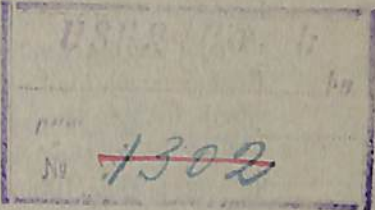
Փրօֆ. Կ. Յ. ՊԵՇԿԵՐԵՐԻՐԵԱՆ

Հիացմամբ կարդացի ձեր «Ծագումն ու Նկարագիր Հայ Ազգին» Ա. մասը: Երեսներ յոգնատանջ եւ օգտաշատ երկասիրութիւն մ'է: Երանի թէ ամեն Հայ պարտաւորուէր կարգալ եւ կանուխէն ուսուցանել իր զաւակաց մեր ազգին «Ծագումն ու Նկարագիրը»: Անհուն փափաքով կը սպասեմ տեսնել ձեր ազգօգուտ աշխատութեանց յաջողութեամբ պատկերը:

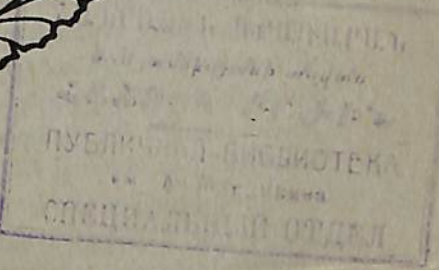
(Սուրբ Լէյր Սիթի)

Տիկ. ԱՇԷՆ ՊՈՂՈՍ ՈՒՐՖԱԼԵԱՆ

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԵՐԱՇԻՆՈՒԹԵԱՆ
ԹԻԻ 4

ՆՈՐ ՕՐՈՒԱՆ ՏԵՍԻԼՔԸ

ԳՐԵՑ

Մ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ

1923

Հարկը Օրհնայ

Զոռ-է-ը

Օրհ. Հ. Ե. Եր. Մարգոսյան

Dr. A. Der Margossian
319 Broad St.
Providence, R. I.
U. S. A.

ՆՈՐ ՕՐԻ ՏՊԱՐԻ

Սիրելի ֆրոֆ. Մ. Մինասեան,

«...կայ ուրիշ կացութիւն մըն ալ, որուն պարտք կը զգամ հրաւիրել ձեր ուշադրութիւնը: Ծանօթ էք քէ որքերէն գատ բազմաթիւ Հայեր ներկայիս կը վտարուին Անատոլիէն: Անոնք ալ Յունաստանի կամ անոր կղզիներուն մէջ ապաստան գտած են կամ պիտի գտնեն: Յուսահատական է այսպիսեաց կացութիւնը. ամէն բան կորուսած են անոնք. անօթի, մերկ են անոնք եւ ցուրտէն կը տառապին: Անոնցմէ շատեր հիւանդ են եւ ապագան չափազանց մութ կ'երեւի: Բաւական օգնութիւն կը մատակարարուի անոնց Ամերիկեան եւ Բրիտանական կազմակերպութեանց եւ Յոյն կառավարութեան կողմէն: Ամենամեծ դժուարութիւնը ա'ն է որ անկարելի է գործ մարել այսօր մեծագանգուած գաղթականաց համար: Այնպէս որ անոնք ստիպուած են անգործ ու պարապ անցնել իրենց ժամանակը, եւ այսպէս ուրիշ բանով չեն կրնար զբաղեցնել իրենց միտքը՝ բայց միայն մտածելով իրենց տխուր եւ անյոյս վիճակին վրայ: Իմ ձեզի ունեցած առաջարկս ան է որ մասնաւոր գումար մը գոյացնէք՝ ձեր գրքերէն կարելի եղածին չափ մեծ քանակութեամբ ձրի բաշխելու համար այս գաղթականներուն, իրենց ամենէն սոսկալիօրէն կարօտած այս ժամանակամիջոցին: Մենք կրնանք կարգադրել որ մեր Աթէնքի ու Սելանիկի երկու կեդրոններէն իմաստուն կերպով եւ արդիւնաւորապէս բաշխուին անոնք: Թէ՛ Ամերիկեան Պրատի Միսիոնարք եւ քէ՛ Հայ ուսուցիչներ ու քարոզիչներ չափազանց ուրախ պիտի ըլլան օժանդակելու իրենց ժողովրդին այս կերպով օգնող այս գործին: Աթէնքի մէջ Դուրեան Եպիսկոպոսն ալ վստահ եմ քէ խնդրեալմբ պիտի օժանդակէ այս բարի գործին:

Ամենաջերմ բաղձանքով ու ակնկալութեամբ պատասխանատուութեան այս բեռը կը դնեմ սրտիդ ու խղնիդ վրայ, եւ վըստահ եմ քէ պիտի ընես ամէն ինչ որ կրնաս՝ առատօրէն եւ արագօրէն պատասխանելու այս դիմումիս:

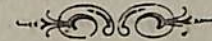
Ձերդ անկեղծօրէն
Յ. Ու. ՄէֆֆԱԼԸՄ

Ընթերցող, ի՞նչ պիտի ըլլայ պատասխանդ Ամերիկեան Պրատի Պրոտէկտորատի Հրատարակչական Բաժնին պետ, Տր. Յ. Ու. Մէքքալըմի կողմէն յանուն բազմաշարժար եղբայրակիցներուդ ուղղուած այս սրտաւոյդ կոչին: Իմ վախճան է որ ԱՆՁՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ եւ ԱՆՏԱՐԲԵՐՈՒԹԵԱՆ երկու մահացու մեղքերուն դուրսը ջախջախող հարուած մ'ըլլայ պատասխանդ:

Ընկիւթ նուիրատուութիւնդ մեծ ուրախութեամբ պիտի յատկացնեմ վերողբեալ կոչին մէջ ներկայացուած բարի նպատակի:

Մ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ

ՆՈՐ ՕՐՈՒԱՆ ՏԵՍԻԼՔԸ

Ա.

ԱՐԻԻՆ ԵՒ ՆԿԱՐԱԳԻՐ

Բառին տառական իմաստով՝ ԱՐԻԻՆ է որ կը ձեւակերպէ ամէն անհատի ու ցեղի ա'յնքան հոգեկան տիպը որքան Փիղիքական կերպարանքը: Ասոր համար է որ իրենց նկարագրի հիմնական տիպերովն ալ իրարու կը նմանին Փիղիքապէս իրարու նմանող տարբեր ժողովուրդներ: Եւ ասոր համար է, դարձեալ որ Փիղիքապէս իրարմէ խիստ տարբերող ժողովուրդներու խառնուածքն եւ իմացական ու հոգեկան կազմն ալ համանման խոշոր տարբերութիւններ ցոյց կուտան: Փիղիքական այսինչ բնորոշ յատկանիշներով օժտուած ժողովուրդ մը, անխղիւ կերպով, օժտուած կը դնուի նաեւ հոգեբանական համապատասխան որոշ յատկանիշներով, որովհետեւ ՄԻՆԻՆՈՅՆ հասարակաց աղբիւրէն կը ստացուին անոր թէ՛ կերպարանքն թէ՛ բնաւորութիւնը: Ժողովուրդի մը Փիղիքական կերպարանքն, այսպէս, անխալելի խորհրդանշանը կամ հաւատարիմ պատկերն ու հայելին կը հանդիսանայ՝ անոր մէջն ապրող ու գործող ցեղային հոգիին: Մէկ հատ վճռական ապացոյց կը բաւէ այս մասին:

Աշխարհի մէջ չկան մարդկային երկու ցեղեր որ կազմախօսօրէն եւ հոգեբանօրէն աւելի արմատապէս տարբերին իրարմէ քան որ կը տարբերին արական ու իգական սեռերն: Հայ այր մարդուն եւ հայ կին մարդուն միջեւ բնախօսական եւ հոգեբանական աւելի խոր տարբերութիւններ կը տիրեն քան որ գոյութիւն ունին Թաթարին եւ Հայուն միջեւ: Արդ, այսօր դիտութիւնը վնասակամապէս ապացուցած է որ արական եւ իգական սեռերուն ժառանգած գոնէ երկրորդական կոչուած յատկանիշներն, եւ առնական ու կնոջական ինքնայատուկ բնագոյային դրդումներն ու բնաւորութեան դժեր, ամենն ալ, ծնունդ կ'առ-

Սիրելի Փրօֆ. Մ. Մինասեան,

«...Կայ ուրիշ կացութիւն մըն ալ, որուն պարտք կը զգամ հրաւիրել ձեր ուշադրութիւնը: Ծանօթ էք թէ որքեքէն գատ բազմաբիւ Հայեր ներկայիս կը վտարուին Անատոլիէն: Անոնք ալ Յունաստանի կամ անոր կղզիներուն մէջ ապաստան գտած են կամ պիտի գտնեն: Յունաստանական է այսպիսեաց կացութիւնը. աւելն բան կարուած են անոնք. անօթի, մերկ են անոնք եւ ցուրտէն կը տառապին: Անոնցմէ շատեր հիւանդ են եւ ապագան չափազանց մութ կ'երեւի: Բաւական օգնութիւն կը մատակարարուի անոնց Ամերիկեան եւ Բրիտանական կազմակերպութեանց եւ Յոյն կառավարութեան կողմէն: Ամենամեծ դժուարութիւնը ա'ն է որ անկարելի է գործ մարել այսօրվան մեծագոյն գաղթականաց համար: Այնպէս որ անոնք ստիպուած են անգործ ու պարապ անցնել իրենց ժամանակը, եւ այսպէս ուրիշ բանով չեն կրնար զբաղեցնել իրենց միտքը՝ բայց միայն մտածելով իրենց տխուր եւ անյայտ վիճակին վրայ: Իմ ձեզի ունեցած առաջարկս ան է որ մասնաւոր գումար մը գոյացնէք՝ ձեր գրքերէն կարելի եղածին չափ մեծ քանակութեամբ ձրի բաշխելու համար այս գաղթականներուն, իրենց ամենէն սոսկալիօրէն կարօտած այս ժամանակամիջոցին: Մենք կրնանք կարգադրել որ մեր Արեւմտի ու Սեւանիկի երկու կեդրոններէն իմաստուն կերպով եւ արդիւնաւորապէս բաշխուին անոնք: Թէ՛ Ամերիկեան Պորտի Միսիոնարք եւ թէ՛ Հայ ուսուցիչներ ու քարոզիչներ չափազանց ուրախ պիտի ըլլան օժանդակելու իրենց ժողովրդին այս կերպով օգնող այս գործին: Արեւմտի մէջ Գուրեան Նպիսկոպոսն ալ վստահ եմ թէ խնդրեալը պիտի օժանդակէ այս բարի գործին:

Ամենաչեղճ բաղձանքով ու ակնկալութեամբ պատասխանատուութեան այս բեռը կը դնեմ սրտիդ ու խղճիդ վրայ, եւ վրտանա եմ թէ պիտի ընես ամէն ինչ որ կրնաս՝ առատօրէն եւ արագօրէն պատասխանելու այս դիմումին:

Ձերդ անկեղծօրէն
Յ. Ու. ՄԷՔԻՍԱԼՈՒՄ

Ընթերցող, ի՞նչ պիտի ըլլայ պատասխանող Ամերիկեան Պորտի Պոլսոյ Հրատարակչական Բաժնին պետ, Տր. Յ. Ու. Մէքեանը մէկ կողմէն յանուն բազմաշարժար եղբայրակիցներուդ ուղղուած այս սրտալուրջ կոչին: Իմ փափաքս է որ ԱՆՁՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ եւ ԱՆՏԱՐԲԵՐՈՒԹԵԱՆ երկու մահացու մեղքերուն դէմ ինք ջանքալիցի հարուած մ'ըլլայ պատասխանող:

Ընելիք նուիրատուութիւնդ մեծ ուրախութեամբ պիտի յատկացնեմ վերողբեալ կոչին մէջ ներկայացուած բարի նպատակին:

Մ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ

ՆՈՐ ՕՐՈՒԱՆ ՏԵՍԻԼՔԸ

Ա.

ԱՐԻԻՆ ԵՒ ՆԿԱՐԱԳԻՐ

Բառին տառական իմաստով՝ ԱՐԻԻՆ է որ կը ձեւակերպէ ամէն անհատի ու ցեղի ա'յնքան հոգեկան տիպը որքան Փիղիքական կերպարանքը: Ասոր համար է որ իրենց նկարագրի հիմնական տիպերովն ալ իրարու կը նմանին Փիղիքապէս իրարու նմանող տարրեր ժողովուրդներ: Եւ ասոր համար է, դարձեալ որ Փիղիքապէս իրարմէ խիստ տարրերով ժողովուրդներու խառնուածքն եւ իմացական ու հոգեկան կազմն ալ համանման խոշոր տարրերութիւններ ցոյց կուտան: Փիղիքական այսինչ բնորոշ յատկանիշներով օժտուած ժողովուրդ մը, անխղիւ կերպով, օժտուած կը գտնուի նաեւ հոգեբանական համապատասխան որոշ յատկանիշներով, որովհետեւ ՄԻՆԻՆՈՅՆ հասարակաց աղբիւրէն կը ստացունան անոր թէ՛ կերպարանքն թէ՛ բնաւորութիւնը: Ժողովուրդի մը Փիղիքական կերպարանքն, այսպէս, անսխալելի խորհրդանշանը կամ հաւատարիմ պատկերն ու հայելին կը հանդիսանայ՝ անոր մէջն ապրող ու գործող ցեղային հոգիին: Մէկ հատ վճռական ապացոյց կը բաւէ այս մասին:

Աշխարհի մէջ չկան մարդկային երկու ցեղեր որ կազմախօսօրէն եւ հոգեբանօրէն աւելի արմատապէս տարրերին իրարմէ քան որ կը տարրերին արական ու իգական սեռերն: Հայ այր մարդուն եւ հայ կին մարդուն միջեւ բնախօսական եւ հոգեբանական աւելի խոր տարրերութիւններ կը տիրեն քան որ գոյութիւն ունին Թաթարին եւ Հայուն միջեւ: Արդ, այսօր դիտութիւնը վնասակաւապէս ապացուցած է որ արական եւ իգական սեռերուն ժառանգած գոնէ երկրորդական կոչուած յատկանիշներն, եւ առնական ու կնոջական ինքնայատուկ բնաղբային դրոշմներն ու բնաւորութեան գծեր, ամենն ալ, ծնունդէ կառ-

նեն սեռային դեղձերուն՝ արեան մէջ հոսեցուցած քիմիական նիւթերու ներգործութեամբ: Արական սեռէն երախայի մը ամորձիքը կրտելով եւ այսպէս արական ներքնահոս հիւթին արտադրութիւնն ու արեան մէջ հոսումը բոլորովին արգելելով՝ միանգամ ընդ միշտ կը ջնջուի անոր պէյս, մօրուս, քաւ ձայն եւ ուրիշ առնական յատկանիշներու երեւման կարելիութիւնը: Նոյնքան անխուսափելիօրէն նոյն անհատին մէջ կը ջնջուին նաեւ այր մարդը՝ կին մարդէն զատորոշող սեռային զգացումներն եւ առնական բնաւորութիւնը: Հակադարձաբար, դեռատի աղջկան մը ձուարանին որեւէ պատճառաւ ոչնչացումը՝ անխուսափելի կերպով կը ջնջէ անոր մէջ իգական սեռին յատուկ ֆիզիքական ու հոգեկան բնորոշ տիպը: Նոյն իսկ պէյս ու մօրուս կրնան ածիլ անոր դէմքին վրայ: Ասկէ աւելին կայ. կենդանիներու վրայ կատարուած բազմաթիւ փորձեր ցոյց կուտան թէ արուի մը սեռային դեղձը հանելով եւ իգական սեռի ձուարանը անոր մարմնոյն մէջ պատուաստելով՝ ոչ միայն առնականութեան ֆիզիքական ու հոգեկան բոլոր յատկանիշներն կը ջնջուին անոր մէջ, այլ մինչեւ անգամ իգական սեռին յատուկ թէ՛ ֆիզիքական թէ՛ հոգեբանական յատկանիշներ կը զարգանան անոր մէջ: Նոյն իսկ կաթ կրնան տալ անոր ստինքը:

Ապացոյցը վճռական է ու բացորոշ: Մարդու մը արեան մէջ ներարկուող քիմիական նիւթերն են որ իրենց բնոյթին ու քանակին համաձայն կը կերպարանաւորեն ա՛յնքան անոր դիմադժութիւնը որքան բնաւորութեան հիմնական տիպը: Եւ որովհետեւ մարդկային միւսնոյն ցեղին պատկանող անհատներ, առ հասարակ, համանման գեղձեր կը ժառանգեն իրենց համարիւմ նախնիքէն՝ անոնք կ'ունենան նաեւ արեան հասարակաց քիմիական բաղկացութիւն մը, հետեւաբար նաեւ՝ ֆիզիքական կերպարանքի եւ հոգեկան տիպի հասարակաց նմանութիւն մը: Այս մասին չկայ ու չկրնար ըլլալ այլ եւս որեւէ տարակարծութիւն գիտուն մասնագէտներու միջեւ: Արիւնն է — իր մէջ հոսող գեղձային եւ սննդական բարդ նիւթերով — ներքին ճարտարապետը ազգաց ու ժողովրդոց դիմադժութեանն ու հոգեբանութեանը: Կրնան մասնագէտներ տրամադծօրէն տարբերիլ իրարմէ այս կարգի իրողութեանց մեկնութիւններուն կողմանէ, բայց ասիկա նշանախեց մ'անգամ չպակսեցներ ապացուցուած իրողութեանց վճռականութենէն ու արժէքէն: Դարձեալ, գիտութիւնը կրնայ բոլորովին մոռնի մէջ ըլլալ թէ աներեւակայնիօրէն փոքրաքանակ այսինչ տեսակ քիմիական նիւթեր ինչպէս եւ ինչո՞ւ ֆիզիքական ու հոգեկան այսինչ տիպ յատկանիշներ կ'արտադրեն ան-

վրէպ, բայց ասիկա բնաւ երբեք կասկածի տակ չձգեր ակներեւ արդիւնքը՝ արեան մէջ գործող այս ուժերուն:

Վերի իրողութենէն կը հետեւի թէ մարդկային ամեն ցեղ ինչպէս ունի իր ֆիզիքական ինքնորոշ տիպը, նոյնպէս ունի նաեւ իր հոգեկան ինքնորոշ տիպը: Եւ այս երկուքը անխզելի կերպով զօդուած են իրարու:

Հարվըրտ Համալսարանի մեծահամբաւ հոգեբաններէն Փրոֆ. ՄէքՏուկալ, իր «Ընկերական Հոգեբանութեան» վերջնագոյն հրատարակութեանը մէջ, հետեւեալ կերպով կը խտացնէ մարդուս բնաւորութեան վրայ ներքին բնախօսական գործողութեանց քիմիական արտադրութիւններուն գործած ազդեցութեանց մասին գիտութեան ըրած յայտնութիւններն:

Ակնարկելով Վահանադեղձին (Thyroid) կը գրէ. «Գիտենք թէ այս գործարանին պակասաւորութիւնը կրնայ ունենալ մէկը վերածել մտային բթամտութեան վիճակի մը որ ապշութեան կը մօտիկնայ, եւ թէ անոր չափազանց գործունէութիւնը հակառակ արդիւնք կ'արտադրէ եւ կրնայ նետել միտքը խելագարութեան մօտիկցող գերազգրութեան վիճակի մը մէջ: Դարձեալ, գիտենք թէ ինչ ինչ հիւանդութիւններ կը միտին խառնուածքի մասնաւոր փոփոխութիւններ յառաջ բերել, թէ հիւծախտը յաճախ կուտայ հիւանդին պայծառ եւ յուսալից հոգեբանութիւն մը, իսկ շաքարախտը դժգոհ կ'ընէ զայն: Որոշ է թէ այսպիսի պարագայից մէջ՝ ակտուոր հիւստեաններէն քիմիական նիւթեր կը հոսին արեան մէջ եւ անոր միջոցաւ հասնելով ջրային դրութեան՝ քիմիաբանօրէն կ'այլափոխեն անոր գործունէութիւններն: Ասոր համար է որ բնախօսական խանդարմանց հետ զուգընթացաբար տեղի կ'ունենան նաեւ բնաւորութեան խորին փոփոխութիւններ: Հաւանօրէն մարմնոյ մէջ իւրաքանչիւր գործարան այս կերպով ազդեցութիւն մը կը գործէ մեր մտային կենաց վրայ, եւ հաւանական է որ մարդկային բնաւորութիւնը մեծ չափով համադրութիւնը կամ արտադրոյթն է բոլոր այս բաղմաթիւ արտադրութեանց» (81, էջ 348):

Վերի հատուածը մէջ բերի ցոյց տալու համար թէ ինչպէս ցեղի մը յայտնաբերած խառնուածքի կամ բնաւորութեան ընդհանուր տիպը կրնայ ծնունդն ըլլալ անոր ներքին գործարաններուն, մասնաւորապէս ներքնազեղձերուն, կազմախօսական ընդհանուր տիպին ու անկէ յառաջացող քիմիական արտադրութեանց ինքնայատուկ որակին ու քանակին: Եւ, արդարեւ, բնաւորութեան որոշ տիպ մը կ'ընկերակցի դիմադժութեան որոշ տիպի մը, որոնց երկուքն ալ արդիւնք են արեան մէջ հոսող քիմիական նիւթերու տարբեր տիպ որակին ու քանակին, իսկ արեան այս տար-

բերութիւններն ալ՝ իրենց կարգին՝ յառաջ կուգան տարբեր ցեղերու ունեցած կազմախօսական եւ բնախօսական ժառանգական խորարմատ տարբերութիւններէն:

Մարմինէն ԱՐԵԱՆ մէջ հոսող քիմիական նիւթերու շնորհիւն է, դարձեալ, որ բնաւորութեան փոփոխութիւններ յառաջ կը բերեն կարգ մը հիւանդութիւններ: Տեսակ մը ներքին մակարոյժ կայ, ճանկաւոր որդ (հուֆ-ուրքս) անուն, որ աղեաց թաղանթին կը կպչի ու կ'արիւնոտէ զայն: Կարգ մը արեւադարձային երկիրներու բնակչաց իբր կէՍԸ այս ախտով վարակուած կը գլտնուին: Այսպիսիք վատոյժ են եւ չափազանց ծոյլ: Անոնց արիւնի մէջն է ծոյլ բնաւորութիւնը, եւ աշխարհի բոլոր պերճախօս քարոզութիւններն ու կրթական ջանքեր անզօր պիտի մնան բոլորովին՝ ժրաշան ժողովուրդ մը յառաջ բերել այս ախտով վարակուած բազմութիւններէ: Մ. Նահանգաց մէջն ալ մուտ գտած է Ափրիկեան ծագում ունեցող այս հիւանդութիւնը եւ «Հարաւի ալքերն ու կիներ, որ սերունդն են Անկլո-Սաքսոն լաւագոյն նախնեաց, ... աւելի եւ աւելի վատասեցեցան եւ հանրային կարծեաց առջեւ դատապարտուեցան իբրեւ ծոյլ, աննպատակ, անարժէք ու դատարկապորտ մարդիկ»: Ուրիշ տեսակ ներքին մակարոյժի մը գործած աւերներուն տակ կը տառապին Եգիպտոսի բնակչութեանց գրեթէ յիսուն առ հարիւրն: Բոլոր այսպիսի հիւանդութիւնք՝ քիմիական ինքնայատուկ նիւթեր կը հոսեցնեն արեան մէջ, որոնք կ'ազդեն ջրային դրութեան եւ յառաջ կը բերեն տեսնուած հոգեբանական վիճակները: Նման վատութիւն յառաջ կը բերէ նաեւ ջերմախտը, եւ վաղեմի Յունաստանի անկման գլխաւոր պատճառն ըլլալ կ'ընթադրուի նոյն այս ջերմախտը: Հիւանդութեան այս օրինակներն մէջ բերի ցոյց տալու թէ ոչ միայն ժառանգական ուժերն են որ բնաւորութեան տարբերութիւններ կրնան յառաջ բերել տարբեր ժողովրդոց միջեւ, այլ տեւական բնոյթ ունեցող ներքին հիւանդութիւններն ալ: Բայց այս երկուքին ալ ներգործութեան պայմանն ու միջոցն է մարդու երակաց մէջէն հոսող ԱՐԻՒՆԸ, (84, էջ 348):

Սնունդի տարբերութիւններն ալ մեծ ազդեցութիւն կը գործեն մարդկային նկարագրին վրայ, ինչպէս ցոյց կուտան վայթէ-միսներու մասին եղած վերջի զարմանալի յայտնութիւններն: Հայ նկարագրին վրայ Հայաստանի սննդական արտադրութեանց եւ ուտեստի սովորութեանց գործած ազդին ազդեցութիւններն ցոյց պիտի տամ ուրիշ հատորի մը մէջ, ուր պիտի հաստատեմ թէ՛ Տաւրոսեան Լեռնաշխարհը երկրագնդիս վրայ ամենէն նըպաստաւորեալ մէկ երկիրն է՝ առողջ, կորովի, տոկուն, երկա-

րակեաց, քաջ ժողովուրդ մը արտադրող սննդական նիւթերն ա-մենաճոխ առատութեամբ պարգեւելու կողմանէ: Այդ հատորին մէջ պիտի հաստատեմ թէ՛ ինչպէս Հայաստան, իր սեղմ տարածութեան մէջ, կը բովանդակէ ա՛յնքան Սկանտինաւեան երկիրներու համարուելու կաթնատեստեական արտադրութեանց գերազանցութիւններն եւ միանգամայն Քալիֆորնիոյ ընծայած սքանչելի յարմարութիւններն՝ պտուղի եւ արմտեաց արտադրութեան կողմանէ: Պիտի ցոյց տամ նաեւ թէ՛ ինչպէս կարելի է Հայաստանի սառնամանեաց անմշակելի լեռնակողերն անգամ վերածել ոչխարէն կրկին մեծութիւն ունեցող կենդանիի մը բազմահազար երամակներն ապրեցնող հարստութեանց աղբիւրներու, ինչպէս Քանաւաական եւ Ամերիկեան կառավարութիւններն եւ անհատական ընկերութիւններ սկսած են՝ իրենց հիւսիսային ցրտաշունչ դաւառներուն մէջ: Այս կենդանեաց թէ՛ միսը, թէ՛ կաթը եւ թէ՛ բոլորը տնտեսական հարստութեան աղբիւրներ սկսած են հանդիսանալ եւ կը խոստանան մօտիկ ապագային կազմել խոշոր մէկ տոկոսը մսի ընդհանուր արտադրութեան: Բայց ներկայ հատորիս մէջ տեղ չունինք այս չափազանց կարեւոր հարցին քննութեան համար: Մարդու Փիղիքական եւ մտային վիճակին վերայ սննդական նիւթերու գործած տիրական ազդեցութիւնը ցոյց տուող մէկ կէտ միայն պիտի ներկայացնեմ հոս:

Մարդկային կազմախօսութեան, բնախօսութեան եւ հոգեբանութեան վրայ վահանազեղման արտադրած քիմիական նիւթերուն գործած խորին ազդեցութեանց մասին գրած եմ «Մագնուս ու Նկարագիր» հատորիս մէջ: Արդ, ապացուցուած իրողութիւն մըն է թէ՛ մեր կերած սննդեղէններուն մէջ դանդաղ ՄԱՆԻՇԸ (այօտիմ) է որ գլխաւոր տարրը կը կազմէ վահանազեղմի հիւթին: Ընդարձակ դաւառներ կան աշխարհի տարբեր մասանց մէջ, որոնց հոգերն ու անոնց վրայ աճող տունկեր բաւականաչափ մանիշ չեն պարունակեր: Այս տեսակ դաւառներու բընակիչք, աւելի կամ նուազ չափերով, կը տառապին ապշութեան մօտիկցող բթամտութենէ: Մ. Նահանգաց մեծ լիճերուն չըրջակայ դաւառներն, օրինակի համար, ինչպէս՝ Միսուրիի ու Ելոսթոնի հովտաց վերին մասերն եւ Արեւելեան Օրէկոնի ու Ռաւինիլթընի ինչ ինչ դաւառներն կը պակասին մանիշի կողմանէ: Ելոսթոնի հովտին մէջ ատենէ միւլեր տարեկան մօտաւորապէս մէկ միլիոն խոյի, ոչխարի, կովու եւ ձիու ձագեր՝ կը մեռնին իբրեւ արդիւնք վահանազեղմային հիւանդութեանց: Վերն յիշուած դաւառներու բնակչութեանց մէջն ալ խիստ տարածուած են վահանազեղմային հիւանդութիւնք: Օհայօ, Էյէրլենի մէջ այս-

պիտի հիւանդութիւններով տառապող դպրոցական աշակերտաց Սօսիքը այսօրայտ մատակարարուելով՝ արագօրէն անհետացան անոնց շատերուն մէջ խալիպներն ու յարակից ախտանշաններ. (85, էջ 493) :

Վանայ Ծովուն ջրի քիմիական տարրալուծումներ ցոյց կուտան թէ Մանիշի կողմանէ ալ շատ հարուստ է ան, որով կը հաստատուի չրջակայ դաւառներու հողերուն մանիշի կողմանէ հարըստութիւնը: Կը հետեւի, որեմն, թէ Հայաստանի գոնէ այս մասանց բնակչութիւնը՝ իրենց տրամադրելի ունեցած են սնունդի տարր մը իրենց բուսական ու կենդանական ուտեստներուն մէջ, որ ոյժն ունի կայտառութիւն, աշխոյժ, մտային ու ֆիզիքական սուր գործունէութեանց բարձր ընդունակութիւն պարգեւել մարդուս: Եւ չմոռնանք թէ Հայաստանի սիրտն են կազմած Վանայ Ծովուն եզրագաւառներն՝ մեր Ուրարտական թագաւորութեան շրջաններէն մինչեւ այսօր: Սննդական գիտութեանց վերջնագոյն յայտնութիւնք տարակոյս չեն թողուցած մտքին մէջ թէ՛ Հայոց նկարագրին ամենէն արժէքաւոր յատկութիւններէն մի քանին՝ իրենց արմատական ուժերն ստացած են նաեւ Հայաստանի հայթայթած սննդական նիւթերէն: Բայց այս իրողութիւնը չփստեր, այլ կը հաստատէ ներկայ գլխուս վերադիրը, այսինքն թէ՛ ԱՌԻԻՆՆ է ակնադրելը մարդուս նըկարագրի ուժերուն, որովհետեւ արեան մէջ խառնուելով ու աւնոր միջոցան է որ սնունդի նիւթեր կը կատարեն իրենց հզօր ներգործութիւններն ջրային դրութեան ու մտքին եւ բնաւորութեան վրայ:

Վաղուց նկատուած է կլիմայական պայմաններու դործած ազդեցութիւնը մարդկային մտավիճակներուն ու բնաւորութեան վրայ: Թերեւս իրականէն չափազանց կարեւորութիւն ընծայուած է ցարդ կլիմայական այս ազդեցութեանց: Տեղ չունինք հոս՝ այս խիստ կարեւոր կէտին շուրջը կատարուած ուսումնասիրութեանց արդիւնքներ ներկայացնելու: Մեր տեսակէտը լուսաբանող մէկ իրողութիւն մը մատնանշելով միայն պիտի բաւականանամ:

Հաստատուած իրողութիւն մըն է թէ աւելի խոշոր թոքեր ունին լեռնային բարձրութեանց վրայ ապրող մարդիկ, եւ թէ կարճ ատենէն կը պզտիկնան անոնք՝ երբ լեռնական ժողովուրդներ վար իջնեն իրենց բարձրագիւր բնակավայրերէն ու բնակին ցած հովիտներու մէջ: Վերջնագոյն քննութիւնք հաստատած են նաեւ այն խիստ նշանակալից իրողութիւնը թէ՛ արեան կարմիր գնդակիկներու թիւը կ'աճի լեռնային բարձր գաւառներու մէջ ապրող

ժողովրդոց մէջ: Առանց ակնարկելու բնախօսական ու հոգեբանական այն կարեւոր փոփոխութեանց որ կ'ընկերակցին շնչողութեան եւ արեան շրջառութեան այս փոփոխութեանց՝ բաւական է մատնանշել թէ Հայաստանի կլիման ինչ մեծ ու բարերար դեր կատարած կրնայ ըլլալ Հայկական նկարագրի շինութեանը եւ Հայ պատմութեան ձեւակերպմանը մէջ: Մարդաբաններէն ու կենսաբաններէն շատեր կ'ընդունին նոյն իսկ թէ լեռնային կլիմայից դարաւոր ազդեցութեանց արդիւնքն է նաեւ գլխու կլոր ձեւը, եւ թէ քանի մը հարիւր տարի տափարակ դաշտերու վրայ բնակող ժողովրդոց գլխածեւն ալ կը փոխուի նշանակելի չափերով: Գիտական այս տեսութիւնն ալ աւելցնելով վերի ապացուցեալ իրականութեան վրայ՝ կը տեսնենք թէ Հայաստանի բնակչաց կարմրակ կայտառ դէմքերն՝ մեր հայրենեաց կլիմային արդիւնքն են ստուգապէս, իսկ կլորգլուխներն հաւանօրէն արդիւնքն են միեւնոյն ազդեցութեանց: Ինչ որ ալ եղած ըլլան կլորիմայական պայմաններու ազդեցութիւններն մարդկային ֆիզիքական ու հոգեկան բովանդակ կեանքին վրայ՝ սա՛ ստոյգ է որ ԱՌԵԱՆ ազդեցութեամբ միայն անոնք կը բաշխուին մարմնոյ զանազան հիւսուածքներուն եւ կ'արտադրեն անոնց մէջ համապատասխան տեւական յատկանիշներն (84, էջ 345) :

Կարեւոր դիտողութիւն մըն ալ ժառանգականութեան եւ միջավայրի փոխադարձ ազդեցութեանց մասին եւ վերջացնենք այս գլուխը:

Գարնանածաղիկը (փրիմրօզ) 30—35 աստիճանի հարիւրամասնեայ բարեխառնութեան մէջ աճելով բոլորովին եւ մի'միայն մերմակ ծաղիկ կուտայ: Միեւնոյն տունկը 15—20 աստիճանի բարեխառնութեան մէջ աճելով բոլորովին եւ մի'միայն կարմիր ծաղիկ կուտայ: Այնպէս որ, փորձարկուներ կրցած են դարնանածաղիկի տունկեր նախ տաճ տեղ մը աճեցնելով մի քանի ճերմակ ծաղիկներ ստանալէ յետոյ՝ ցուրտ տեղ մը փոխադրել զանոնք եւ դեռ չբացուած կոկոններէն այս անգամ կարմիր ծաղիկներ ստանալ: Դարձեալ ապացուցուած է թէ մի'եւնոյն ծաղիկներն որչափ աւելի եւ աւելի բարձր դիրքերու վրայ մշակուին, այնչափ աւելի պայծառ կ'ըլլան անոնց գոյները: Տարօրինակ եւ անհաւատալի ոչինչ կայ, որեմն, մեր սա՛ հաւաստումին մէջ թէ Հայաստանի ծաղիկներն անգամ աւելի պայծառ ու գեղեցիկ են քան դաշտային երկիրներու միեւնոյն ծաղիկներն: Նոյնը կրնայ ըսուիլ պտուղներու համեղութեանց մասին: Փորձով հաստատուած է թէ կարգ մը տունկեր՝ կարճ ծղօտ, մազոտ ու մուր կանաչ տերեւներ եւ փնջախիտ ծաղիկներ կ'արտադրեն երբ մշակ-

ուին լեռնազաւատի մը բարձրութեանց մէջ, իսկ միեւնոյն տուն-
կերն՝ երկար ծղօտ, նուազ մագոտ եւ բաց կանաչ տերեւներ կ'ար-
տադրեն երբ մշակուին ցած դաշտի մը վրայ: Կարգ մը ծովա-
յին կենդանեաց վրայ կատարուած փորձեր ցոյց կուտան թէ ա-
նոնք աւելի երկար մարմին կ'ունենան ցրտագոյն բարեխառնու-
թեան ենթարկուելով: Բզէզին գոյնը կրնայ փոխուիլ՝ բարե-
խառնութեան եւ խոնաւութեան տարբեր պայմաններու ենթար-
կելով զայն: Եւ Նիւ Եորքի կենդանաբանական պարտէզին մէջ
ցոյց տրուած է թէ՝ ա'յնպէս մը կրնան սնուցուիլ կարգ մը թրո-
շուններ որ ձմեռն ալ պահեն իրենց դարնանային փետուրներու
գոյնն ու իրենց դարնանային երգեր: Սըր Ճոն Բոս կը պատմէ
թէ նաեւ մը մէջ մաքիի նման կենդանի մը ձմեռը տաք սենեակ
մը պահուելով՝ չթափեց իր ամառնային բուրդը: Նոյն կենդա-
նին յետոյ 30 աստիճանի հարիւրամասնեայէն ցած բարեխառնու-
թիւն ունեցող վանդակի մը մէջ պահուելով՝ մէկ օրուան մէջ
ճերմկեցան անոր թուշին եւ ուսերուն մորթի գոյնը, երկու օրէն
մարմնոյ ուրիշ մասանց վրայ ալ երեւցաւ նոյն փոփոխութիւնը,
եւ չարաթ մը յետոյ ամբողջովին փոխուած էր անոր մորթին
գոյնը (84, էջ 330):

Հարկ չկայ դիզել հոս այս կարգի բազմաթիւ իրողութիւն-
ներ. եզրակացութիւնը բացորոշ է: Անհատի մը մէջ զարգացող
Ֆիզիքական կամ հոգեկան յատկանիւններ կրնան արդիւնքն ըլ-
լալ ժառանգականութեան ու միջավայրի գործակցութեանց:
Ինչպէս՝ Գարնանածաղիկը ա'յն տեսակ ժառանգականութեամբ
մըն է օժտուած, որ այսինչ բարեխառնութեան մէջ կարմիր գոյ-
նով ծաղիկ կ'արտադրէ եւ այնինչ բարեխառնութեան մէջ գեթ-
մակ գոյնով ծաղիկ: Այս տունկին սերմնարջիջային կազմին մէջ
ո'չ կարմիր ծաղիկ եւ ո'չ ճերմակի ժառանգական յատկութիւն մը
կայ: Միջավայրն է որ կը վճռէ այդ կէտը: Անտարակոյս կա'յ
բան մը այս տունկին մէջ որ գոյնի ծնունդ կուտայ, բայց ճիշդ-
ինչ գոյն արտադրուիլն՝ արդիւնք է ժառանգականութեան եւ մի-
ջավայրի միացեալ ուժերուն: Նոյնը կրնայ ըսուիլ վերը յա-
ռաջ բերուած բոլոր օրինակներուն մասին: Այնպէս որ, Հայկա-
կան մարմնակազմին ու բնաւորութեան շինութեանը մէջ կարե-
ւոր բաժին մ'ունի նաեւ Հայաստանի կլիման:

Եթէ, ուրեմն, ցեղային, ախտաբանական, սննդական ու կլի-
մայական շատ բարդ ազդեցութեանց արդիւնքը պիտի համարինք
ժողովրդի մը նկարագրի շինութեան արմատական գործողու-
թիւններն — ազգային աւանդութեան խիստ կարեւոր ազդակը
անտեսելով առ այժմ — յայտնի է թէ բոլոր ասոնք ԱՐԵԱՆ մի-
ջոցան միայն կը կատարեն իրենց բաղդորոշ դերը՝ մարդկային

նկարագրի շինութեան մէջ: Այս ուժերէն ո'ր մէկին ալ որ տանք
տիրական դերը — եւ պատճառ ունինք պնդելու թէ ՅԵՂԸ գերի-
վերոյ կը մնայ ամենէն — դարձեալ, անթիտելիօրէն ճշմարիտ է
այս գլխուն մէջ հաստատել ուզուած այն իրողութիւնն թէ՝ ԻՐԱՐ-
ԵԱՆ բաղկացութեանը մէջ կը գտնուի ամեն ազդի ու ժողովրդի
Ֆիզիքական ու բարոյական կենաց ազնադրիւն, եւ իր նկարա-
գրին եւ պատմութեանն ու ճակատագրին գերագոյն ճարտա-
րապետը:

Բ.

ԱԶԳ ԵՒ ՅԵՂ

Մեր մէջ տակաւին չէ կատարուած որեւէ փորձ՝ ստուգելու
Հայ ազգին բաղկացուցիչ ցեղերն եւ ասոնց իւրաքանչիւրին հո-
գեբանութեան հիմնական դժերն: Բայց ասիկա անհուն կարե-
ւորութիւն ունի Հայութեան վերաշինութեան ու վերածնութեան
տեսակէտով: Ասոր համար է որ ՄԱՏԵՆԱՅԱՐԻս առաջին մի
քանի հատորներն կը յատկացնեմ Հայոց ցեղային բաղկացու-
թեան եւ ցեղային հոգեբանութեան խիստ կենսական ու արմա-
տական հարցերուն լուծմանը:

Երկրորդ հատորիս մէջ — Բնիկ Նախնիք Հայոց — ցոյց տուի
թէ ԱՐՄԵՆԱԿԱՆ ցեղին կը պատկանի ներկայ Հայութեան ըստ-
ուար մեծամասնութիւնը, թէ նոյն ցեղին պատկանած են մեր հին
հին նախնեաց ժողովրդային զանգուածը՝ նախապատմական ան-
յիշատակելի դարերէ ի վեր:

Երրորդ հատորիս մէջ — Տարոսեան Եզրայրակցութիւնը —
որ մամլոյ տակ է, ցոյց տուած եմ թէ ՄԻԵԻՆՈՅՆ Արմենական
ցեղին կը պատկանին Տարոսեան լեռնաշխարհի բոլոր այլազան
ժողովուրդներուն զանգուածներն, ինչ տարբեր անուններով ալ
որ կոչուին անոնք — Հայ, Քուրդ, Եզիտի, Անսարիյէ, Մարոնիթ,
Տիւրքի եւ նոյն իսկ Թուրք: Հինգերորդ հատորիս մէջ — Եկա-
մուտ Նախնիք Հայոց — որուն ձեռագիրը թէեւ պատրաստ՝ դը-
րամի չգոյութեան պատճառաւ դեռ չկրցի տպագրութեան յանձ-
նել, ցոյց տուած եմ թէ ԱՐԻԱԿԱՆ ցեղէն էին մեր Թորգոմեան,
Միտանեան, Սկիւքական ու Հայկագեան նախնիք, որոնք կազ-
մեցին մեր ազնուապետութիւնը եւ վարեցին մեր քաղաքական
ճակատագիրը՝ Հայկական առաջին թագաւորութեանց չըջան-
ներուն, բացի Բագրատունեան եւ Կիլիկեան չըջաններէն, երբ

Հրէական ծագում ունեցող մեր նախնեաց ձեռքն անցաւ քաղաքական իշխանութեան ղեկը:

Ներկայ հատորիս մէջ պիտի փորձեմ Հայութեան ցեղային բաղկացուցիչ տարրերէն իւրաքանչիւրին հոգեկան դիմագիծը պատկերացնել: Չէ կարելի չափազանցել արժէքն ու միանգամայն դժուարութիւնը այսպիսի ուսումնասիրութեան մը: Հայոց ցեղային հոգեբանութիւնն է այն հիմնական ուժն ու պայմանը, որու հայթայթած կաղապարին վրայ պիտի ձեւակերպենք մեր ընկերական, կրթական, կրօնական, ամուսնական եւ բարոյական բոլոր շինարարական արդիւնաւէտ ձեռնարկներն, եւ որու անհամաձայն հանդիսացող բոլոր շինարարական ուղղութիւններն ու դրութիւններն ոչ միայն վիժման դատապարտուած պիտի մնան, այլ անդարմանելի վնաս պիտի պատճառեն Հայութեան բնականոն զարգացման եւ Հայատիպ մշակոյթի մը բողբոջաւորման:

Նախ ու ամենէն աւելի ուշադրութիւն պիտի կեդրոնացնենք Արմենակա՛ն ցեղին հոգեբանութեանը վրայ, որովհետեւ անիկա՝ է տիրական տարրը Հայաստանի ու Քրդաստանի ԲՈՂՈՐ Ժողովրդային հոծ զանգուածներուն: Եւ ասկից առաջ որչափ ալ, տիրող աւատական դրութեան շնորհիւ, Արիակա՛ն ցեղն է եղած Հայութեան քաղաքական կեանքն ու հայ հաստատութեանց կազմակերպական ձեւերն իրե՛ն պատկերովն ձեւակերպող տարրը, աս կից վերջ՝ ազնուապետական դրութեան մեր մէջ անհետացած ըլլալուն բերմամբ՝ հայ ժողովրդային զանգուածն է, Արմենակա՛ն տարրը, որ իր դրոշմը պիտի կնքէ ա՛յնքան մեր քաղաքական ու կազմակերպական դործունէութեանց որքան մեր կրօնական, կրթական, գրական, գեղարուեստական արտադրութեանց, մեր ամբողջ մշակոյթին, նկարագրին ու պատմութեանը վրայ: Արմենակա՛ն ցեղին հոգեբանութենէն է որ պիտի բղխին Արարատէն մինչեւ Ամանոս երկարող լայնարձակ լեռնաշխարհին բոլոր բնակչութեանց ապագայ ազգային կեանքի ձեւակերպիչ տիրական ուժերն, եւ այս միեւնոյն ցեղին հասարակաց հոգեբանութիւնն է որ ամենէն անխզելի կապերով պիտի կրնայ իրարու միացնել Հայն ու Քուրդը, Գըզըլպաշն ու Եզիտին եւ Ասորին, մինչեւ անգամ լեռնական Թուրքը:

Մեր նիւթին քննութեանը մէջ քայլ մ'անգամ չենք կրնար յառաջանալ, առանց նախ իրարմէ խստօրէն զանազանելու ԱԶԳՆ ու ՏԵՂԸ: Միեւնոյն Գերման ազգին կը պատկանին Բրուսիացին եւ Պաւերիացին, բայց Թէ՛ Ֆիզիքով Թէ՛ բնաւորութեամբ մեծապէս կը տարբերին անոնք իրարմէ. ցեղային տարբեր ծագում ունին

աւտոմֆ: Քաղաքական, լեզուական եւ ազգային միութիւն կը տիրէ այս երկու դաւառներու ժողովրդոց միջեւ, որոնք սակայն ցեղով կամ արիւնով չատ հեռի են իրարմէ: Իսկ Թէեւ երեք տարբեր լեզուներ կը խօսին Ձուիցերիոյ ազգաբնակչութիւնը, սակայն անոնց բոլորին վրայ դրոշմուած կ'երեւի Ֆիզիքական ու հոգեբանական հասարակաց տիպ մը: Անցեալ քաղաքական պայմաններու բերմամբ՝ այլալեզու եղած են Ձուիցերիացիք, բայց անայլալ կը պահեն ցեղի ու արիւնի միութիւն խորհրդանշող համանման դիմագծութիւն մը եւ մտային համանման միտումներ:

Իտալական ազգէն աւելի պայծառ օրինակ մը չեմ կարող գտնել՝ ցեղի ու ազգի իրարմէ ունեցած այս հիմնական տարբերութիւնը ցոյց տալու համար:

Իտալիոյ Հիւսիսային մասանց բնակչութիւնք լայնզուլս են ստուար մեծամասնութեամբ, իսկ հարաւային մասանց բնակչութիւնք երկարզուլս բայց մքաղոյն են: Առաջինք կը պատկանին Ալպեան ցեղին, որու ամենամաքուր Մայր ներկայացուցիչն է Հայաստանի ԱՐՄԵՆԱԿԱՆԸ, մեր բնիկ ցեղը: Վերջինք կը պատկանին Միջերկրական ցեղին, որու հետ խառնուած է սակայն, մեծ համեմատութեամբ, արեւելեան ամեն տեսակ ցեղային խառնիճազանձ արիւն: Փրոֆ. Րոս կը գրէ այս մասին. «Փիտմոնի, Լոմպարտի եւ Վենետիկի լայնզուլս ժողովրդոց երակներուն մէջէն բաւական առատ կը հոսի Հիւսիսական արիւնը — Կեղտական, Կոթական, Լոմպարտական եւ Գերմանական: Հարաւային Իտալացիք երկարզուլս, մթաղոյն, Միջերկրական ցեղէն են, որոնց մէջ մեծաքանակ արիւնը կը հոսի Յոյներու, Սարակինոսներու եւ Ալիւրիկեան Սեւերու...: Հազիւ երբեք ցեղային այնքան լայն անջրպետ մը դոյութիւն ունի ազգի մը աշխարհագրական ծայրադաւառներուն միջեւ, որքան որ կայ Միլանի եւ Փալէրմոյի միջեւ» (77, էջ 97):

Իտալացի ընկերաբաններէն Փրոֆ. Նիկերֆորո ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը հրատարակած է իր ազգին այս երկու ցեղային տարրերուն մասին, որ չափազանց թելադրիչ իրողութիւններ ի լոյս կը բերէ ԱՐԻՆԻ տիրական ազդեցութեանց մասին: Նա գտաւ որ «Հիւսիսային Իտալացւոց մէջ կրկնապատիկ աւելի կապոյտ աչքեր եւ խարտեաշ մազեր կը գտնուին քան Թէ Հոովմէն դէպի հարաւ գտնուող Իտալացիներուն մէջ, Թէ Հիւսիսայնոց ութն առ հարիւրը հասակի լման չափանիշէն վար կը մնայ, մինչդեռ հարաւային Իտալացւոց քսան առ հարիւրն կարճահասակ են, եւ Թէ Հիւսիսային Իտալացիներու մէջ աւելի յաճախադէպ են բարձր ճակատներն, մինչ Հարաւայնոց մէջ ցած ճակատներն են աւելի յաճախադէպ: Համեմատաբար, Հիւսի-

սայնոց մէջ անդրադէտներու թիւը մէկ երրորդն է Հարաւայնոց մէջ եղածին. առաջիններուն դպրոցականաց թիւը կրկնապատիկն է վերջնոց ունեցածին, եռապատիկն է՝ բարձրագոյն ուսանողաց թիւը, եւ մինչ Հարաւայնոց ուսանողներուն ամբողջ մէկ երրորդը անյաջող կ'ենէն քննութեանց մէջ, Հիւսիսայնոց մէկ քառորդէն պակասը միայն չյաջողիր: Հիւսիսային Իտալիան կրկնապատիկն աւելի ուսուցիչներով եւ գրադարաններով օժտուած է, հնգապատիկ աւելի գրքեր կը հրատարակէ, կրկնապատիկ աւելի քուէատուներ կը համրէ առ իւրաքանչիւր հարիւր բնակիչներ քան Հարաւային Իտալիան, եւ վերջնոյս գնածին կէսը միայն վիճակախաղի տոմսակներ կը գնեն...»

Հիւսիսային եւ Հարաւային Իտալիոյ բնակչութեանց միջեւ տիրող արեւնի տարբերութիւնը եւ անկէ ծագում առնող իմացական ու բնաւորութեան եւ նկարագրի խոշոր տարբերութիւններն շատ աւելի պայծառ լոյսի մը տակ կ'երեւին, երբ անոնց Ամերիկայի մէջ հաստատած դաղթականութեանց կեանքը նկատի առնենք:

Ոչ մէկ բանի մէջ Իտալական այս երկու տիպ ժողովուրդներն աւելի կը տարբերին իրարմէ քան իրենց ոճիւրներուն կողմանէ: Հիւսիսայինը խորդախութեան ու զեղծարարութեան եւ խարերայութեան մէջ կ'առաջնորդեն, Հարաւայինը՝ աւաղակութեան, բռնութեան եւ մարդասպանութեան մէջ: Հարաւայինը՝ Հիւսիսայնոց հնգապատիկը մարդասպաններ կ'արտադրեն Մ. Նահանգաց մէջ, անոնց քառապատիկը՝ աւաղակներ, եռապատիկը՝ սննդի վրայ դործուած բռնութիւններ, եւ հնգապատիկը՝ աւերող ու կոտորող արարքներ:

Սոսեւիով Փօի հովտին Իտալացւոց մասին, որոնք Ալպիան ցեղին կը պատկանին՝ Փրոֆ. Րոս կը շարունակէ. «Փօի հովտէն Իտալացիք, թէեւ նուազ զարգացած, ցեղային ծագման տեսակէտով նման են Չուիցերիացւոյն եւ Հարաւային Գերմաններուն: Իբրեւ դաղթականներ՝ ուրիշ Իտալացիներու վրայ անոնց ունեցած գերակայութիւնը ճանչցուած է առ հասարակ: Չեմ հանդիպած տակաւին դիտողի մը որ Ամերիկայի դաղթական Հիւսիսային Իտալացին չդասէ իբրեւ աւելի մտացի, վստահելի եւ յառաջդիմական քան Հարաւային Իտալացին: Վիճակագրութիւններէ գիտենք թէ անիկա նուազ խոռվայոյզ, նուազ ոճրագործ, նուազ տեղափոփոխ է. անիկա աւելի կը շահի, աւելի կը բարձրանայ եւ աւելի շուտով քաղաքացիութիւն կը ստանայ»: Ամերիկացի այս հեղինակաւոր ընկերաբանը կ'աւարտայ, սակայն, որ Մ. Նահանգաց Իտալացի դաղթականներուն մէկ հիմնադրուած մի-

այն Հիւսիսային զաւառներէն կուգան կամ Ալպիան ցեղին կը պատկանին՝ Հիւսիսական բաւական նշանակելի խառնուրդով մը: Եւ կը ձաղկէ տգիտական լաւատեսութիւնը Ամերիկացի այն խորհողներուն, որոնք չիտթելով գրական եւ արուեստագիտական տեսակէտներով ապշեցուցիչ աստիճանաւ ամուլ Հարաւային Իտալիան՝ գրական ու գեղարուեստական հրաշակերտներով աշխարհի քաղաքակրթական մթերքը ճոխացնող Հիւսիսային Իտալիոյ հետ, կ'անկալին որ Իտալական արեան ներարկումը Ամերիկայի մէջ բանաստեղծներու եւ նկարիչներու ու երաժիշտներու նորարարող վերադարձում մը պարգեւէ այս ազգին: Նիկեֆորոյի վիճակագրական թուանշաններ ցոյց կուտան թէ, կ'եղբակացէ Փրոֆ. Րոս, մեր գաղթականական հոսանքին ամենէն աւելի ատաղձ հայրայքող գաւառներն ԲՈՒՆՈՒՎԻՆ ԱՄՈՒՆԵՆԵՆ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾ ՀԱՆՃԱՐՆԵՐՈՒ ԿՈՂՄԱՆԷ:

Որպէսզի միանգամ ընդմիշտ ջախջախեմ այն նախադաշարումը թէ Հարաւային Իտալացիին ցոյց տուած անբաղձալի յատկանիւններն եւ իմացական ցած ընդունակութիւններն կրնան կլիմայական կամ սննդառական եւ կամ քաղաքական ու կրթական աննպաստ պայմաններու արդիւնք ըլլալ՝ ստորեւ մէջ կը բերեմ անոնց հոս Ամերիկայի մէջ ծնող ու մեծցող սերունդներուն մասին ձեռք բերուած կարգ մը վիճակագրական իրողութիւններ: «Ամերիկացի ուսուցիչներ համաձայն են թէ Հարաւային Իտալացիներու զաւակներ ուսման աւելի ցած մակարդակներու վրայ կը դնուին քան թէ Հիւսիսայնոց զաւակներ: Անոնք կ'աւտեն ուսումը, զանդաղ կը յառաջդիմեն, եւ առաջին պատահութեամբ կը ձգեն դպրոցը: Մինչ կը յարին գծագրութեան եւ երաժշտութեան, անոնք տկար են հեղելու եւ լեզուի դասերուն մէջ եւ խիստ տկար վերացական ուսողութեան մէջ: Դպրոցի մը վերատեսուչին բառերով. «Անոնք կը պակասին խորհելու յարմարութեան մէջ»: Ուրիշ որեւէ ժողովրդի զաւակներէն աւելի թուով կարգ չփոխող աշակերտներ կ'ըլլան անոնց մէջ: Անոնք աւելի ցած են նոյն իսկ Փորթուկալցիներէն եւ Լեհերէն, մինչ միւս ծայրը կը կենան Սկանտինաւեանց եւ Հրէից զաւակներն:

Ամէն խանդարիչ ազդակ նկատի առնելով, կ'երեւի թէ այս պոտիկներ, որ Սարակինական կամ Պէրպէրներու թխաղիմութիւնը ցոյց կուտան իրենց այտերուն վրայ, կրկնապատիկ աւելի ենթակայ են իրենց հասակակիցներու կարգերէն վար ձգուելու, քան որ են Հիւսիսային Եւրոպայէն եկող ոչ-Անգլիախօս դաղթականաց զաւակներն» (77, էջ 116):

Զախտի փորձեմ ներկայացնել հոս Հարաւային Իտալիոյ դաղ-

Թականաց բնաւորութեան ու նկարագրի հիմնական գծերն ա՛յն-
քան մանրակրկիտ ճշգրտութեամբ պատկերացնող ուսումնասիրու-
թեանց արդիւնքը: Իմ նպատակս էր միայն, Խտալական ազգին
օրինակովը, ամենապայծառ կերպով ցոյց տալ թէ ՅԵՂՆ է, Ա-
ՐԻԻՆՆ է, ժողովրդի մը մշակոյթին ալ, նկարագրին ալ, իմա-
ցական ու հոգեկան կեանքին ալ, եւ պատմութեանն ալ արմա-
տական ոյժը: Յեղային նոյն ծագումն ունեցող ժողովուրդներ,
որքան ալ ենթարկուին աշխարհագրական ու քաղաքական տար-
բեր ազդեցութեանց, անոնք հասարակաց համանման ժառանգա-
կանութիւն մը կը կրեն իրենց մէջ, որմէ յառաջ կուգան անսը-
խալելի համանմանութիւններ Փիզիքական կերպարանքի եւ բը-
նաւորութեան ու ընդունակութեանց: Ընդհակառակն՝ երկու ազ-
գեր, որչափ ալ մերձակից ըլլան աշխարհագրապէս եւ կլիմա-
յական ու տնտեսական պայմաններու տեսակէտներով, անխու-
սափելի կերպով տարբեր տիպ հաստատութիւններ, տարբեր
տիպ մշակոյթ եւ տարբեր տիպ նկարագիր ու պատմութիւն կ'ար-
տադրեն, եթէ տարբեր է իրենց ցեղային ծագումը: Եւ Մեծն Բը-
րիտանիայէն ու Ֆրանսայէն աւելի ցցուն ապացոյց մը չկրնար
ըլլալ մեր այս հաւաստումին, որոնք իրարմէ հիմնական տարբե-
րութիւններով ինքնորոշուող ազգային հաստատութիւններ, ազ-
գային գրականութիւն, ազգային սովորոյթներ եւ ազգային նկա-
րագիր զարգացուցած են, գտնուելով հանգերձ արտաքին միջա-
վայրի գրեթէ համանման ազդեցութեանց տակ: Բացգոյն Հիւ-
սիսական ցեղին հոգեբանութեան բողոքըւորումն ու մարմնա-
ցումն է առաւելապէս Անգլիական ազգային կեանքն ու նկարա-
գիր, իսկ մթադոյն Միջերկրական ու մեծագոյն չափով մըն ալ
Ալպեան ցեղերուն հոգեբանութեանց արգասաւորումն է Ֆրան-
սական կեանքն ու մշակոյթ, ինչպէս հեղինակաբար կը փաստէ
մեծահամբաւ հոգեբան Փրոֆ. ՄէքՏուկալ:

Եւ հիմա պատրաստ ենք այլ եւս համարձակութեամբ յայ-
տարարել թէ՛ միեւնոյն հասարակաց հոգեկան տիպը կ'ապրի ու
կը գործէ ա՛յնքան Հայաստանի Արմենական ցեղին պատկանող
ժողովրդոց ու Եւրոպայի Ալպեան լեռնագօտւոյն երկայնքը սըփ-
ռուող կլոր գլուխ ժողովրդոց մէջ, որքան անոնց Փիզիքական
կազմին մէջ դրոշմուած կը մնան ցեղային միեւնոյն հասարակաց
յատկանիչներն: Ի՞նչ են, ուրեմն, իմացական ու բարոյական այն
խորարմատ եւ ինքնորոշ յատկանիչներն որոնցմով օժտուած են
ձերմակացեղ բոլոր կլորգլուխ ժողովուրդներն, թէեւ անոնք դրո-
շուին Տաւրոսեան լեռնաշխարհին եւ կամ Ալպեան լեռնաշխար-
հին մէջ եւ թէեւ անոնք կոչուին Հայ կամ Եզդի կամ Խտալացի

կամ Ֆրանսացի եւ կամ Գերման: Ասիկա՛ է մեր ուսումնասիրել
առաջադրած հարցը: Որո՞նք են Արմենական ցեղին իմացական
եւ բարոյական ամենէն ինքնորոշ ու կարկառուն յատկանիչներն:
Եւ մեր քննութիւնը սահմանափակելով ա՛յս ցեղին պատկանող
այլազան ժողովրդոց վրայ՝ զարմացմամբ ու հաճոյքով կը գըտ-
նենք թէ արիւնի միատիպ դրոշմը իսկապէս ի յայտ կը բերէ ինչ-
պէս դիմադժութեան նոյնպէս բնաւորութեան ու մտայնութեան
ընդհանուր նմանութիւն մը բոլոր այս Ալպեան տիպ ժողովրդ-
ոց մէջ:

Գ.

ՏԻՐԱԿԱՆ ԿԻՐՔԸ ԱՐՄԵՆԱԿԱՆ ՅԵՂԻՆ

Զուտ նկարագրական բնոյթ պիտի ունենայ ներկայ հատորս:
Հայոց բաղկացուցիչ երկու ցեղերուն հոգեբանական ինքնայա-
տուկ յատկանիչներն ներկայացնելով միայն պիտի բաւականա-
նամ, առանց բնախօսական պատճառներու հետ անոնց ունեցած
կենսական կապակցութիւններն բացատրել փորձելու: Ասիկա
մասամբ կատարած եմ արդէն «Մագումմն ու Նկարագիր Հայ Ազ-
գին» գործիս առաջին մասին մէջ, եւ աւելի ընդարձակօրէն պի-
տի կատարեմ նոյն գործիս երկրորդ մասին մէջ: Հարկ կը հա-
մարիմ սա՛ ընդհանուր դիտողութիւնն միայն ընել հոս՝ թէ Ա-
րիիՆՆ է հասարակաց այն խողովակն, որո՞ւ միջոցաւ մարմնոյ
բոլոր մասանց մէջ կը տարածուին ա՛յնքան կլիմայական ազդե-
ցութեանց ներգործութիւնք, որքան սնունդի նիւթեր ու գեղձա-
յին արտադրութիւններ, եւ յառաջ կը բերեն համապատասխան
բնախօսական ու հոգեբանական երեւոյթներն մարդկային կե-
նաց: Այնպէս որ, տաքարիւն կամ պաղարիւն բնաւորութիւն,
քաջութիւն կամ վախկոտութիւն, արագ կամ դանդաղ գործու-
նէութիւն ձեռաց կամ մտքի, զուարթամտութիւն կամ մտածկո-
տութիւն ու մեկամաղձոտութեան հակամիտութիւն, փոփոխա-
մտութիւն կամ հաստատակամութիւն, ազատասիրութիւն կամ
ստրկական համակերպութիւն, յառաջդիմականութիւն կամ պահ-
պանողականութիւն, եւ բնաւորութեան բոլոր այսպիսի առանձ-
նայատկութիւններ՝ իրենց ծնուցիչ արմատական ուժերն կ'ըս-
տանան ԱՐԻՆՆԷՆ, որ հրաշալի մէկ համադրութիւնը կը ներ-
կայացնէ մարդու ցեղային ուժերուն գործունէութեանց եւ մի-
ջավայրի ազդեցութեանց ներգործութիւններուն:

Եւ հիմա հաստատենք նախ այն իրողութիւնը, որ զաւո՞ւ-

ՏԱՆՆ է այն երկիրը որ խաբիսը կը կազմէ ձերմակացեղ կը որ-
գլուխ ժողովրդոց: Հայաստանի մէջ կը գտնուի այսօր Մայր-
Քունը, ամենամաքուր տիպը, Եւրոպայի կը որգլուխ ժողովրդոց:
Եթէ Ալպեան ցեղին ծնունդը մինչեւ իսկ Հայաստանէն դէպ աւե-
լի արեւելք, Հիմալայեան լեռնաշխարհի արեւմտեան մէկ բարձ-
րաւանդակին վրայ ալ տեղի ունեցած ըլլայ, դարձեալ իրողու-
թիւնն այն է որ՝ Հայաստանն է հանդիսացած այս ցեղին դէպի
արեւմուտք շարժմանց պողոտան եւ անոր առաջին կայանն ու ո-
րորանը: Հայաստանի՝ մէջ հաստատուած կը որգլուխ նախնիքն
էին որ հետզհետէ իրենց յարաճուն բազմամարդութիւններն Եւ-
րոպա թափեցին՝ Փոքր Ասիոյ վրայով: Եւ Արմենական ժողո-
վուրդներու հետ՝ Եւրոպայի արդի Ալպեան ժողովուրդներն ալ
իրաւամբ կրնան ՄԱՅՐ ՄԱՅՐԵՆԻՔ կոչել մեր Մայր Հայաստա-
նը:

Յեղաբաններու կողմէն միաձայնօրէն ընդունուած այս տե-
սութիւնը սա՛ տողերով կ'արտայայտէ Կուսթաւ Միշլանտ. «Ալպ-
եան ցեղի հոսանք մը ծագում կ'առնէ Փոքր Ասիայէն, եւ հետեւե-
լով լեռնաշղթայից ուղղութեան, կը տարածուի Եւրոպայի վը-
րայ: Կապակցելով այս իրողութիւնը այն իրողութեան հետ՝ թէ
Արեւմտեան Ասիոյ բարձրաւանդակներուն վրայ կը գտնուի ա-
մենաբարձր աստիճան մաքուր տիպը Ալպեան ցեղին՝ բազմաթիւ
ցեղաբաններ կ'ընդունին թէ Ասիական ծագում ունի այն» (78,
էջ 686):

Արմենական ցեղին ֆիզիքական ինքնորոշ յատկանիշներն նը-
կարագրած եմ արդէն «Բնիկ Նախնիք Հայոց» հատորիս մէջ: Նը-
ման ֆիզիքական յատկանիշներով կը բնորոշուի նաեւ Եւրոպայի
Ալպեան ցեղը, որ ինչպէս գիտենք, մեր Արմենական ցեղին ճիւ-
ղարձակումն է Եւրոպայի մէջ: Արմենական-Ալպեան ցեղին ա-
մենէն կարկառուն յատկանիշն է՝ կլորգլուխը, եւ կլորեքիւրը,
որով խտօրէն կը զանազանուի թէ՛ Հիւսիսական կամ Արեւական
եւ թէ՛ Միջերկրական ցեղերէն, որոնց երկուքն ալ երկարգլուխ
են ու երկար երես: Ալպեան ժողովրդոց աչքերը դուրս են եւ մազե-
րը շագանակագոյն: Հասակը փոփոխական է, ինչպէս՝ Յրան-
սական Բրիտանիոյ մէջ փոքրահասակ է, իսկ արեւմտեան Զուի-
ցերիոյ մէջ՝ բարձրահասակ: Գրեթէ միշտ հաստակազմ է Ալպ-
եանը: Այս հաստակազմ մարմնոյն շնորհիւն է որ Ալպեան ծա-
ղում ունեցող զաղթականներ, որոնք հարաւային Գերմանիայէն
եկած են ընդհանրապէս, ամենաշատ թիւերով իրրեւ կառավար
կը գործածուին Ամերիկայի փողոցի ելեքտրակառքերուն վրայ:
Մարմնոյ որոշ ծանրութիւն մը կը պահանջուի այս կարգի գոր-

ծաւորներու համար, ու ելեքտրակառքի ընկերութիւնք այս պա-
հանջը լեցնելու հարկէն դրդեալ՝ Ալպեան ծագում ունեցող մար-
դիկ առաւելապէս կ'ընտրեն այս պաշտօնին, անշուշտ անգիտակ-
ցաբար: Մեր Մէջցի ու Վանեցի պանդուխտներն ալ միթէ ճիշդ
իրենց հաստակազմ միանուտ մարմնոյն շնորհիւն չէ՞ր որ ան-
գերազանցելի յարմարութիւն ցոյց կուտային Պոլսոյ մէջ բեռնա-
կրութեան: Անոնք կամ վերջապէս Հայաստանի Արմենական-
ներն են, որ ինչ անուան տակ ալ ապրին, պիտի ըլլան անգերա-
զանցելի աշխատաւորներն ֆիզիքական կամ մտային ամեն տեսակ
ծանրատար ու համբերատար ձեռնարկի մէջ:

Արմենական ցեղին հոգեկան առանձնայատուկ ընդունակու-
թեանց մէջ ամենէն արժէքաւորն է՝ ԳՈՐՈՎԻ խորունկ զգացու-
մը: Հայ մատենագիրներու մէջ՝ իմ թանկագին բարեկամներէս
հանդուցեալ Տր. Մ. Ս. Գաբրիէլեանն էր թերեւս որ ամենէն
պայծառ կերպով տեսաւ Հայ ցեղին այս բնորոշ յատկանիշը եւ
խորապէս գնահատեց անոր արժէքը: Անիկա «սիրտ» բառով
խորհրդանշել ուղեց մարդկային բնաւորութեան ամենաբարձր եւ
ամենասուրբ այս կիրքը: Փրոֆ. ՄէքՏուկալ իր «Ընկերական
Հոգեբանութիւն» երկասիրութեան մէջ, որ առաջնակարգ հեղի-
նակութիւն մըն է, եւ որու ձեւակերպած դրութիւնը այսօր ար-
ժանացած է հոգեբաններու ընդհանուր հաւանութեան, գորովի
բնագլխին դրդումը կամ զգացումը կը համարի իրրեւ ակնադ-
րիւրն այլասիրական բոլոր ձգտմանց, բոլոր գործունէութեանց
եւ բոլոր զոհողութեանց: Մարդկային կեանքը ստեղծող ու դե-
կավարող ներքին ուժերն երկու դասակարգի կը բաժնէ Փրոֆ.
ՄէքՏուկալ: Անոնք՝ որ անձին շուրջը կը դառնան, եւ անոնք
որ այլ-անձերու շուրջը կը դառնան: Առաջինք՝ անհատին կեան-
քը պահպանել կը ճշնին, վերջինք՝ ցեղին կեանքը պահպանել կը
նպատակեն: Առաջիններէն կը բղխին եսասիրական բոլոր զգա-
ցումներն, բոլոր մրցակցութիւններն, բոլոր անիրաւութիւններն
ու կեղեքումներ: Վերջիններէն կը բղխին բոլոր անձնագոհու-
թիւններն, բոլոր բարեգործութիւններն եւ զթութեան բոլոր փըր-
կաւէտ ջանքեր: Գորովի այս զգացման հպմամբն է որ վրէժխնդ-
րական կիրքեր, կարծես մոգութեամբ, կը փոխակերպուին Ար-
դարութեան փրկարար ուժերուն: Գորովի միեւնոյն այս զգաց-
ման սրբարար ներգործութեամբն է որ սեռային անասնական
կիրքեր, կարծես հրաշքով, կ'այլափոխուին ամուսնական անձ-
նուէր սիրոյ եւ հաւատարմութեան ու սեռային բարոյականի
երկնաքարչ մագնիսականութեան:

ԸՆՏԱՆԻՔՆ է բուժարանն ու հանդիսարանը գորովի զգաց-

ման, որովհետեւ մանկիկն է անոր ստեղծիչն ու սնուցիչը մարդկային սրտին մէջ: Ասոր համար է որ մայրական նկարագրին մէջ կը գտնուի ամենաբարձր մարմնացումը գորովի աստուածային այս զգացման: Արդ, Գորովի զգացման եւ մայրական անձնութիւնը, ամուսնական կեանքի, ընտանեկան հաստատութեան ու սեռային բարոյականի միջեւ գոյութիւն ունեցող կենսական կապակցութիւնը տեսնելէ յետոյ, կրնանք մատնանիչ ընել Հայ մայրը, Հայ այր կամ կին ամուսինը, Հայ տունը եւ Հայ սեռային բարոյականը իբրեւ պերճաբարբառ վկաներն գորովի կողմանէ Արմենական ցեղին անգերազանցելի բարձրութեանը: Եւ խիստ նշանակալից իրողութիւն մըն է որ Եւրոպական ժողովրդողոց մէջն ալ Այսլանները այս յատկանիշներու կողմանէ զգալաբար բարձր կը կենան իրենց թէ՛ Հիւսիսական թէ՛ Միջերկրական ազգակիցներէն: Բայց խողունը որ Տր. Գարբիէլեան իր ութեղ ու խորիմաստ գրչով պատկերացնէ մեր առջեւ Արմենական հոգեբանութեան այս գերընտիր յատկանիշը:

«Հայուն ՍիրՏը անոր դրամադիւնին ամենէն պատուական մասն է: Սրտին մէջ է կենաց ակը, պաշտամունքի սեղանը, իտէպը, Աստուածը: Բանականութիւնը իբրեւ տրամաբանելու կարողութիւն, կը հաշուէ, կը հաիւէ, կը կշռէ, կը բազդատէ, օգուտն ու շահը գտնել կը ճգնի, իսկ սիրտը խոհանար կը յղանայ, եւ զգացողական ու բարոյական այնպիսի շարժառիթներ կը ծնի, որոնք հզօրագոյն են քան դրան եւ կարող են մարդը մղել իր նիւթական շահը, առողջութիւնը եւ կեանքն անդամ զոհելու: Ուրեմն սիրտն է որ, բանին անհասանելի պատճառներով, կ'որոշէ գերագոյն բարին ու նպատակը, որուն պէտք է ստորադասուին իմացական հաշիւները: Այս նկատումով է որ Բասդալ ըսած է, «Le coeur a des raisons que la raison ne comprend pas.» (Սիրտը պատճառներ ունի զորս բանը չի հասկնար:) Սիրտը տէրն է, ան կը յղանայ կենաց նպատակը. Բանը սպասաւոր է, կը գտնէ միջոցները:» Եւ դարձեալ, «Մշակենք հայ սիրտը ամենաջերմ հոգածութեամբ: Ուսմունքն ու գիտութիւնը միայն բաւական չեն մեր փափաքած ներքին վերածնունդը իրականացնելու: Լոկ իմացական կրթութիւնը փոխանակ զօրաւոր եւ ազնիւ անձնաւորութիւն ընելու, ուժերու կշիռը կը խանգարէ եւ մեծամիտ ու եսամոլ կ'ընէ մարդը: Մեր ազգին նորահաս մտաւորականներն, մեծ մասամբ, դժբաղդաբար ըմբռնած չեն այս ճշմարտութիւնը թէ սիրտը խելքէն վեր է եւ հաւատքը զօրութեան աւելի մեծ ազդեւոր մ'է քան գիտութիւնը: Գլխէն չէ՛ որ մեծ ներշնչումներն կուգան մարդուն՝ այլ սրտէն: Գիտութիւնը չէ՛ որ զմարդ զիւցազնական ընթացքի կ'առաջնորդէ, այլ հաւատքը:

մաթեմատիկը չէ՛ որ հանրային գործիչէն հաշիւ կը պահանջէ, այլ խի՛ղճը: Խի՛ղճն է որ «պարտիս» կը հրամայէ մարդուն, ոչ թէ գիտութիւնը» (30, էջ 16, 24):

Ժողովուրդի մը հոգեբանութիւնը կ'արտայայտուի անոր կեանքի բոլոր փորձառութեանց եւ գործունէութեանց մէջէն: Այնպէս որ, ժողովրդի մը հոգեկան հարազատ պատկերն գծել կարողանալու համար՝ պէտք է խորը թափանցել անոր իմացական ու զգացողական բոլոր արտադրութեանց, անոր արուեստներուն ու բանաստեղծութեան, անոր ոճերներուն եւ առաքինութեանց անոր մշակոյթի տեսանկիւնէն եւ անտեսանելի ձգտումներուն, անոր ընկերական ու անհատական բարոյականին, անոր այլախրական զգացմանց ընդարձակութեանը եւ անձնասիրութեան ուժերուն: Քանի որ ժողովուրդի մը հոգին այնչափ կ'արտայայտուի իր կատարած արարքներուն մէջ, որչափ իր գաղափարական ձգտումներուն, ուրեմն զայն հասկնալու համար չբաւարարուին երեւոյթներն միայն նկատել, այլ պէտք է «լսել անոր սրտին ամենէն անհամարելի բարախումբներն», ինչպէս գիտել կուտայ Ֆրանսացի մատենագիրներէն Ժան Ֆինո: Ուստի Արմենական ցեղի մէջ գորովի զգացման տիրական իշխանութիւնը ապացուցանելու համար ի վեր հանենք հայ կրօնքին, հայ ընտանիքին հայ մօր եւ հայ բանաստեղծութեան մէջ անոր հզօր արտայայտութիւններն:

Հայոց հեթանոսական կրօնն անգամ անթխտելի ապացոյցներն կուտայ մեզ սեռային բարձր բարոյականի: Անահիտ աստուածուհին կը մարմնացնէր ամուսնութեան, ծնունդի, ընտանիքի եւ տնայինութեան խորհուրդը: Հայք «Մայր ամենայն ըզգաստութեանց» կը գաւանդէին զայն: Հայկական բարոյականին ծուծը ընտանեկան սրբութիւնն էր, ամուսնութեան նուիրականութիւնը: Հայ կինը համեստ էր ու հայ երիտասարդը լրբութեանէ զերծ: Քրիստոնէական կրօնը պատրաստ հող մը գտաւ հայ սրտին մէջ: Անոր համար Հայք եղան աշխարհի վրայ առաջին քրիստոնէայ պետութիւնը: Ուշադրութիւն կը հրաւիրեմ այս իրողութեան: Ընտանիքի գաղափարն ու նուիրականութիւնը փրկւած է զՀայ ազգը: Անահիտ Տիկինը, «Մայր ամենայն զգաստութեանց», օրինակ ու մտաւորապար եղած է Հայ կնոջ, Հայ մօր: Օ՛հ հայ մայրը, օ՛հ, հայ մօրկան սէրն ու գորովը, չեմ կարծեր թէ աշխարհի վրայ հայ մամային հաւասարը կայ որդեսիրութեան ու տնայինութեան մասին, եւ զգաստութեան մասին: Ի՞նչ անոյշ եւ ճշմարիտ է այն ալլաբանական պատկերը որ զՀայաստան կը ներկայացնէ իբրեւ մայր մը, սղաւոր, առ աշմ, բայց թագու-

հի միշտ, պաշտելի՛ յաւէտ: Օ՛ր, ո՛ր Հայաստանի մամաներ, օրհնեա՛լ լինիք. ձե՛զ կը պարտինք հայ ընտանիքին ու հայ ազգին պահպանումը» (30, էջ 19):

Խօսելով Եւրոպայի Ալպեան տիպ ժողովրդոց ընտրու յատկանիշներուն մասին՝ հետեւեալ կէտին վրայ եւս շեշտ կը դնէ Կ. Միլաւտ. «Զօրաւոր ընտանիքութեամբ օժտուած են անոնք: Արդարեւ, կրնայ ըսուիլ թէ Ընտանիքն է Ալպեանին միոյթը, ոչ թէ անհատը: Անոնք Հիւսիսականներէն լաւագոյն ամուսիններ, այրեր ու կիներ, եւ յոռեգոյն քաղաքացիներ են: Ֆրանսայի մէջ ամուսնայութեան արձանագրութիւնը ցոյց կուտան թէ՛ մինչ Հիւսիսական ամէն մէկ հազարեակ ընտանիքներու մէջ տասը հատ ամուսնայութեանը կը պատահին, Միջերկրական տիպ ժողովրդոց մէջ հնգի կ'իջնէ այդ թիւն ու Ալպեաններուն մէջ երեքի: Ֆրանսան է այն միակ երկիրը որ այս կարգի վիճակացոյցներ կըրնայ հայթայթել, որովհետեւ ուրիշ ոչ մէկ Եւրոպական երկրի մէջ այս երեք ցեղերն ալ կը գտնուին այնքան խոշոր եւ ինքնուրոյն զանդուածներով, բայց սակայն ամուսնութեան եւ ամուսնայութեան միօրինակ օրէնքներու տակ»: Եւ Ալպեան տիպ դադրականաց յորդ արեւախառնումներէն Ամերիկեան ազգը, կ'եզրակացնէ այս հեղինակն, պիտի ժառանգէ ընտանեկան զօրեղացոյց կապեր, նշանակելի գաղութ մը՝ հարստութեան հետ ի հետ հետապնդութեանց, ինչպէս նաեւ գաղութ՝ ցուցամոլութեան, եւ մեծագոյն սէր մը դէպի վերացական գիտութիւններն, ինչ որ Ֆրանսացիք կը կոչեն սէր՝ հանդէպ «Զուտ Գիտութեանց» (78, էջ 686, 689):

Ամուսնական յարաբերութիւններէ եւ ընտանեկան կեանքի փորձառութիւններէ յետոյ՝ ԿՐՕՆԱԿԱՆ կենաց մէջն է որ ամենէն աւելի տիրաբար կը յայտնագործուին ցեղի մը հոգւոյն խորագոյն կիրքերը: Յաւիտենապէս ճշմարիտ է իմ Ամերիկացի բարեկամներէս հանգուցեալ Վեր. Հ. Մ. Ալէնի հիւսած սա՛ր փառապսակը Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ճակտին. «Պատճառն որ Հայաստանեայց պատկառելի եկեղեցին ուժգին կ'ազդէ երեւակայութեանս եւ համակ կը խանդավառէ զիս, ո՛չ հնութիւնն է անոր, որչափ ալ պատկառելի ըլլայ, եւ ոչ կաղմութիւնը, որչափ ալ ուշագրաւ ըլլայ ան եւ հոյակապ, այլ այն է որ այս եկեղեցին ամենէն աւելի ազգի մը հոգիին մարմնացումը կը ներկայացնէ աշխարհիս վրայ:» Հանգուցեալ օտարական բարեկամիս այս հոյակապ վկայութեանը վրայ կ'աւելցնեմ թէ՛ եկեղեցիի մը ո՛չ վարդապետութիւններն, ո՛չ քարոզութիւններն, ո՛չ իսկ փրկիստփայլութիւնը կամ իմացականութեան լուի խօսող որեւէ հանգա-

մանքն է որ զայն ապրող ժողովուրդին ՀՈԳԻՆ, ՍԻՐՏԸ կը ցոլացնէ, այլ անոր աղօթքներն, «խօսք ընդ Աստուծոյ»ներն, շարականներն, պատարագի երգերն ու մեղեդիներ: Բառ չեմ գտներ ես այն անփոխարինելի զրկանքն բացատրելու համար, որուն ենթարկուեցան մեր Հայ Աւետարանական համայնքներ, երբ սըխալ հասկցուած աստուածապաշտութեամբ մը՝ խղիւղ իրենց հոգիներ Հայութեան կրօնական կեանքին այս կենսարար արտայայտութեանց հետ հաղորդակցութենէն: Այո՛, Հայ աղօթող ու պաշտող հոգիին աւանդարանն ու ներշնչարանն է Հայաստանեայց եկեղեցին: Եւ եթէ ճշմարիտ է արդի դաստիարակութեան այն հիմնական սկզբունքն թէ՛ իր ցեղին հոգւոյն հետ ուղղակի հաղորդակցութիւնն է ամենէն բնական ու ազդեցիկ մեթոտը ժողովուրդի մը նոր սերնդեան հոգին յայտնագործելու եւ մեծցնելու, ուրեմն աշխարհի մէջ չկայ Հայաստանեայց եկեղեցիէն աւելի քաջայարմար եկեղեցի մը Հայ ժողովրդին կրօնական կեանքը յայտնարելու համար: Բողոքական աշխարհի ամբողջ կրօնական երգերուն եւ աղօթքներուն մէջ, որոնք մեծաւ մասամբ Հիւսիսական ցեղին հոգեբանութիւնը կը ցոլացնեն իրենց մէջ, դուք հազիւ թէ կարողանաք գտնել Հայ հոգիին խորերն թափանցելու ընդունակ այնպիսի աղօթքներ ու տաղեր, որոնց առատութեամբ պիտի հանդիպիք Հայաստանեայց եկեղեցւոյ տաղասացութեանց եւ աղօթքներուն մէջ: Որովհետեւ Հիւսիսական ցեղին ռազմական, աշխարհիկ, նիւթական հրապոյրներէ ու վայելքներէ յափըշտակուող, գործնական, ազատատենչ, բարձրամիտ, ինքնավստահ հոգին է որ կը խօսի անոնց մէջ, մինչդեռ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ արձանագրած կրօնական փորձառութեանց մէջն է կը խօսի ՄԵՐ ցեղը, Արմենական հոգին. — խաղաղասէր, միսդիկ, աշխարհային վայելքներն արհամարհող, իտէապաշտ, անճնազոհ, խոնարհամիտ, Աստուծաւստահ, երկրպագու: Բայց Արմենական հոգւոյն տիրական կիրքն հանդիսացող ԳՈՐՈՎՆ է որ ամենէն աւելի երկնազդեցիկ թրթռումներով Յիսուսի անձնագոհ սէրը կը հաղորդէ Հայ հաւատացելոյն սրտին ու հոգւոյն, որ արդէն կ'ապրի անձնագոհութեան այդ սէրը իր ցեղային բովանդակ ընդունակութիւններով: Ըսէք, կրօնական բովանդակ դրականութեան մէջ կա՞յ արդեօք Յիսուսաբաղձութեան աւելի գոգտրիկ ու ճշմարիտ միմունջ մը քան Ներսէս Շնորհալիի սրտէն թռչող սա՛ր աղօթքն կարօտակէզ. «Սէր Անուն Յիսուս, սիրով քով նմիւս՝ սիրտ իմ քարեղէն»: Հիւսիսական արդի եկեղեցիներու բովանդակ դրականութեան մէջ՝ ո՞ւր կրնաք գտնել այնքան ու աւելի միսդիքական անէացումը մարդկային փանաքի հոգւոյն՝ Անհունին մէջ, աւելի երկրպագու պաշտամունքը արարածին՝ հան-

դէպ իր Արարիչ Աստուծոյն քան ինքնացի ի «նօսք ընդ Աստուծոյ» ներուստ մէջ: Հայաստանեայց եկեղեցին «ազգային ոգիին կենդանի վառարանն է եղած, որ կը յատկանշէ Հայուն քաղաքակրթական ընդունակութիւնը, անհատականութիւնն եւ իտէալները: Հոն մեր դիւցազն նախահարը իրենց պերճ լեզուով կը խօսին մեր սրտին, մեր նահատակներու պսակեալ շարքն կը հմայեն զմեզ, Հայուն գրական տաղանդն ու բանաստեղծական խոյանքը իրմով հրաշակերտուած եւ վսեմացած են: Իր խնկարոյր ու խորհրդաւոր կամարներու տակ կը լսենք Սահակներու, Մեսրոպներու, Նարեկացիներու, Ներսէսներու երկնազեկ շէշտերը, հոգեպարար ներդաշնակութիւնները, սրտայոյզ մեղեդիները՝ իրենց աստուածային օծութեամբն ու խոր զմայլանքովը»: Հայաստանեայց եկեղեցին, վերջապէս, հրաշակերտ այն կոթողն է Արմենական հոգիին, որու ամեն կողմը կնքուած է դրոշմը Գործի, երկրպագութեան եւ անձնագործութեան (79, էջ 188, 186):

Արմենական ցեղին այս տիրական կիրքը չէր կարող իր ճոխ պէսպիսութեամբն ու ջերմութեամբը չայտայայտուիլ նաեւ Հայկական բանաստեղծութեան մէջ: Եւ ճիշդ գորովի, խանդակաբեմոյս սիրոյ, անձնուէր տարփանքի, ինքնամոռաց կարօտաբաղձութեանց դրոշմովն է որ կը բնորոշուին ամենէն ինքնատիպ արտադրութիւններն Հայ բանաստեղծութեան: Թողունք որ մեր ժողովրդական կարողացոյն գրական քննադատներէն Պ. Զօպանեան խօսի մեզ այս մասին: Նահապետ Քուչակի իր կարող զըննադատականին մէջ՝ սա՛ տողերն կ'արձանագրէ Զօպանեան.

«Ինչ որ մեզի համար կրկնապէս, — անհունապէս, — թանկագին է Քուչակի դործին այս կոթողական գեղեցկութեանը մէջ, այն է որ այդ գեղեցկութիւնը «Հայկական» է, իր արմատն ունի մեր ցեղին խառնուածքին մէջ: Պաշտօն ամեն բանի որ պարզ է եւ անսթեղելի. անսահման ջերմութիւն, անկեղծութիւն, քրնքրութիւն՝ գորովի մէջ, — ըլլայ գորով մայրական, եղբայրական կամ տարփական, — բոլորն սէր՝ հակառակ քրիստոնէութեան բերած մեծ տխրութեանը՝ բնութեան դունազեկ ու առողջ ճոխութիւններուն, կեանքի առողջ արբեցութիւններուն. զոհաբերութեան հակում ամէն բանի մէջ. գուրգուրազին խանդաղատանք՝ ունէ ցաւով չարչարուածին համար. նախասիրութիւն՝ խաղաղ, բարի, արգաւանդ, աշխատութիւնով ու սիրով տոգորուն կեանքի մը. հաւ տարրեր որոնք գոյութիւն ունին հայ հոգիին մէջ, որոնք նոյն իսկ տիրականներն են հոն, բայց որոնք չափ մը խոշոր ու ծանր թերութիւններու մացառուտին մէջ թաղ-

ուած, յաճախ անտեսանելի են դարձած, երբեմն ալ իրօք տժգունած են ու թառամած, բայց երբեք ջնջուած: Ասոնք են որ կը կազմեն հողը ուր բուսած է Քուչակի երգերուն հոյակապ ծաղիկը»: Եւ դարձեալ, «Անկարելի է չնկատել բարի, քաղցր, քնքուշ ու պարզ, անհունորէն «գորովայն» ու տաք, տարօրինապէս «անկեղծ» շէշտը որ կայ այս ամենուն մէջ: Եւ ասի, կը կրկնեմ, «Հայկական» շէշտն է, զոր կը գտնենք նաեւ, ձեւով տարբեր, բայց խորքին մէջ նոյն, Նարեկացիին, Արովեանին, Ալիշանին մէջ ինչպէս եւ մեր ժողովրդական երգերուն, մեր եկեղեցական երաժշտութեան եւ ճարտարապետութեան մէջ» (31, էջ 35, 37):

ԳՈՐԾՈՒՆ Է, այսինքն մարդկային սրտի կիրքերուն ամենէն աստուածայինը, տիրական կիրքը Արմենական ցեղին: Եւ Հայ հոգիին մէջ գործող այս աստուածային մուսային տաք շնչովն են ամենէն աւելի օծուած բոլոր հօր եւ ինքնատիպ ստեղծագործութիւններն Հայ Հանճարին, ըլլայ ան տաղ մը կամ աղօթք մը, երաժշտութիւն մը կամ պատկեր մը, հաստատութիւն մը կամ նըրաժշտութիւն մը: Ո՛հ թէ գիտնայինք արժէքն ու նշանակութիւնը ցեղային մեր այս անդին ժողովրդական:

Դ.

ԱՂԲԵՐԱԿՈՒՆՔ

ԱՐՄԵՆԱԿԱՆ ՅԵՂԻ ՏԵՍԼԱՊՍՏՏՈՒԹԵԱՆ

Գորովի բարձրաստիճան ընդունակութենէն յետոյ՝ ՎԵՐԱՅՍԿԱՆ ԽՈՐՀՈՂՈՒԹԻՒՆՆ Է մտային այն կարողութիւնը, որու մէջ Արմենական ցեղը յայտնապէս կը դերազանցէ թէ՛ Հիւսիսական թէ՛ Միջերկրականը:

«Ալպեան ցեղը», կը գրէ Միշլաւ, «գործողութենէ աւելի մը տաճողութեան, խորհողութեան հակամէտ է: Անոր մտքի այս բնորոշ յատկութեան մասին գեղեցիկ օրինակներն կուտան մեզ Բասթալ, Լայպից, Ակասի, Արնոլտ, Կիւեօ, Բասթօ» (78, էջ 686):

Պատճառի մասին ինչ տարակարծութիւններ ալ որ գոյութիւն ունենան՝ Հայ հոգեբանութիւնն ուսումնասիրող հեղինակներ միաձայնօրէն կ'ընդունին թէ վերացական խորհողութեան դերազանց ընդունակութեամբ մըն է օժտուած մեր ցեղը:

«Հայ ցեղին առանձնաշատկութիւններէն մէկն ալ իր ընդհանուր, փիլիսոփայական, վերացական խորհելու եղանակն է,» կը գրէ մեր բարձր մտաւորականութեան մէջ արժանաւոր դերը մը

գրաւող երիտասարդ բարեկամներէս Տր. Յ. Պ. Պօղոսեան: «— Մեր Ոսկեդարէն սկսեալ մինչեւ հիմա ունեցած գրական ձգտումներն ու արտադրութիւնները ցոյց կուտան թէ, Հայը գերազանցօրէն զգացողական, երեւակայական ու վերացական եղած է: Ոսկեդարու ամբողջ գրական շարժումը, ընդհանուր առմամբ, երեք ուղղութիւն ունեցած է, ինչպէս՝ կրօնական, պատմական եւ փիլիսոփայական: Իսկ մեր ներկայ գրականութիւնը կրօնական, բանաստեղծական եւ փիլիսոփայական է» (80, էջ 189):

Ներկայ Հաստորս գոյտ նկարագրական ըլլալով հանգերձ՝ չեմ կարող գտնէ նշմար մը չտալ Ալպեան-Արմենական ժողովրդոց ի հանդէս բերած իմացական այս բնորոշ յատկութեան ցեղաբանական մեկնութեանը մասին:

Մարդաբանական աշխարհի կողմէն ընդունուած իրողութիւն մըն է այսօր թէ Կլորգլուխներու ցեղ մըն էր գրաւած ամբողջ Մերձաւոր Արեւելքը պատմութեան արշալուսային օրերուն, թէ այս ցեղին կը պատկանէր վայրի բոյսերն ու կենդանիներն ընտանեցուցած ըլլալու մեծագործութիւնը, թէ անոր Սուլեյման կոչուած մէկ ճիւղին կը պատկանէր Ասորաբարեւրական քաղաքակրթութեան հիմերն դրած ըլլալու, գիր ու գրականութիւն ստեղծած ըլլալու եւ մանաւանդ կրօնական ամենէն ջերմեւանդ, հոգեւոյզ եւ խորապէս գործովալից ու երկրպագու բանաստեղծութիւններն արտաբերած ըլլալու փառքը, ինչպէս նաեւ ամուսնական բարոյականի մասին այնպիսի նախանձայնութիւն մը ցոյց տուող օրէնսդրութիւն մը յղացած ու գործադրած ըլլալու պարծանքը, որուն բաղդատմամբ՝ շատ վար կը մնայ ներկայ Քրիստոնեայ պետութիւններէ որեւէ մէկուն որդեգրած օրէնսդրութիւնն ու ապրած սեռային բարոյականին կամ ամուսնական հաստարմութեան կեանքը: Եւ կլորգլուխներու ճիւղը այս ցեղին Արմենական սերունդներն են այսօր Մերձաւոր Արեւելքի մէջ, ու Ալպեան սերունդներն՝ Եւրոպայի ու Ամերիկայի մէջ, որ ինչպէս գործովի զգացման, նոյնպէս վերացական, մտածողութեան մէջ գերի վերոյ կը հանդիսանան իրենց Հիւսիսական եւ Միջերկրական ծագում ունեցող ազգակիցներէն:

Անտարակոյս, գլխու ձեւը չէ որ հոգեկան այսպիսի ինքնուրոյն յատկութիւն մը կ'ընծայէ այս ցեղին, այլ ցեղային խորարմատ ուժեր՝ որոնք հաստատուած են այս ցեղին պատկանող ժողովրդոց նոյն ինքն սերմնարջիջային կազմին եւ անկէ յառաջ եկող մարմնական հիւստեւածոց բնախօսութեանը մէջ: Ահա՛ ՅԵՂԱՅԻՆ ծագում ու դրոշմ ունեցող ժառանգական այս ներքնածին ուժերն են որ կը ձեւակերպեն ա'յնքան մարդուս կերպարանքը որքան հոգեբանութիւնը: Եւ ասիկա՛ է պատճառն որ հոգե-

կան այսինչ որոշ յատկութիւններն կ'ընկերակցին այնինչ տիպ դիմագծութեան ու գլխածելի: Այս հակիրճ բացատրութեանէն յետոյ՝ կրնանք առանց թիւրիմացութեան կարգալ Տր. Յ. Պ. Պօղոսեանի հետեւեալ տողերն.

«Եթէ խնդրոյն մօտենանք մարդաբանական ու դանկարանական տեսակէտներէն, կը տեսնենք թէ Հայուն գլուխը աչքառու տեղ մը կը գրաւէ մարդաբանութեան մէջ: Աշխարհի մէջ չի կայ ուրիշ ազգ մը, ըլլա'յ բարբարոս եւ կամ քաղաքակիրթ, որուն գլուխը Հայուն գլխին հետ կարենայ բաղդատուիլ: Անիկա ընդհանրապէս խոշոր եւ կլորիկ է: Հայուն գլխուն այս առանձնա-յատկութիւնը ամբողջ մարդաբանական աշխարհին ուշադրութեան առարկայ դարձած է, եւ զայն բացատրելու համար յայտնուած են բազմաթիւ գաղափարներ: Ըստ մարդաբանական ու դանկարանական տուեալներու, երկայն եւ նեղ գլուխ ունեցողները գրեթէ միշտ ներածական (inductive), իսկ խոշոր եւ կլոր գլուխ ունեցողները գրեթէ միշտ մակածական (deductive) խորհեւակերպ կ'ունենան» (80, էջ 191):

Նախորդ գլխուն մէջ ցոյց տուի թէ՛ ԳՈՐՈՎՆ է տիրական ոյժը Արմենական ցեղին զգացողական բնաւորութեանը: Հիմա ալ տեսանք թէ վերացական իրականութեանց ու ճշմարտութեանց սէրն ու զանոնք ըմբռնելու բարձր ընդունակութիւնն է իմացական բնորոշ յատկութիւնը այս ցեղին: Եւ Հայ Սրտին ու Հայ Գլխուն միացումէն անխուսափելի կերպով կը ծնանի հայկական տեսլապաշտ ոգին ու կեանքը, որովհետեւ ուրիշ բան չէ տեսլապաշտ կեանքը՝ այլ անձնուէր սիրով ու խանդակաթ գործով հետապնդումը վերացական անտեսանելի իրականութեանց եւ ճշմարտութեանց:

Ֆիզիքական կամ հոգեկան որեւէ յատկանիշի մասին մեր ունեցած ըմբռնումներն շատ աւելի կը պայծառանան, երբ զանոնք բաղդատենք հակադիր յատկանիշի մը հետ: Այսպէս ալ, շատ աւելի պայծառօրէն կրնանք տեսնել մեր Արմենական մտքին դիմագծութիւնը երբ բաղդատենք զայն հնդեւրոպական կամ հիւսիսական մտքին հետ: Որովհետեւ պէտք չէ մոռնալ թէ կա'յ ինքնուրոյն տիպ մը Հիւսիսական մտքի եւ կա'յ ինքնուրոյն տիպ մը Ալպեան-Արմենական մտքի, ճիւղ ինչպէս կա'յ Հիւսիսական ինքնատիպ դիմագծութիւն մը եւ կայ Ալպեան-Արմենական ինքնատիպ դիմագծութիւն մը: Բայց վերջինս մօտիկ նմանութիւն մը ցոյց կուտայ քիսառիպ ժողովրդոց հոգեբանութեան, ինչպէս մօրթի եւ աչաց գոյնով ալ խիստ մօտիկ կը կենայ անոնց: Այնպէս որ Արեւելեան բոլոր ժողովուրդներ, որոնք քիսառիպ են ընդհանրապէս, հոգեկան հակադրութիւն մը կը ներկայացնեն Հիւսիսա-

յին Եւրոպայի ժողովրդոց, որոնք բաց դոյն մորթ ու մաղ եւ աչք ունին ընդհանրապէս: Եւ ճիշդ այս երկու հակադիր տիպով հոգեբանութիւններն են որ արդի մատենագրութեան մէջ կը յատկորոշուին իրրեւ Արեւելք ու Արեւմուտք եւ կամ Արեւելեան հոգեբանութիւն եւ Արեւմտեան հոգեբանութիւն: Այսպիսի սեղմ իմաստով հասկցուելու պայմանաւ է որ ստորեւ կ'ամփոփեմ Ամերիկանացի մատենագրի մը, Արրաճամ Րիճպանի, կողմէն հակադրուած դիմապատկերներն Արեւելեան մտքին ու Արեւմտեան մտքին:

Արեւելեան միտքը միատիքական խորհրդածող մըն է, Արեւմտեանը՝ հարցաքննիչ մը ընթերցան օրէնքներուն եւ վերլուծող մը իրականութեանց ու երեւութից. Երկրագործութեան ու կըրօնի վրայ կը հանդէս առաջնի քաղաքակրթութիւնը, իսկ առեւտուրի ու դաստիարակութեան վրայ՝ վերջնոյնը: Այս հոգեբանութեան արդիւնքն ըլլալով՝ ամբողջ աշխարհի կրօնական ու սուցիչն է եղած Արեւելքը, իսկ աշխարհի իմացական ու քաղաքական ազատագրիչն է եղած Արեւմուտքը: Էսպէս իր անձը մոռացող ու ենթարկող խորհրդապաշտութեան տիպն է Արեւելեան միտքը, մինչդեռ էսպէս յարձակողական ու փորձարկական է Արեւմտեանը: Արեւելքի մէջ չէ ու չկրնար ըլլալ որորանը բնական դիտութեանց: Հոգեկան աշխարհի մէջն են Արեւելքի մտքին յաղթանակները. ասկից է իր անտարբերութիւնը աշխարհի շօշափելի իրականութեանց հանդէպ, որ վախկոտութիւն կը նկատուի, բայց որ յաւիտենական արժէքներու հանդէպ իր զգացած յափշտակութենէն կը ծնանի: Հոգեբաղձութեանց եւ անդրաշխարհեան տեսիլքներու իր ծայրայեղ նուիրմանն պատճառաւ՝ ինքզինքը զրկած է Արեւելքին երկրային լաւագոյն պայմաններ ձեռք բերելու յաջողութենէն, ու ենթարկած՝ անհուն տառապանաց: Սակայն աշխարհ բովանդակ ամենարարձր արժէք ընծայած է անոր ընդգրկած նպատակներուն: Չէ կարելի երեւակայել Արեւելքիներու խումբ մը, որ Հիւսիսային բեւեռն գտնուելու համար արշաւանք կազմակերպէ եւ Հերոսական անյաղթ վճռականութեամբ գլուխ հանէ իր այս անաջագործութիւնը: Բայց ամենադիւրին բանն է երեւակայել Արեւելքի անհատ մը կամ համայնք մը, որ ջերմեռանդօրէն ու անընդհատ աղօթէ, անձկայ ու կարօտալիր սպասէ հոգեկան տեսիլքի մը համար: Հիւսիսային եւ Արեւմտեան Եւրոպայի մէջ չէ որ պիտի հանդիպինք արիւնոտ ոտքերով ու խառնուրդներու կարաւաններուն, որոնք անհուն տառապանքներով կը յառաջանան փոշոտ ճամբաներէ՝ համբուրելու համար սուրբի մը նշխարը կամ տապանաքարը: Արեւելքը միայն

ատակ է այս տիպ մարմնաշարժար հաւատացեալներու բազմութիւններ արտադրելու: Արեւելքի հոգեւոյն արտացոլացումներն են Քրիստոսի ծնունդը ողջունող հովիւներն ու մոզեր: Այս տիպ մտքերու համար ի՞նչ են ամբողջ գիւտերն ու յառաջդիմութիւններն Ֆիդիքական աշխարհի վերաբերեալ, բայց եթէ անցաւոր յաջողութիւններն այս վաղանցիկ աշխարհի:

Ասկից է որ կը ծնանի նաեւ կառավարութեանց կամ իշխանութեանց հանդէպ Արեւելքիին ու Արեւմտականին միջեւ տեսնուող հիմնական տարբերութիւնը: Արեւելքիին համար երկրորդական ու վաղանցիկ նշանակութիւն ունի քաղաքական ազատութիւնն ու ռամկավարական կարգ ու սարքերն, որոնք կեդրոնական առանցքը կը կազմեն Արեւմտականին, մասնաւորապէս Անկլո-Սաքսոնին, գերագոյն շահեկանութեանց եւ պայքարներուն: Ռամկավարական այս կարգի նպատակներու հանդէպ Արեւելքիին ցոյց տուած պատմական անտարբերութիւնը ա՛յն աստիճան տարօրինակ կ'երեւի Արեւմտեան մտքին, որ յաճախ կը միտի ան խորհիլ թէ Հպատակութեան բնածին միտում մը կը գործէ Արեւելքիին բնազդային յօրինուածութեանը մէջ եւ անընդունակ կ'ընծայէ զայն քաղաքական ազատութեան եւ ինքնավարութեան: Իրաւ է թէ յեղափոխութիւններ ծագած են շատ անգամ Արեւելքի մէջ, բայց ատոնք եղած են բռնակալներ տապալելու կամ փոխելու համար յաւէտ քան թէ ջնջելու քաղաքական այն դրուքիւններն որ բռնակալ անձերու իշխանութիւնը կարելի կը դարձնեն: Արեւելքի հոգեւոյն խորքերէն բարձրացող կարօտը աւելի բարի ինչնակալներու, գթած թաղաւորներու համար եղած է, ոչ թէ ժողովրդային վեհապետութեան համար:

Ըսոր ճիշդ հակառակն է եղած Արեւմտեան Եւրոպայի ազգաց պատմութեան ընթացքը: Անիկա իրապէս կը մարմնացնէ պայքարը՝ ընդդէմ բնական եւ ընկերական ամեն տեսակ դժուարութեանց: Աշխարհայաղթ աշխարհակալին տիպը դրոշմուած է Հիւսիսականաց հոգեւոյն վրայ, իսկ երկնային բարեաց աղերսարկու աստուածապաշտին դրոշմը կնքուած՝ Արեւելեան հոգիին խորքը: Հիւսիսականը թէեւ ոչ բոլորովին անտարբեր երկնից արքայութիւնը ժառանգելու մասին, ինքզինքը բոլորովին չէ նըւերած աղօթքի ու համբերութեան կրաւորական կեանքին, այլ աւելի ջանացած եւ պայքարած է ԱՅՍ աշխարհիս մէջը մանաւանդ հաստատուելու երկնից թաղաւորութիւնը:

Արմենական հոգեբանութեան եւ Հիւսիսականին միջեւ գոյութիւն ունեցող այս հիմնական տարբերութիւնը մատնանշելով՝ ուղեցի յստակ մէկ պատկերը գծել մեր ցեղային հոգեւոյն տիրա-

կան ուժերուն կամ կերպարանքին: Առանց վայրկեան մ'իսկ նըսեմացնել ուղեւոր Հիւսիսական ցեղային բնորոշ ձգտումներուն արժէքը՝ ստիպուած եմ յայտնել թէ յարաբերական արժէք ունին Արեւմտեան Եւրոպայի ձեռք բերած քաղաքակրթական մեծագործութիւններն, եւ թէ ա'յն ատեն միայն գերագոյն ու վերջնական արժէք կրնան ստանալ անոնք, երբ զօդունին եւ ստորագասունին Արեւելցիին բարոյական եւ հոգեկան գիւտերուն: Արեւելքն է տուած աշխարհի գլխաւոր առաջնորդներն՝ կրօնական տեսիլքի դաշտին մէջ (81, էջ 37, 40, 46, 48, 51, 78):

Տեսլապաշտ ժողովուրդ մը եղած ենք միշտ Հայերս, որովհետեւ ԳՈՐՈՎ եւ ՎԵՐԱՅԱԿԱՆ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՆ տիրական ուժերն Արմենական ցեղին, եւ Արմենական ցեղին սերունդն է Հայութեան ստուար մեծամասնութիւնը: Քաջ ըմբռնենք այս ճակատագրական իրողութիւնը: Ուղենք կամ չուղենք տեսլապաշտ ժողովուրդ մը պիտի ըլլանք, որչափ ատեն որ Արմենականներէ կը բաղկանայ Հայութեան ստուար մեծամասնութիւնը: Եւ տեսլապաշտութեան այս ոգին մեծագոյն ճարտարապետը պիտի հանդիսանայ մեր վաղուան գրականութեան ալ, մեր վաղուան կրօնին ալ, մեր վաղուան նկարագրին ալ եւ մեր վաղուան պատմութեանն ալ, ինչպէս մեծագոյն ճարտարապետն եւ ուղեցոյցն հանդիսացած է մեր անցեալ բովանդակ պատմութեանն ու մշակոյթին:

Տեսլապաշտութեան այս ոգին երեսութապէս մեծագոյն արեւորութիւնն ու անընդունակութիւնն է հանդիսացած մեր ազգային կենաց ու պատմութեան մէջ, բայց իրականապէս ա'ն է եղած Հայութեան պահպանման ու տեւականացման գերագոյն ոյժը: Հայուն անդերազանցելի տկունութիւնը, ինքնապահպանութեան հրաշալի կարողութիւնը, վերապրելու անշէջ յոյսը, կենսունակութեան մշտանորոգ ուժերուն ակնադրիւրը ուրիշ ոչ մէկ բանի մէջ կրնամ դոնել, այլ մի'միայն Արմենական հոգեբանութեան մէջ Աստուծոյ լիարուռն թափած գորովի ու անձնուիրութեան զգացման ու վերացական աշխարհի իրականութիւններով զրազուող իմացականութեան մէջ, որոնց միաձոյլ գործունէութիւններէն կը հրաշակերտուի տեսլապաշտ ոգին Հայութեան:

Այս ճշմարտութիւնը չատ լաւ ըմբռնուած է Հայութեան կողմէն: Եւ անոր ենթագիտակցական հոգեւոյ խորքերուն մէջ բիւրեղացած այս համոզման ամենաչքեղ արտայայտութեանց մի քանի նմոյշներն կը գտնեմ Արքիմանի Հայատիպ հեղինակութիւններէն Վեբի Հայաստանին մէջ: Կարդանք այս հոյակապ գրականութեան ակնարկուած հատուածներէն երկու հատը միայն.

«Այս սիրտը, ա'յս հաւատքը, ա'յս հոգին, ա'յս սէրն ունէր Հայ ազգը, որ քշնամբի գագանի ձեռքը՝ երկիր, աշխարհ, ազատութիւն, քաղաքութիւն, իշխանութիւն, մեծութիւն, բոլորը, բոլորը կորոյս, իր հաւատքին մատաղ տուաւ. ազատութիւն, ծառայութիւն, գերութիւն, պանդխտութիւն, տանջանք, չարչարանք, սով, մահ յանձն առաւ, որ իր սուրբ եկեղեցին, իր լոյս, լուսաւորչադաւան օրէնքը՝ ամուր, հաստատ ու անխախտ պահէ: Ասիկա՛ է հսկայութիւն, սրտապնդութիւն, մեծահոգութիւն, քաջութիւն, կամաց հաստատութիւն ցոյց տալ: Սար ըլլար՝ կը փռչէր, երկաթ ըլլար՝ կը հալէր, կը մաշէր, հոգեւոյ կարողութիւն ու գորութիւն, որ աշխարհիս վրայ ջրհեղեղէն ի վեր՝ մինչեւ այսօր՝ ուրիշ ոչ մէկ ազգ չկարողացաւ ցոյց տալ ու կարող ալ չէ: Ծով ըլլար՝ կը պակսէր, կը ցամփէր. բայց Աստուածաւէր Հայ ազգը՝ մինչեւ այսօր գերօրինակ հսկայութեամբ տարաւ բոլորը, ու իր անունը պահեց:»

Արքիման իր նոյն հեղինակութեան մէջ Պարսիկ Սարտարին բերանը կը դնէ հետեւեալ վկայութիւնը, որ սքանչելի հարազատութեամբ եւ լեցունութեամբ կը պատկերացնէ Հայ հոգեբանութեան ինքնամոռաց ու մարտիրոս կողմը: Ո'չ աշխարհային ամէն փառք ու վայելք եւ ո'չ ալ ամենէն դժոխային տանջանքներն ու աւերումներ կրնան բաժնել Հայը իր կրօնէն, իր հաւատքէն, իր Աստուծոյն, իր իտէալէն.

«Հայ ազգը ո'չ քուրէն կը վախնայ, ո'չ հրացանէն, ո'չ քրնդանօթէն: Կրակը կը մեռնէ՝ տակաւին իր հաւատքը կը պաշտէ, ծառէն կը կախես՝ միսը կը պակես, բերանը կուտաս՝ տակաւին իր խաչը կը պաշտէ, իր Քրիստոսի անունը կուտայ: Ի՞նչ է այս մէկ կտոր փայտը, որ ասոնք այսպէս ապաւինած են անոր. որդին կը քաշես՝ ինքն ալ հետը կրակը կ'իյնայ, հայրը կը բռնես՝ որդին գլուխը մահուան կը յանձնէ: Մէ'կ կին կուտան ասոնց, մեր օրէնքը՝ քանի հատ որ քէյֆդ կ'ուզէ: Հողագործութիւն, ծառայութիւն կ'ընեն, բուրդ կը հագնին, ցամաք հացի կարօտ են, մեք ասոնց խանութիւն, պէկութիւն, աշխարհք, պատիւ, բաղդ, մեծութիւն կուտանք. ինչո՞ւ համար խելի չեն գար միքէ, մեր կրթօնին, օրէնքին չեն հաւանիր, մեր հաւատքը չեն ընդունիր, չեն պաշտեր...: Մէ'յ մը սիրտ ընեն, մեր հաւատքը՝ ընդունին, տեսնեն՝ մեր Շահը ի՞նչ փառքի կը հասցնէ զիրենք: Չէֆիր խանին քող մտիկ ընեն, Ղարաբաղի հորքաբաժնի սղայ մըն էր, զար գերի բռնեցի. հիմա աշխարհի տէր է դարձեր: Ո'վ էր խոսքով համը, որո՞ւ որդին էր, ինչպէս Մանգուր խանը. Էիմա ողջ Իրանը բռնեք են, Շահն ալ իրենք են, Շահատէն ալ: Շահի հոգին անոնց

ձեռքն է. ըսեն, նստիր՝ կը նստի, վե՛ր կաց՝ վեր կը կենայ. ինձ նման հարիւր Սարտար, հան, Շահգասէ՛կ՝ ասունց ձեռուց կը նային...:

«Մարդ կ'ուզէ՝ օր տեսնէ, կեանք վայելէ. ասոնք իրենց կեանքը՝ իրենք մահուան կը յանձնեն, իրենց օրը՝ իրենք կը խաւարեցնեն...: Մէկ կտոր պանիր ուտելն, մէկ յիշոց տալն, մէկ ըրած մեղք չըսելն ի՞նչ բան է, որ ասոնք այնպէս կը կարծեն, քէ իրենք դը ողջ ողջ կ'ուտեն. ասոնց ըրածին ո՞վ կը դիմանայ»:

«Ո՛չ սուրբն կը վախճան, ո՛չ փառքէ կը խաբուին: Ծծկեր երախտն ալ Թուրքի անունը տուած ատեն՝ կ'ուզէ մարդ կտրի: Ալ ի՞նչպէս համբերես, համբերութիւնը մէկ օր կ'ըլլայ, երկու օր: Ամբողջ իրանը հարիւր անգամ ասոնց գլխին փուլ եկաւ, դարձեալ տակէն դուրս եկան, շունչ առին, ու տեղն եկած ատենը մարդը ողջ ողջ կ'ուտեն. ասոնց ըրածին ո՞վ կը դիմանայ»:

Եւ դորովածին անձնութեան ու դադարաբաւական հետապնդութեանց այս ժառանգական ոգին, դրուելով Հայաստանի տառապալիքն ալ պայմաններուն մէջ, արտադրեց Հայ ազգին ՄԱՐՏԻՐՈՍ նկարագիրը, ամենէն զմայելի, ամենէն Քրիստոսանման նկարագիրը որ կրնայ ըլլալ աշխարհի վրայ: Պատմութիւնը քիչ օրինակներ կ'ընծայէ ժողովուրդներու, որոնց ժառանգականութեան դերագոյն ձիւրը ա՛յնքան քաջայարմար միջավայր մը ըստեղծէ լեցուն յայտնադործութեան, որքան Հայաստանի քաղաքական ու ընկերական զօրութեան հալածանքներն ստեղծեցին Արմենական ցեղին մարտիրոս ոգիին ապրումներուն եւ ազգային նկարագրի մէջ մարմնացման համար: Կը համարձակիմ յայտարարել որ եթէ Հիւսիսական ցեղէն ժողովուրդ մը դրուած ըլլար Հայկական պայմաններուն մէջ՝ անիկա կա՛մ ամբողջութեամբ պիտի փախչէր եւ օտար հորիզոններու տակ վնասէր իր պաշտամունքի ազատութիւնը, ինչպէս ըրին Մաքրակրօն Հարք՝ բազմապատիկ նուազ դժուարին պայմաններու տակ, եւ կա՛մ ամբողջութեամբ հաւատաւորացութեան պիտի դիմէր ու նոյնանար բռնաւոր ազգին հետ: Խորապէս ճշմարիտ յայտնութիւն մըն էր որ ըրաւ, կարծեմ, Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցի նախագահ Վիքթորի, երբ իր սքանչացումն յայտնելով Հայութեան ներկայիս ցոյց տուած պողպատ նկարագրին վրայ՝ ըսաւ թէ ամենայն հաւանականութեամբ կրօնափոխ պիտի ըլլային Ամերիկացիք՝ եթէ Հայոց տեղն գտնուելու ըլլային: Արմենական ցեղին ի՛նչ քնքոյշ մէկ պատկերն է որ Խորէն Նարպէյ կը գծէ իր հետեւեալ տողերուն մէջ.

Մեր ազգ հետեւող է նիշդ Յիսուսի,
Որ խաչն ա՛յսչափ դար առած է յուսի.
Ո՛չ, չը՛ խոնարհիր, չ'ըլլար դասալիք.
Եղբարք, Հա՛յ ապրինք:

Այո՛ խաչին կեանք՝ կեանք է վշտալից,
Այո՛, Հայուն կեանք՝ կեանք է ցաւալից.
Բայց հաչն՝ յաղթութիւն ունի վեհ կնիք.
Եղբարք, Հա՛յ ապրինք:

Փրոֆ. Բոս ակնարկելով Մաքրակրօն Հարց տեսլապաշտ կեանքին՝ սա՛ նշանակալից դիտողութիւններն կ'ընէ.

«Անոնք որ կորուստի եւ արտօրի յանձնառու կ'ըլլան յաւիտեան կը լքեն իրենց անձը դրաւող խոյալ մը ա՛յնչափ աննման են սովորական մարդոց որչափ իբր թէ Հրատ մոլորակէն վար ինկած ըլլային. սովորականէն նոյնքան տարբեր պատմութիւն մը կը չինեն այսպիսիք: Ամեն սերնդի մէջ կոտորակ մը լոկ կը կազմեն անոնք որ ընդունակ են որեւէ խոյալի հերոսական նուիրման: Մարդոց տառնէն ինը հատը կը հակամիտին դէպի գիծը նուազագոյն դիմադրութեան կամ մեծագոյն շահու, եւ աւելի յօժար չեն ինքզինքնին զոհելու խոյալի մը համար քան որ կապարն պիտի կրնայ փոխուիլ մազնիւրի:

«Բիշ տարբերութիւն կ'ընէ մարդու մը խոյալին վերջնական ըլլալն կամ ոչ: Բիշ տարբերութիւն կ'ընէ թէ կրօնական դաւանանք մըն է ան կամ պաշտամունքի ձեւ մը, կեանքի մեթոտ մը եւ կամ ընկերական վիճակ մը: Իսկանն այն է որ անջատ ու հեռի գտնուի ան՝ մեզմէ շատերն ղեկավարող մարմնական ախորժակներէն, կիրքերէն ու փանաքի նպատակներէն: Հասարակաց կեանքերու վրայ իշխող գծուձ չարժանիքներէ եւ վայրաքարչ կիրքերէ չեն տարուիր անոնք, որ իրենց խոյալներուն ի սէր պատրաստ են առիւծներու առջեւ նետուելու կամ կառաւիսատ բարձրանալու: Ինքզինքնին համարելով իբրեւ միջոցներն մեծագոյն նպատակի մը իրականացման՝ այս տիպ մարդիկ իրենց դրօշմը կը կնքեն աշխարհի վրայ: Հայրերը կը նուիրեն ինքզինքնին հասարակութեան մէջ աստուածապաշտութիւնը հաստատելու: Անոնց ապաղայ սերունդներն ալ ի գէն կը թռչին ի սէր «առանց ներկայացուցչութեան չիք հարկ դնելու իրաւունք» սկզբունքին: Այս վերջնոց ալ ապաղայ սերունդներ, իրենց կարգին, կը պայքարին ոգելից ըմպելիաց առեւտուրին, գերեվաճառութեան կամ կայսերապետութեան դէմ»:

Ազգային կենաց մէջ տեսլապաշտութեան ունեցած այս գե-

րագոր ոյժը, որ Ամերիկեան պատմութեան հիմերն դրաւ Մաքրա-
կրօն Հարց միջոցաւ, աւելի հզօրապէս գործած է Հայոց պատ-
մութեան բովանդակ շրջաններուն, եւ ծնունդ տուած՝ այն ան-
նուաճ ոգւոյն, այն եղական կենսունակութեան որ պահեց պահ-
պանեց մեր ազգը քաղաքական ամենէն մահացու յեղաշրջումնե-
րէն ալ յետոյ: Եւ ասիկա՛ է — տեսլապաշտութեան այս ոգին ու
կեանքը — որ զօրութեան ու կորովի եւ անմեռ հաւատքի մշտա-
հոս աղբիւրն պիտի հանդիսանայ մեր ապագայ պատմութեան
մէջն ալ դարուց ի դարս: Եթէ Արմենական ցեղին հոգին յափըշ-
տակող կրօնական իտէալներուն հետ զուգընթացաբար արթնցը-
նենք նաեւ վեհ իտէալներն քաղաքական ազատութեան եւ ընկե-
րական արդարութեան, տարակոյս չկայ թէ վաղուան Հայութիւ-
նը նոյնքան անընկճելի կորովով ու աննուաճ անձնութեամբ
պիտի պայքարի եւ ի դին ամէն նահատակութեանց պաշտպանէ
իր քաղաքական ազատութեան եւ ընկերական արդարութեան սըր-
բազան դատերն, որքան յաղթական մարտիրոսութեամբ մը որ
պաշտպանեց ու պահպանեց իր կրօնական հաւատքը: ՏԵՍԼԱՊԱՇ-
ՏՈՒԹԻՒՆՆ Է Հայութեան տիրական կիրքն ու դրոշմը, եւ անի-
կա՛ է Հայուն գոյութեան կերպգոյն ոյժն ու պահակը: Քաջ ըմ-
բօնենք հայկական նկարագրի այս ամենէն արժէքաւոր կողմին
պատմական խոշոր նշանակութիւնը:

Եւ հիմա, Արմենական ցեղին հոգեբանութեան այս ՏԻՊԸ
ճանչնալէ յետոյ, դիւրին է այլ եւս մեկնել Հայկական նկարա-
գրի մի քանի ուրիշ առանձնայատկութիւններն: Փարթամ կեան-
քի, հարստութեան, աշխարհային զուարճութեանց եւ աշխարհա-
կայութեան սէրերն երբէք տիրական չեն հանդիսացած Ալպեան-
Արմենական ժողովրդոց մէջ: «Ալպեանը մեծ յարգանք ցոյց չտար
հարստութեանց համար», կը գրէ Կուսթաւ Միշլատ, «եւ թէեւ
ժրաջան, դուն ուրեք մեծ ճիգ կը թափէ ան հարստանալու հա-
մար: Բայց այս ցեղին ամենէն որոշիչ մտային մէկ յատկանիւն
է՝ անտարբերութիւն անձնական հազուատ կապուստի եւ տնա-
կան կահ կարասեաց յարգարման վերաբերեալ խնդրոց հանդէպ:
Յօդուածագիրս առանձնաշնորհումն ունեցած է հետտես շրջելու
Եւրոպայի Ալպեան ցեղին կողմէ բնակուած մեծ կեղրոններուն
մէջ, եւ ամէն տեղ ապշութեամբ նկատած է ծայրագոյն պարզու-
թիւնը բարեկեցիկ քաղքենիներուն եւ ազարակապաններուն: Ալ-
պեաններու համար քիչ հրապոյր ունին նորածեւութիւնք: Փը-
րանսական Բրիտանիոյ մէջ եւ Աւստրիական Թիրոլի մէջ՝ ժողո-
վուրդը տակաւին կառչած կը մնայ երկու դար առաջ հազնուած
հանդերձի ձեւերուն: Զուիցերիոյ 22 գաւառներուն 17 հատին

մէջ, տօնախմբութեանց օրերուն, դիւղացիք կը հազուին Միշին
Դարերէն մնացած ձեւով զգեստներ: Սալոյի եւ Օվէրնի մէջ
հարուստ ծերունի ազարակապաններ կը հազուին նոյն այն ձեւով
զգեստներ որ իրենց քսան տարեկան եղած աստեններ սովորական
էր» (78, էջ 686):

Հայոց ալ պարզութիւնը, սակաւապետութիւնը յայտնի է ա-
մենուա, իսկ աշխարհակալական ձգտումներու տկարութիւնն ալ
դիտուած է հմուտ հեղինակներու կողմէն: Հայկական նկարա-
գրի այս կողմերուն մասին եղած դիտողութիւնք աւելի պիտի հա-
մապատասխանէին իրականութեան, եթէ սահմանափակուէին ա-
նոնք միմիայն Հայոց զանգուածը կազմող Արմենական տարրին
վրայ: Մեր ազգին Արիական ազնուապետութիւնը եւ Սեմական
կամ Հրէական նշանակելի չափով մեծազանգուած բազմութիւն-
ներն, ապահովաբար, Արմենական մեծամասնութենէն տարբեր
հոգեբանութիւն արտայայտած են: Ասոր համար է որ Հայկա-
կան նկարագիրը պատկերացնել փորձող բոլոր հեղինակներ չը-
փոթութեանց եւ հակասութեանց մատնուած կ'երեւին: Հատ-
ուածակողմի մը երեք երեսակներու նմանցնելով հայկական նկա-
րագիրն՝ պէտք է ըմբռնել թէ անոր երեք բաղկացուցիչ տարրե-
րուն կը համապատասխանեն նկարագրի այդ երեք երեսակներն,
որոնք իրարմէ տարբեր եւ նոյն իսկ հակոտնեայ կրնան ըլլալ յա-
ճախ:

Ահա՛ այսպիսի ՅԵՂԱՅԻՆ նշանակութեամբ մըն է որ զՀայն
կը բնորոշեմ իրրեւ բարձրագոյն մէկ տիպը գործովալիւ ու անձ-
նուէր եւ տեսլապաշտ նկարագրի, իրրեւ նմոյշ անգերազանցելի
ուշիմութեան, պարզութեան, սակաւապետութեան, աշխատա-
սիրութեան, տոկունութեան, կենսունակութեան եւ իրրեւ ամե-
նէն նուազ ազդուող սեռային չափազանցութեանց, աշխարհային
զուարճութեանց, հարստութեան, բոնատիրութեան եւ նման մո-
լեզին ձգտումներէ: Այս յատկանիւնները ճշգիւ չեն պատշաճիր
Հայոց ազնուապետական դասակարգին, վերն ցոյց տրուած ցե-
ղային պատճառներով:

ՅԵՂԱՅԻՆ ԱՂԲԻՒՐԸ

ՀԱՅՈՅ ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԻՏԱԿԱՆ ԿԱՐՈՂՈՒԹԵԱՆ

Ալլեան-Արմենական ժառանգականութեան մէջ կարեւոր պահանջն է՝ գեղարուեստական ձեւերու տկարութիւնը: Այս մասին Միջերկրական ցեղը գեր ի վերոյ կը մնայ թէ՛ Հիւսիս-կանէն եւ թէ՛ Ալլեանէն: Ծանօթ իրողութիւն մըն է թէ Միջերկրական ժողովուրդներ կը սիրեն արուեստը: Գլխաւորաբար Միջերկրական ցեղին պատմութիւնն է՝ պատմութիւնը նկարչութեան, քանդակագործութեան, երաժշտութեան եւ գրականութեան: Միջերկրական ցեղին կը պարտի Ֆրանսա իր գերակայութիւնը գեղարուեստի մէջ: Եթէ, երաժշտութեան նման, կարենար տիեզերական լեզուաւ մը արտայայտուիլ գրականութիւնը, աշխարհի մէջ համանման բարձր գիրք մը պիտի գրաւէր Իտալական գրականութիւնը որպիսին կը գրաւէ Լուտիական երաժշտութիւնը...»

Գեղարուեստական չէ, ընդհակառակն, Ալլեանը: Մինչ Միջերկրական ցեղին պատկանող մէկն հարիւր հազար մարդոց մէջ հինգ հատ արուեստագէտներ կ'եննեն, որ Փարիզի Սալոններուն մէջ ցուցահանդէս սարքելու աստիճանին կը հասնին, նոյնքան թուով Հիւսիսական ժողովուրդներէ կ'եննեն նման աստիճանաւ բարձր չորս հատ արուեստագէտներ, իսկ Ալլեաններէն՝ մէկ հատ միայն:

Գեղարուեստական ընդունակութեանց մէջ Արմենական ցեղին պակասաւորութիւնը յայտնող մեր վերի հաւաստումը, անտարակոյս, դարմանք պիտի պատճառէ Հայ ընթերցողներու, որոնց գրեթէ միշտ քարոզուած է՝ Հայոց ի հանդէս բերած բանաստեղծական, երաժշտական, ֆարսաբայետական ու նկարչական բարձր կարողութեանց մասին: Արդարեւ, կատարեալ չլինելով իրեն կը տիրէ մեր մէջ Հայկական բնորոշ ձիւղերու մասին, որովհետեւ մեր մատենագիրներէն եւ ոչ մին տակաւին ուսումնասիրած է այս հարցը ցեղային տեսակէտով:

Ներկայ հատորիս մէջ չափազանց հակիրճօրէն միայն պիտի կրնամ շօշափել ցեղային հիմերն հայկական այլադան մտային կարողութեանց: Եւ Վաղեմի Յունաստանի օրինակէն յարմարագոյն լուսարանութիւն մը չեմ կարող գործածել՝ մասնացոյց

ընկու համար ցեղային այն աղբիւրը, որմէ կը հոսին առաւելապէս Հայ աղբի մշակոյթին գեղարուեստական բարձրագոյն ու ճոխագոյն արտադրութիւններն:

Գեղարուեստի անգերազանցելի հրաշակերպներ արտադրեց Վաղեմի Յունաստան: Եւ որովհետեւ յաղթական Հնդերոպականութիւնը կը բաղկանար անոր ազատ քաղաքացիներու ստուար մեծամասնութիւնը, ցեղային ժառանգականութեան իրականութիւնն ալ դեռ անծանօթ ըլլալով մարդոց, պատմաբաններ անգիտակցաբար Հնդերոպական ցեղին վերադրեցին Յոյներու ցոյց տուած գեղարուեստական բարձր հանճարը: Բայց կենսաբանական ու հնախօսական արդի յայտնութիւնք եկած են հիմնովին յեղաշրջել Հնդերոպական Յունաց մասին տիրող այս կարգի նախապաշարումներն: Հիմա յայտնուած է որ, բացօյն Յունաց Պալքաններն արչաւէյն դարեր առաջ՝ կը ծաղկէր բարձր քաղաքակրթութիւն մը Եգէականի երկու կողմերն ալ, իրեն կեդրոն ունենալով Կրետէ կղզին: Հիմա յայտնուած է որ նախայունական այդ բարձր քաղաքակրթութիւնն արտադրող բնիկ ժողովուրդներն, որոնք կը բնակէին Փոքր Ասիոյ արեւմտեան ծովկողեայ գաւառներն ու Արշիպելագոսի կղզիներն եւ Յունաստանի թերակղզին, կը վերաբերէին մթագոյն, երկար գլուխ ցեղի մը՝ Միջերկրական այս ցեղն էր որ տուաւ Վաղեմի Յունաստանին՝ անմահ փառքը աշխարհի մէջ գեղեցկութեան առաքեալն հանդիսանալու, ինչպէս այսօր ալ կուտայ գերազանցութեան դարնին Իտալիոյ եւ Ֆլորանսայի նման Միջերկրական ցեղէն հոծ բնակչութիւն ունեցող ազգաց:

Փրօֆ. Հոլ, իր «Վաղեմի Պատմութիւն Մերձաւոր Արեւելքի» հեղինակութեան մէջ, խնամոտ վերլուծման մը ենթարկելով Յունական մշակոյթը՝ կը գտնէ որ «Ընդհանուր արուեստի մասին Հելլենաց ունեցած զգացումը անտարակուսելիօրէն անոնց աւանդուեցաւ իրենց Եգէականի բնիկ նախնեաց կողմէն, ոչ թէ Հնդերոպական նախնիքէն»: «Մենք ի դուր չորս կողմերնիս կը փնտռենք», կը յարէ ան, «որեւէ ինքնազարգացեալ արուեստագիտական զգացում զուտ Հնդերոպականներու մէջ: Կասեանք չունէին զայն եւ դարերով խափանեցին Բարեկաստանի բնիկներու ալ գեղարուեստական արտայայտութիւններն. Պարսիկներ չունէին զայն եւ սոսկ որդեգրեցին Ասորեստանի արուեստագիտական մշակոյթը. Կոթեր ու Վանտալներ չունէին զայն. Կելտեր ու Տեւտոններ, ամբողջ դարերու ընթացքին, Միջերկրական գաւառէն քաղած են իրենցը»: Բայց Հնդերոպական ցեղէն եկան Յոյն

ազգին ցոյց տուած համաշարփութեան եւ քաղաքական իրաւանց զգացումներն: «Միջերկրական ժառանգած էր արուեստագիտական զգացումը՝ առանց համաշարփութեան զգացումին, Արիականը քիչ արուեստագիտական զգացում ունէր, սակայն ունէր համաշարփութեան եւ արդարութեան զգացումներն, ու վերջնոյս հետ՝ քաղաքական զգացումը:» «Յոյն քաղաքական գաղափարներու մէջ Արիական տարրին գերակայութիւնը ակնհայտ է: Հաւանական չէ որ բնիկ եգէականը քաղաքական աւելի որոշ գաղափարներ ունեցած ըլլայ քան եգիպտացին:» «Այս երկու ցեղերուն միաձուլման արդիւնքն ըլլալ կը տեսնենք այն ճշմարիտ կանոնը՝ ամէն բանի մէջ ճաշակի ու գեղեցկութեան, որ Յունացի տէպին դարձաւ, եւ անոնց միջոցաւ եղաւ իտէպին մարդկութեան» (39, էջ 537):

Անշուշտ պիտի հարցուի այժմ որ՝ եթէ ո՛չ Արիական եւ ո՛չ Արմենական ցեղին մէջ զօրաւոր է արուեստագիտական զգացումը, ուրեմն Հայերս ուսկի՞ց ժառանգեցինք մեր բնաւորութեան մէջ յայտնապէս նշանակելի տեղ գրաւող գեղարուեստական զօրաւոր միտումներն: Եւ մեր պատմութեան ամենէն չահեկան մէկ էջը կը պարզուի առջնութիւն, երբ փնտռելու ելնենք Հայ ազգը արուեստագիտական օժտումներով ալ բաւական նշանաւոր հանգիստացնող ցեղային աղբիւրը:

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐԻՍ «Եկամուտ Նախնիք Հայոց» հատորին մէջ ցոյց տուած եմ թէ մեր ազգային պատմութեան առաջին օրերուն իսկ Հրէական բազմաթիւ գաղութներ հաստատուած էին Հայաստանի մէջ, եւ թէ, ասոնք էին որ մեծաւ մասամբ կը բաղկացունէին Իսրայէլի Տաան Կորուսեալ Տոհմերու սերունդը: Ամէն պարագայի տակ՝ Բիւզանդացւոյ վկայութեամբ՝ Արտաշատ քաղաքէն 40,000 Հայ եւ 9,000 Հրեայ ընտանիք Պարսկաստան գերի վարեց Շապուհ Բ., Երուանդաշատէն՝ 20,000 Հայ եւ 30,000 Հրեայ, Վանէն՝ 5,000 Հայ եւ 18,000 Հրեայ, Նախիջևանէն՝ 2,000 Հայ եւ 16,000 Հրեայ ընտանիք: Այս հաշուով՝ Շապուհ Բ. ընդամենը 86,000 Հայ ընտանիք տարադրեր է Հայաստանէն, իսկ 89,000 Հրեայ ընտանիք: Սեմական այնքան առատ արիւն կը հոսի, արդարեւ, Հայոց երակաց մէջ, որ պատմաբաններէ ոմանք կը վարանին նոյն իսկ Արիականաց շարքին դասել Հայերն ու Սեմական ծագում կը վերագրեն անոր, ինչպէս Անգլիացի մեծահամբաւ Ուէլս՝ իր այնքան ժողովրդական Պատմութեան գրքին մէջ:

Հայ նախարարութեանց մէջ Բագրատունիք կը ներկայացունեն Հրէածին Հայոց այն խիստ ստուարաթիւ տարրը, որ ամենաշքեղ դերն է կատարեր Հայ պատմութեան ու Հայ մշակոյթին

մէջ: «Եթէ դեռ մինչեւ այսօր Հայաստանի մէջ կը գտնուին մեծագործութեան եւ բարձր քաղաքակրթութեան հետքեր,» կը գրէ Հ. Ս. Մովսէսեան, «անոնք բոլորն ալ արդիւնք են Բագրատունիներու ստեղծող մտքին:» Ամերիկեան բազմահատոր «Պատմութեան Գիրքը» մատենաշարին եօթներորդ հատորին Հայոց յատկացուած գլխուն մէջ՝ սապէ՛ս կը բնորոշուի Բագրատունեաց հաւրաստութեան շրջանը:

«Թագաւորութիւնը, սակայն, իր յաջողութեան գագաթնակէտն հասաւ Հրէական ցեղէն Բագրատունեաց տակ, որու ինն քաղաւորներն, 859էն մինչեւ 1045, գրեթէ անկախօրէն իշխեցին իբր քումը պետութիւն մը Արար խալիֆաներու եւ Արեւելեան Հոռովի կայսերաց միջեւ: Այդ առեւ Արփաշայի եւ Ալանա չայի վրան կառուցուած ամրոցաւոր Անի մայրաքաղաքը շքեղապարզուած էր շղեպակներով, պալատներով ու եկեղեցիներով, որոնց աւերակներն, նոյն իսկ այսօր, կը գնայեցնեն Ալակեօղի արեւմտակողմը շրջողներն...: Բագրատունիք, նման իրենց մեծ նախահօր Տիգրանայ, անայլալ բարեկամութիւն ցոյց տուին Հրէից հանդէպ: Հետեւաբար, Իսրայէլացւոց բազմաթիւ գաղութներ հաւատաւորեցան Երուանդաշատի, Վանայ, Նախիջևանի եւ Արտաշատի մէջ:» (70, Հատ. Է. էջ 3024):

Բայց պատմական ծանօթ ժամանակներու մէջ դէպ Հայաստան եղած Հրէական այս գաղթաշարժերէն աւելի չահեկան են մեզ համար Սարգոն Բ. ի կողմէն Վանայ արեւելեան սահմաններն տարադրուած Իսրայէլի Տաան Տոհմերն, որոնք Աստուծոյ ընտրեալ ժողովուրդին ՄԱՂԻԿԸ կը բերէին Հայոց զրացնութեան եւ ապագայ միաձուլման: Ակնարկելով տարագրեալ այս տոհմերու ընծայարեւած հոգեկան ամենաբարձր արժէքներուն՝ սապէ՛ս կը շարունակէ Գերման հեղինակաւոր աստուածաբաններէն Փրօֆ. Բարլ Հայնրիխ Գորնիլ. «Եւ մասնաւորապէս չմոռնանք թէ Իսրայէլի մէջ ծագումն առնող հոգեւոր ամենամեծ ոյժը, Մարգարէութիւնը, տարամերժօրէն հիւսիսային Իսրայէլի արտադրոյթն է, որ բողոքաւորեցաւ ու զարգացաւ Տաան Տոհմերու թագաւորութեան հողին վրայ...: Հիւսիսային Իսրայէլացիներ էին Սամուէլ, Եղիսէ, Ուսիա, եւ նոյն իսկ բնիկ Յուդայեանն Ամովս՝ Իսրայէլի համար եւ Իսրայէլի մէջ գործեց տարամերժօրէն» (72, էջ 127):

Ահա՛ Իսրայէլի ազգային ու կրօնական կենաց կեդրոնական աղբիւրն հանդիսացող եւ մարգարէութեան օրհնութիւնը աշխարհ բերող ժողովուրդի մը ծագիկն էր որ մասամբ տարագրուեցաւ Խապուրի ափանց վրայ Տէր-Չօրի անապատներն, բայց մեծաւ

մասամբ քշուեցաւ Վասպուրականի եւ Ուրմիոյ դաւառներն : Տարագրուած այս Իսրայէլացիներէն, աշխարհի մէջ անմրցելիօրէն հոգեկան վեհագոյն ներշնչմանց ընդունակ այս աստուածընտիր, ժողովրդեան սերունդներէն էր որ յառաջ պիտի գային մեր Բագրատունիներն, Ամասունիներն եւ ուրիշ տոհմեր կամ խառնուրդներ : Եւ ասիկա, արդի կենսաբանական յայտնութեանց համաձայն, օրհնութեանց մշտահոս աղբիւր մըն էր որ կը բացուէր Հայութեան բազմադարեան կենաց արդէն բեղմնաւոր ծոցին մէջ :

Ինչ միջոցներով եւ ինչ ատեն ալ որ եկած ըլլան Հրեայք մեր երկիրն, սա՛ որոշ է թէ Հրէական շատ առատ արիւն հոսած է Հայութեան մէջ : Մեր նպատակին համար տարբերութիւն չընելու թէ Իսրայէլի Տառն Տոհմերէն՝ յառաջ եկան Բագրատունիք կամ թէ Երուսաղէմի Յուդայեան տոհմի գերութեան մնացորդներէն, ինչպէս կ'աւանդէ Խորենացին : Տարբերութիւն չընելու, դարձեալ, թէ արդեօք Մեծն Տիգրանի Հայաստան բերած Հրեայ դադրականք չե՛ն կրնար եղած ըլլալ նախնիքը Բագրատունեաց : Բաւական է մեզ համար ստոյգ գիտնալ թէ Սարգոնի, Նարուզդոնոսորի եւ Մեծն Տիգրանայ Պաղեստինէն տարագրած Հրէական մեծամեծ գաղթականութիւնք տարածուեցան Հայաստանի եւ Քրդաստանի արեւելեան ամբողջ դաւառաց մէջ, թէ անոնց սերունդներ՝ դարերու ընթացքին՝ միաձուլուեցան Հայոց հետ եւ իմացական ու հոգեկան ընտիր ընտիր օժտումներով ճոխացուցին հայ կեանքն ու պատմութիւնը, եւ թէ Իսրայէլի այս հին հին տարաբերութեամբ մնացորդներն են որ մինչեւ այսօր իրենց ինքնուրոյն Հրեայ կեանքը կը շարունակեն ասլիլ Տաւրոսեան լեռնաշխարհի զանազան անկիւններուն մէջ :

Վերի վկայութիւններն մէջ բերի ցոյց տալու համար թէ, ընդհանուր համաձայնութեամբ ՄԻՋԵՐԿԵԱՆՆԵՐԻ ցեղին տրուած է թէ՛ հին եւ թէ՛ արդի աշխարհի մէջ գեղարուեստական ամենաբարձր եւ ամենաճոխ ժառանգականութեամբ օժտուած ըլլալու պատիւը : Բայց միջոցներով երկար գլուխներու բաժանումը, իր ամենէն հարազատ տիպը կը յայտնաբերէ Արարիոյ մէջ ծագում առած ՍԵՄԱԿԱՆ ցեղին մէջ, ճիշդ ինչպէս Եւրոպայի կլարիտիս Այպեան ժողովրդոց մայր-բունը կը գտնուի Հայաստանի Արմենական եղբայրակցութեան մէջ : Ուրեմն, ակնկալելու էինք որ Սեմական ծագում ունեցող Հրէից մէջ մանաւանդ ի յայտ դար գեղարուեստական առաջնակարգ հանճարներու ճոխութիւն մը, անմիջապէս որ անոնք վայելէին գեղարուեստական մշակոյթի մը յայտնագործող ազդեցութիւններն : Մեր այս ակնկալութիւնը ալ աւելի կը զօրանայ նկատառութեամբը պատմական ա՛յն իրողու-

թեան՝ թէ Պաղեստինի մէջ Սեմականին գլխաւորաբար Արմենական արեան հետ միախառնումներէն ծնաւ Հրեայ ազգը, ինչպէս ցոյց տուած եմ «Բեիկ Նախնիք Հայոց» հատորի մէջ : Եւ Սեմականին գեղարուեստական հանճարը միանալով Արմենականին տեսլապաշտ ոգւոյն հետ, մշակութային նպաստաւոր պայմաններու տակ, չէր կարող չարտադրել Հրեայ հոգեբանութեան մէջ ամենէն բեղմնաւոր հողը գեղարուեստական շքեղագոյն արտադրութեանց :

Արդ, Եւրոպայի մէջ Հրէական ծագում ունեցող արուեստագէտներու գեղարուեստական աշխարհին մէջ ցոյց տուած թուական եւ ճարտարութեան գերակշռութիւնը, որ անխտելի իրականութիւն մըն է այսօր, կուգայ լիովին արդարացնել մեր ունեցած այս ակնկալութիւնը : Երկու կամ երեք վկայութիւններ կը բաւեն այս մասին :

Ուսովէր Հըլթ Ամերիկացի հեղինակը, իր «Ճշմարտութիւնը Հրէից մասին՝ ոչ-հրեայի մը կողմէն» գրքին մէջ, հետեւեալ իրողութիւններն ու վկայութիւններն կ'ամփոփէ՝ գեղարուեստի մէջ Հրէից գերազանցութիւնը ապացուցանելու համար .

«Հրեան նշանաւոր ինքնատուրութիւն մը ցոյց տուած է բոլոր արուեստից մէջ... Մասնաւորաբար անվիճելի վարպետն է ան երաժշտական գործիչներու վեհագոյն—ջութակին : Ոչ-Հրեայ եւ յօր մէկ ջութակահար կրնայ այսօր բաղդատուիլ Ֆրից Բըրայսլըրի, Միշա Էլմանի, Եաշա Հայֆազի, Թօշա Սիտալի, Մէքս Բոգէնի, Էֆրէմ Զիմպալիսթի, Եօաքիմի եւ Էրնօթի եւ կամ Ուսուցչաց այն վեհագոյն Լէոփոլտ Աւերի հետ... : Հրեայ էին անցելոյն մէջ մեղեդիի մեծ վարպետներէն շատեր : Եւ Հրեայք տալաւին կը տիրապետեն երաժշտական աշխարհի մէջ իրրեւ երգահաններ, իրրեւ երաժշտախումբի վարիչներ, իրրեւ ձայնական ու գործիական երաժիշտներ... : Հրեայք գերակայ դիրքեր կը գրաւեն բեմական արուեստի բոլոր ճիւղերուն մէջ՝ բաղդատմամբ իրենց աննշան թուոյն : Նմանողական թատերաբեմին վրայ ուրիշ ինչ զէմքեր Ռաբէլի, Պէրնհարտի եւ Պուրի նման կը կոթողանան իրրեւ հանճարներ : Եւ պատմաթատերական ներկայ երկնքին վերայ ինչ աստղեր աւելի պայծառ կը փայլին քան ձէյքըպ Ասլէր եւ Պէրթալ Քալիլ — կամ վերջերս ինկող Տէյվիտ Քէսլըր : Անոնք իրենց գերազանց տաղանդով, իրրեւ ձայնական ու գործիական երաժիշտներ, անհամեմատ աւելի թուով կը զարդարեն երաժշտահանդէսի մը թատերաբեմը : Պարի մէջ նոր նշանակութիւն տուած են անոնք դիրքի, շարժումների, բիթմային քայլափոխներու եւ անդամային ու իրանի ամէն զգայական շարժմանց : Անոնք

գործնականապէս կը ղեկավարեն թատերական աշխարհը իրրեւ արտադրող եւ վարիչ ուժեր: Տրամադրիկ արժէքներու ամենէն հարազատ թարգմաններն կը հանդիսանան անոնք իրրեւ թատերադիրներ:

«Հրէական հանճարին ամենէն ապշեցուցիչ մեծագործութիւնը ձեւական ու քանդակատիպ արուեստից մէջ կը կայանայ թերեւս, այն պատճառաւ որ՝ պատկերի ու քանդակի վրայ արուեստի ներկայացումը արդիւնուած էր Հրէական կրօնին կողմէ եւ հետեւաբար այս ուղղութեամբ ճարտարութիւն չէր կրցած զարգացնել ան: Բայց գոյնի եւ ձեւի ու նմանութեան ձիրքը, որ անջնջիկ կերպով հաստատուած էր Հրեայ ժողովրդականութեան մէջ, թէեւ թագուն մնացած դարեր ամբողջ, պատրաստ էր յայտնագործուիլ զարթոնցիչ առաջին գրգռներուն տակ: Ուստի, թէեւ Հրեայը Մովսիսական օրէնքով արգիւրուած էին պատկեր չինելէ, ասով չգրկուեցան նկարելու եւ քանդակելու ժողովրդականութեան, այնպէս որ այսօր անկորնչելի նկարներ եւ անմահ քանդակներ մեզ տուած է Հրեայ վրձինն ու գէլիը:»

Լօրտ Պիքնաֆիլտ, այդ նշանաւոր Հրեան, հետեւեալ բաղադրախառն դիտողութիւնը կ'ընէ Քրիստոնեայ Եւրոպային. «Մենք անաղարտ պահպանած ենք ականջի, ձայնի ու երեւակայութեան այն ձիրքերը, որոնք կովկասէն եկան, եւ որոնք օժտած են զմեզ երաժշտական բացառիկ կարողութեամբ...: Չկայ երգիչներու ընկերակցութիւն մը, չկայ երաժշտախումբ մը, որեւէ քաղաքի մէջ, ուր խուռն թիւերով չդառնան մեր զաւակներ: Անոնք ոչ-Հրեայ կեղծ անուններու տակ կ'երեւին՝ խուսափելու համար իրենց ցեղին հանդէպ ցոյց տրուած խորհանքէն, զոր ձեր ազգայ սերունդը օր մը պիտի ժխտէ ամօթով ու զգուանքով:»

Երաժշտական փայլուն քննադատներէն Ճէյմս Կիպլընս Հունէքըրի սա՛ վկայութեամբ վերջացնենք մեր կոչումները. «Ճըւմարտութիւնն ա՛յն է որ ջութակահարներու, երգիչներու եւ դերասաններու մէջ առաջնակարգ դիրք կը գրաւէ Հրեան» (95, էջ 192):

Հայոց գեղարուեստական կարողութեան ցեղային աղբիւրը կը գտնուի, ուրեմն, Հրէական այն յորդառատ արեան մէջ, որ մեր պատմութեան սկզբնական շրջաններուն, ներարկուեցաւ Հայաստան եւ դարերու ընթացքին միախառնուեցաւ բնիկ Արմենական արեան հետ, ինչպէս ցոյց տուած եմ «Եկամուտ Նախնիք Հայոց» հատորիս մէջ:

Հայաստանի մէջ Հայոց եւ Հրէից արեւախառնման այս խիստ

նշանակալից պատմական իրողութեան ներկայ վերլուծմը կը փակեմ, ամփոփելով ստորեւ քաղաքակրթական արժէքը մարդկութեան ձերմակ բաժանման մթադոյն երկար գլուխ այս ցեղին:

Իր «Մեծ Յեղին Անհետացումը» գրքին մէջ, Սմերիկացի համբաւուր գիտական մատենագիրներէն Մէտիսըն Կրէնթ, խօսելով այս մթադոյն երկար գլուխ ցեղին վրայ, որուն մայր-Հայրենիքը Արարիան ըլլալ կ'ենթադրուի եւ որ Սեմական անունով ծանօթ է հասարակութեան իսկ «Միջերկրական» անունով ճանչցուած մարդարաններու կողմէն, կ'ըսէ. «Այս ցեղէն ծագումն առաւ մեծաւ մասամբ հին Միջերկրական աշխարհը: Անկի'ց ծնաւ Եգիպտական երկարատեւ քաղաքակրթութիւնը, որ գրեթէ անընդմէջ յաջորդականութեամբ տեւեց հազարաւոր տարիներ: Անկի'ց ծնաւ Կրէտէի Մինոեան Կայսրութիւնը, որ ծաղկեցաւ Ք. Ա. 3000-եւ 1200-ին միջեւ, եւ որ նախածնողն եղաւ Յունաստանի, Կիպրոսի, Իտալիոյ եւ Սարտինիոյ Միկենեան մշակոյթներուն: Անկի'ց ծագումն առաւ Ետրուրիոյ գաղտնալից Կայսրութիւնը — նախորդողն եւ ուսուցիչը Հռոմի: Այս ցեղէն ծնան Հելլենական պետութիւններն եւ Միջերկրական եւ Սեւ Ծովերու բովանդակ գաղթականութիւններն: Այս ցեղին ստեղծագործութիւնն էր Փիւնիկեան պետութիւնը ծովային եւ առեւտրական, ինչպէս նաեւ անոր հզօր գաղութը — Կայսերական Կարդագինէ...: Այս ցեղին վերադրելու ենք նաւորդութեան արուեստին նախնի զարգացումը, եւ դարեր յետոյ անկի'ց ուսան Հիւսիսականք իրենց ծովային ճարտարապետութիւնը:

«Թէեւ Միջերկրական ցեղը բաժին չէ ունեցած համադրական լեզուներու հնարումին մէջ եւ յարաբերաբար փոքրիկ բաժին ունեցաւ Միջին Դարուց կամ արդի ժամանակաց քաղաքակրթութեան զարգացմանը մէջ, սակայն եւ այնպէս անո՛ր կը վերաբերի գլխաւոր արժանիքը Եւրոպայի դասական քաղաքակրթութեան գիտութեանց, արուեստից, բանաստեղծութեան, գրականութեան եւ փիլիսոփայութեան ստեղծումին, ինչպէս նաեւ գլխաւոր մասը Յունաստանի քաղաքակրթութեան եւ խիստ մեծ բաժին մը Հռոմէական Կայսրութեան մէջ» (3, էջ 164):

Հռոմի ու Ելլադայի քաղաքակրթութեանց միջեւ տեսնուած աչքառու տարբերութիւններն ալ, վերոյիշեալ Սմերիկացի հեղինակին տեսութեամբ, արդիւնքն են՝ առաջնոյն մէջ Միջերկրական ցեղի արեան փշուքեանը, իսկ վերջնոյն մէջ անոր գերակշիռ առատութեանը: «Դժուար է այժմ ըսել թէ,» կը գրէ Մէտիսըն Կրէնթ, «ի՛նչ չափով Միջերկրական ցեղը մուտ գտաւ Հռոմի ար-

եան ու քաղաքակրթութեան մէջ: Բայց Յաւիտենական Քաղաքին աւանդութիւններն, անոր սէրը դէպի կաղձակերպութիւն, դէպի օրէնք եւ զինուորական արդիւնադրութիւն, ինպէս նաեւ Հռովմէական իտէալներն ընտանեկան կենաց, հաւատարմութեան եւ ճշմարտութեան, որոշակի Հիւսիսական ծագում մը կը մատնանշեն յաւէտ քան Միջերկրական, թէեւ Ալպեան երակներ ալ խառնուած ըլլալու էին Հիւսիսական տարրին հետ...: Հռովմի Հիւսիսական յատկանիշներն խիստ հակադրութեան մէջ են դասական Յունաստանի նուազ Եւրոպական յատկանիշներուն հետ, որու պայթուցիկ ու վերլուծողական ոգին, միութեան պակասը, քաղաքական անընդունակութիւնը եւ դաւադրութեան դիւրապատրաստութիւնը, ամէնն ալ՝ որոշակի հարաւային եւ արեւելեան արեւակցութեան կը մատնանշեն» (3, էջ 153):

2.

ՏԿԱՐ ԿՈՂՄԵՐՆ

ԱՐՄԵՆԱԿԱՆ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹԵԱՆ

Մեր ազգային ամենամեծ տկարութիւնը, որ անընդունակ կ'ընէ զմեզ քաղաքական առողջ ու զարգացուն կեանքի մը եւ կեդրոնական ոյժը կը կազմէ մեր ներքին տաղանայներուն ու քայքայմանց, ճՇՄԱՐՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ եւ ԱՐԴԱՐԱՄՏՈՒԹԵԱՆ պակասն է Արմենական հոգեբանութեան մէջ:

Կեանքի իրականութեանց մէջ ճշմարիտը ճանչնալու եւ զայն անփոփոխ արտայայտելու ներքին ձգտումն է ճշմարտասիրութիւնը: Բայց ասկէ աւելի բան մըն է ան: Կեանքի բոլոր փորձառութեանց եւ ընկերական բոլոր յարաբերութեանց մէջ՝ չիտակը գործադրելու ներքին մղումն է ճշմարտասիրութիւնը: Բայց ասկից ալ աւելի գերազանց տարր մը կը բովանդակէ ան իր մէջ: Ընկերական ու ազգային կեանքի իրադարձութեանց մէջ՝ ուղիղը պաշտպանելու եւ անոր յաղթանակին համար պայքարելու կամեցողութիւնն է ճշմարտասիրութիւնը:

Կրնանք նշմարտախօսութիւն անունը տալ ճշմարիտը ճանչնալու եւ զայն անփոփոխ արտայայտելու կարողութեան: Կրնանք ուղղամտութիւն կամ պարկեշտութիւն անունը տալ ընկերական յարաբերութեանց մէջ չիտակը գործադրելու ոգւոյն: Եւ կրնանք արդարամտութիւն անունը տալ ազգային կենաց դէմքերուն ու

դէպքերուն մէջ ուղիղը պաշտպանելու եւ անոր յաղթանակին համար պայքարելու կամեցողութեան: Բայց էապէս հոգեկան մի'եւնոյն կարողութեան տարբեր արտայայտութիւններն են նկարագրի այս երեք յատկութիւններն ալ: Ըճմարտասիրութիւնը, այսպէս, իմացական յատկութիւն մը է լոկ: Ըճմարտութիւնը ճանչնալու եւ զայն հաւատարմօրէն ներկայացնելու իմացական կարողութիւն մը լոկ է ներթափանց: անիկա շատ աւելի խորերը կը տարածուի մարդկային հոգեբանութեանն ու նկարագրին: անիկա իմացականութենէն կը թափանցէ մարդուս զգացողութեանը մէջ, եւ դատողութեան ու խորհողութեան պաղ շարադասութիւնները կը կենսագործէ զգացմանց տակ շնչովն ու կը վերածէ զանոնք ապրող, շարժող, մղող իտէալներու: անիկա զգացումներէն ալ աւելի խորերը թափանցելով՝ եւ անոնց ուժովը՝ կը յարուցանէ մարդուս հոգւոյն մէջ ճշմարտութեան ի նպաստ հօգոր կամեցողութիւններ: Ուրիշ բացատրութեամբ՝ ճշմարտասէր ըլլալ կը նշանակէ խորհիլ, զգալ, կամենալ, գործել ու ապրիլ ճշմարտութիւնը, կը նշանակէ՝ սիրել ճշմարտութիւնը ամբողջ մտքով եւ ամբողջ սրտով եւ ամբողջ կամքով ու անձով: Ասիկա՛ է լման ճշմարտասիրութիւնը:

Ըճմարտասիրութիւնն, ուրեմն, ՆԵՐԳՈՐԾԱԿԱՆ ոյժ մըն է յաւէտ քան չեզոք կամ կրաւորական յատկութիւն մը լոկ: Կատարելապէս ճշմարիտ է ԿԻՐԻՔ մը կողմէ ճշմարտասիրութիւնն ու արդարասիրութիւնը, որովհետեւ զգացումներէ կը բաղկանայ ասոնց երկուքին ալ հիմքը: Եթէ գորովի զգացումն առնենք իրրեւ արեւաւական ոյժը մարդուս այլասիրական փափուկ բնաւորութեան, եւ քարկութեան յուզումն առնենք իրրեւ արմատական ոյժը մարդուս յարձակողական, կռուական բնաւորութեան՝ այս երկուքին սիւսնալուծմէն կը դոյանայ արդարութեան կիրքը մարդուն մէջ: Եւ որովհետեւ Արմենական հոգեբանութեան մէջ, ցեղային ու բնախօսական խորարմատ պատճառներով, տկար են յարձակողական, կռուական, յանձնապաստան, խիզախ ու յանդուգն կեանքի մը մղող բնազդային ուժերն՝ գերազանցապէս ընդունակ է ան մեծ մարտիրոսներ յարուցանելու իր ծոցէն, բայց ոչ՝ արդարութեան մեծ հերոսներ, մեծ մարգարէներ, մեծ բարեկարգիչներ:

Իմ հանրային փորձառութեանց մէջ ոչինչ աւելի կը մորմոքէ հոգիս եւ ոչինչ աւելի կատաղութեան նոպաներ անցնել կուտայ ինձ, քան Հայ կեանքի բոլոր չըջանալիներուն մէջ երեւցած ամօթալից անտարբերութիւնը՝ զմեզ քանդումէ քանդում դահաւալի՜թեցնող անպարկեշտութեանց, ստուժեանց, զրպարտութեանց,

կեղծիքներու, խաբեարարութեանց հանդէպ, որոնցմով կը վխտայ Հայ հանրային կեանքը: Ճշմարտութեան եւ արդարութեան ձայնը չէ կարող պահանջուած ուժգնութեամբ հնչել Հայ սրտին խորերը, որովհետեւ Արմենական հոգեբանութիւնը տկար է այս իրկագործ ուժերուն կողմանէ: Ասիկա՛ է խիստ ողբալի իրականութիւնը:

Մատը ճիշդ վէրքին վրայ կը դնէ Տր. Գաբրիէլեան, երբ կ'ըսէ. «Արեւմուտքի ժողովուրդներն, մասնաւորապէս Ամերիկացիք, ճշմարտասիրութիւնը կը սիրեն եւ սովոր են գործերն ու մարդերը դատել արդարութեան տեսակէտով, մինչ Արեւելքի մէջ կողմնակալութիւն եւ խաբար փնտռել ամենահասարակ ախտ մըն է: Արեւելքի մը կրնայ ուշիմ ըլլալ մտքով, գթած ըլլալ սրտով, բայց արդարասէր չէ: Իր ընտանիքին, իր բարեկամին, իր կուսակիցին թեր կ'ըլլէ անպայման՝ հոգ չէ որքան անիրաւ է իր կողմը: Ու թեր ելլելով սուտ խօսիլ, չափազանցել, եւ խեղաթիւրել պատրաստ ու յօժար է: Ձեր բոլոր կեանքին մէջ կը յիշէ՞ք պատահած ըլլալ Արեւելքի մը որ, իրողութիւններն նախ խղճմտօրէն քննելէ յետոյ՝ ըսէ վճռականօրէն իր բարեկամին, իր կուսակցին. «Դուն անիրաւ ես. ա՛ն է իրաւացի»: Ամենէն բարձրագոյն յայտնութեան առջեւ իսկ կը կմկմայ ան, եւ երկու կողմերուն ալ քիչ մը իրաւունք եւ քիչ մը անիրաւութիւն կը գտնէ: Անկլօ-Սաքսոն ժողովրդոց լաւագոյն դասերուն մէջ ա՛յլ կերպ կ'անցնին անցքերը...»:

«Արդարասիրութեան պակասը շատ ողբալի կերպով աչքի կը զարնէ Արեւելցւոց քաղաքական կուսակցութիւններուն մէջ: Հակառակորդին թերութիւնները դիտմամբ կը խոչորցնեն, չունեցած թերութիւններն անոր կը վերագրեն, ունեցած բարեմասնութիւններն կ'ուշանան կամ կը պղտիկցնեն, իսկ իրենց կուսակցութեան պատկանող ամենէն հասարակ միջակութիւններն մէյմէկ «վարպետ» կամ «հսկայ» կը ներկայացնեն: Կուսակցութեան շահերուն պահանջն է ատիկա, ըստ Արեւելցւոց, որք չեն հասկցած դեռ թէ արդարութիւնն է ճշմարիտ հմայք եւ իրական զօրութիւն բերողը անհատին ինչպէս կուսակցութեան» (30, էջ 72):

Բայց տակաւին «չեզոք» արդարամտութեան պակասն է Հայոց մէջ որ կ'ողբայ Տր. Գաբրիէլեան, եթէ կրնանք այսպէս կոչել շրթամբ լոկ ճշմարտութեան մասին տրուած վկայութիւնը: Ինքզինքնիս անապատային կատարեալ ամայութեանց մէջ պիտի գտնենք՝ երբ Հայ հանրային կենաց մէջ «նեքոքոթական» արդարասիրութիւն փնտռելու ելլենք, այսինքն մարդիկ՝ որ առանց անձնական շահախնդրութիւն մը ունենալու խնդրոյն մէջ, ազ-

դեցիկ շրջանակի մը կողմէն յանրաւի դատապարտուած կամ հալածուած: Եւ կամ անտեսուած անձի մը պաշտպանութեանը նուիրուին՝ իրենց ժողովրդականութիւնը, իրենց պաշտօնը, իրենց զօրաւոր բարեկամները կորսնցնելու գնով:

Մակերեսային խորհրդածութեամբ կրնանք ընկերական միջավայրի կամ դաստիարակութեան վատ ազդեցութեանց վերագրել Հայ նկարագրի այս խոչոր թերութիւնը: Բայց ինչո՞ւ արդարութեան կիրքի կողմանէ նշանաւոր աւելի թուով Հայեր չեն երեւիր Ամերիկեան բարձրագոյն դաստիարակութեան բարիքներն վայելող մեր մտաւորականներուն մէջ: Ինչո՞ւ գտնէ Արդարութեան աւետարանը քարոզող Ամերիկահայ կղերներուն մէջ իսկ չենք կարող գտնել բառին իսկական իմաստովն արդարասէր անհատներու բաւական թիւ մը, եթէ Դիոգինէսի լապտերովն իսկ փնտռելու ելնենք: Եւ ինչո՞ւ ժամանակակից Հայոց մէջ Արդարութեան Կիրքը իր ամենափայլուն յայտնութիւնը կրցաւ ունենալ մանաւանդ Ասիական միջավայրի մը մէջ մեծցող ու զարոյցական դաստիարակութեան բարձրագոյն բարիքներէն զուրկ մնացող հասարակ Հայու մը մէջ. կ'ակնարկեմ աղբային հերոս ԱՆԴՐԱՆԻԿԸ, որու արդարասէր նկարագիրը կոթողածեւ վեր կը բարձրանայ մեր բոլոր կղերական եւ մտաւորական դասակարգերուն միջակութիւններէն, եւ որուն զուգակշիռը կը գտնեմ միայն իմ ողբացեալ բարեկամիս, Տր. Մ. Ս. ԳԱՅՐԻԷԼԵԱՆԻ, նկարագրին մէջ: Արդարութեան կիրքը իրենց սրտին մէջ ամենաբուռն աստիճանով զգացող այս զոյգ նկարագրերն են որ ամենէն աւելի յաւիւրջանաւոր են իմ հիացումս, եւ որոնց կեանքը Հայ նոր սերնդին ծանօթացնելէ եւ անո՛ր երեւակայութեանն առջեւ պանծացնելէ աւելի ազդեցիկ ու փրկաւէտ միջոց մը չեմ գիտեր ես՝ արդարութեան սէրը ներշնչելու նորայարոյց Հայութեան սրտին: Եւ միթէ՞ դիպումս արդե՞ւնք է լոկ որ ժամանակակից Հայութեան մէջ յոյժ սակաւաթիւ արդարասիրութեան բարձրագոյն ներկայացուցիչներէն այս հոյակապ երկու դէմքերն ալ Արիական զրոյժ կը կրեն առաւելապէս, յայտարար Արիական արեան:

Ամերիկայի Մ. Նահանգներն սքանչելի աշխատանոց մը հայթայթած են՝ ժողովրդի մը մէջ դատորոշելու համար բնաւորութեան ու նկարագրի այն խոչոր գծերն որ ցեղին տուրքն են, ժառանգակամ են, բնածին են, անոնցմէ՝ որ ընկերական միջավայրի ու դաստիարակութեան շնորհիւ բարեփոխուած կամ չարափոխուած են, աւելի ճիշդը՝ որ արդիւնք են ցեղային ժառանգական տրամադրութեանց լեցուն յայտնագործմանց եւ կամ արդելափակմամբ անհատին նկարագրէն անհետացման: Եւ այս ուղղու-

Թեամբ կատարւած վիճակադրութիւնք որոշակի ցոյց կուտան թէ Հարաւային Եւրոպայէն Ամերիկա եկող ոչ-Արիական Ժողովրդոց մէջ ՏԿԱՐ է ճշմարտասիրութեան եւ արդարասիրութեան ուղին, իսկ ամենէն զօրաւոր է՝ Անկլո-Սաֆսոն, Սփանտինաւեան կամ Տեւտոն ծագում ունեցող Ամերիկացի համայնքներու մէջ: Մ. Նահանգաց մէջ քաղաքական եւ մշակութային ու կլիմայական նըման պայմաններու տակ կ'ապրին Ամերիկեան բոլոր այլացեղ քաղաքացիներ, եւ սակայն բնաւորութեան ու նկարագրի կողմանէ խստորէն կը զանազանուին իրարմէ՝ բացառյն ու պաղարիւն Հիւսիսականք եւ մուքգոյն ու տաֆարիւն Հարաւայինք:

Որպէսզի պայծառ լոյսի մը տակ դնել կարողանամ իմ բացատրել ուզած սա՛ իրողութիւնն թէ՛ ՅԵՂԱՅԻՆ արմատ ունի Հայոց տկարութիւնը ճշմարտասիրութեան եւ արդարասիրութեան մէջ, չահեկան կը համարեմ ներկայացնել հոս այս կողմանէ մեզի շատ նման Իրլանտացւոյն Ամերիկեան պայմաններու տակ յայտնաբերած նկարագիրը, եւ հակադրել զոյն Սքանտինաւեան Ժողովրդոց յայտնաբերած նկարագրին:

Իրլանտացւոյն գերազանցութեան կատարներն են՝ քանադաւեղծութիւնն ու պերնախօսութիւն, կը գրէ Փրօֆ. Րոս՝ իր «Հիմ Աշխարհը Նորին մէջ» անուն ուսումնասիրութեանը մէջ: Յուզման եւ երեւակայութեան մէջ իրենց բնածին օժտումներն՝ Իրլանտացիներուն կ'ընծայեն բանային մարդոց սրտերուն: Ճիշդ այն միջոցովն պատճառներով պերճախօս են անոնք՝ ինչ պատճառներով որ խեղճ ուկրակ հետախոյզներ ու արհեստական մասնագէտներ են, որովհետեւ տիպար կեղտը իրենց կը տեսնէ ոչ թէ ինչպէս որ են անոնք իրապէս, այլ ինչպէս որ են անոնք իրենց համար: Ամէն ժամանակ դէպ իր ընկերն կը քաշուի Իրլանտացւոյն բնաւորութիւնը: Ոճրագործութեանց դատեր ստանձնող մեծ իրաւագէտ մը կ'ըսէ թէ, ինք միշտ կ'աշխատի իրրեւ միւրի չընդունիլ պաղարիւն Շուէտացին, այլ Իրլանտացի մը, մասնաւորապէս ինք ալ նման դժուարութեանց հանդիպած մէկը: Իրլանտացի սպասուհին կը կապուի իր տանտիրոջ ընտանիքին հետ սիրոյ կապերով, եւ անկէ հեռանալէ յետոյ՝ կրկին ու կրկին կ'այցելէ անոնց: Բայց Շուէտացի կամ Նորվեկիացի սպասուհին տուն մը ձգելէ յետոյ՝ ամենափոքր շահագրգռութիւնն իսկ չզգար անոր անդամներուն հանդէպ:

Իրլանտացին, իր այս տաք բնաւորութեան ազդեցութեամբ, բարեկամութեան եւ շնորհընկալութեան ոգւով մը կը վերաբերուի քաղաքական պաշտօնախնդրութեանց եւ պաշտօնարարութեանց հետ. անիկա կը խորշի արժանիքի նկատումներով միայն վերաբերուելէ այս կարգի խնդրոց հետ:

Հիւսիսային Նահանգաց մեծ քաղաքներէն շատերուն մէջ Իրլանտացիք կը գրաւեն քաղաքային պաշտօններու ստուար մեծամասնութիւնը: Մեծ քաղաքներու մէջ խճողուելով եւ ցեղային զօրաւոր զգացումներով իրարու միացած՝ Իրլանտացիք յաջողեցին ձեռք անցնել կառավարութիւնը մեծ քաղաքներէ շատերուն մէջ: Արդ, այս տաֆ սիրտ, ընկերական, աշխրեքային ոգի սնուցանող Իրլանտացի քաղաքացիներն, կ'ըսէ Փրօֆ. Րոս, վրիպեցան բոլորովին յարգելէ ամենատարրական սկզբունքներն կառավարութեան: «Երկու բարեկամներու մէջտեղ ինչ արժէք ունի Սահմանադրութիւնը» խօսքը լաւ կ'արտայայտէ անոնց տեսակետը: Անոնց համար ոչ թէ անկողմնակալ դատաւորներու կողմէն տրուած արդար վճիռ մըն է ընտրական քուէարկութիւն մը, այլ պայքար մը լոկ՝ իրենց կուսակցութեան մէջ գտնուողներուն եւ անկէ դուրս գտնուողներուն միջեւ: Անոնք որ նոյն կերպ կը քուէարկեն՝ «բարեկամ» են իրարու. ո՛վ որ տարբեր կերպ քուէարկէ՝ երես դարձուցած կ'ըլլայ իր բարեկամներուն: Կառավարական պաշտօններն ու դիրքեր «աւարներ» են, որոնք բաշխուելու են «բարեկամներու» միջեւ: Ոչ թէ յարմարութիւնը կամ արժանիքն է որ պաշտօն մը պիտի ապահովէ մէկուն, այլ իր պատկանիլը յաղթող կուսակցութեան: Յաւելտ իր կուսակցութեան ծառայելու է քաղաքի պաշտօնեան քան թէ իր թոշակը վճարող հանրութեան: Նոյն իսկ արդարութեան ատենը իր վճիռներն արձակելու է՝ նայելով թէ ինչ կոնակ ունի ամբաստանեալն, քան թէ ըստ արդարութեան անողոք օրինաց:

Հարվըրտի ընթացաւարտներէն բարեհամբոյր երիտասարդ մը, որ Նիւ Ինկլէյնտի մէկ քաղաքին մէջ վարած էր Լաւ Կառավարութեան շարժում մը, յայտնեց հետեւեալն. «Գերմաններ կ'ուզեն գիտնալ թէ ո՛ր թեկնածուն աւելի յարմար է պաշտօնին: Իրլանտացիներու մէջ երբեք չեմ լսած որ այս տեսակ նկատում մը յիշուի: «Ո՞վ է որ կ'ուզէ այս թեկնածուն. ո՞վ անոր կոնակ կեցած է,» կը հարցնեն անոնք: Ես շատ մը Իրլանտացիներ կողմնակից ըրած եմ Լաւ Կառավարութեան շարժումին, բայց երբեք չեմ ներկայացուցած թեկնածուն կամ հարցին արժանիքը: Անձնական դիմում կը կատարեմ ես իմ Իրլանտացի բարեկամներուս, եւ կ'ըսեմ անոնց. «Իմ խաթերս համար ըրէք ասիկա:» Մեր դատը պաշտպանող զրեթէ բոլոր Իրլանտացիք անձնական հաւատարմութեան հիման վրայ կ'ընեն իրենց օժանդակութիւններն» (77, էջ 34, 260):

Վերը ներկայացուած բնաւորութեամբ Իրլանտացի քաղաքացիին տիրապետութիւնը Մ. Նահանգաց մեծագոյն քաղաքներէ

չափերուն վարչութեանը մէջ՝ աղիտաւոր արդիւնք ունեցած է յայտնապէս: «Մեր քաղաքներուն հաճոյակատար պաշտօնեաներ, քաջ ոստիկաններ, անձնուրաց հրէջներ տուած է իրլանտացիներու տիրապետութիւնը» քաղաքային վարչութեանց մէջ, կ'եզրակացնէ Փրօֆ. Բոս, մէջ բերելէ յետոյ կարգ մը վիճակագրութեանց արդիւնքը, բայց «տուած է նաեւ անոնց՝ քաղաքակիրթ աշխարհի մէջ ամենէն վատթար վարչութեամբ կառավարուող քաղաքներն ըլլալու համբաւը: Ամերիկայի մեծ քաղաքներուն յոռի եւ ապականեալ վարչութիւնը ամօթալից դայթակղութիւն մըն է դարձած, եւ ամենէն սաստիկ հարուածն է տուած ռազմավարութեան սկզբունքին, որ ստացած ըլլար ան վերջի կէս դարուն մէջ: Քաղաքային պատերազմի վերջաւորութենէն ի վեր հարիւր հազարաւոր քաղքենի բնակիչներ թշուառաբար հալուած եղած եւ կանխահասօրէն մեռած են՝ ապառողջ ջրի, ապառողջ բնակութեան, խեղճ ու կրակ առողջապահիկ պայմաններու եւ համատարած ցովակեցութեանց երեսէն, զոր իրլանտացիի թայֆայական ոգիով կառավարուող քաղաքային վարչութիւնը հայթայթած կամ թուլատրած են» (77, էջ 262):

Խնդիրը բոլորովին տարբեր կերպարանք կը ստանայ Ամերիկեան ա'յն քաղաքներուն մէջ, որոնց բնակչութեանց եւ քաղաքային վարչութեանց տիրող մեծամասնութիւնը կը բաղկանայ Սեանտիմաւեան կամ Անկլո-Սաքսոն կամ Տելտոն ծագում ունեցող գաղութներէ:

Մ. Նահանգաց 1910ի ընդհանուր վիճակացոյցին համաձայն, երեք հատ բնիկ ճերմակ քուէատուներու դէմ երկու հատ օտարածին քուէատուներ կը գտնուէին Փրաւիտէնսի, Պըֆըլոյի, Նիւարքի, Սէյնթ Փօլի եւ Մինիապոլիսի մէջ: Համեմատութիւնը մէկ առ երկուք էր՝ Միլուոքիի, Տիթթոյթի, Բիլվէյնսի եւ Պոթթոնի մէջ: Համեմատութիւնը երեք առ հինգի մօտ էր՝ Փէթըրսընի, Շիքակոյի եւ Նիւ Եորքի մէջ, եւ երեք առ չորս է Յօլ Բիւրի մէջ: Հիմա, այն քաղաքներն, որոնց մէջ Հիւսիսական ծագում ունեցող գաղթականներ մեծամասնութիւն կը կազմեն կամ քաղաքային վարչութեանց մէջ տիրող տարրը կը հանդիսանան, բնաւ երբեք վարչին մնար բնիկ Ամերիկացիներէ կառավարուող քաղաքներէն ու կը գերազանցեն իրլանտացիներէ կառավարուողները: Այսպէս, Ինտիանապոլիս եւ Քանսաս քաղաքներն, որոնց մէջ բնիկ քաղաքացիներն տասնապատիկն են օտարածին քաղաքացիներուն, բարեկարգ վարչութեան կողմանէ չեն գերազանցեր Միննէսօթայի Երկուորեակ քաղաքներն, որոնց երեք բնիկներուն դէմ երկու հատ օտարածին քաղաքացիներ կը գտնուին: Քիվ-

լէնտ, որու մէջ օտարածին քաղաքացիներ մէկ երրորդն կը բաղկացնեն ամբողջին, քաղաքականապէս գերազանց է Սինսինատիէն, ուր մէկ վեցերորդէն ալ նուազ են: Շիքակօ, որ Ֆիլատէլֆիոյ օտարածին քաղաքացիներու համեմատութեան եռապատիկն օտարածիններ ունի, տիրող ապականութեանց դէմ պայքարիլ սկսաւ մինչ վերջինս տակաւին կը քննարկ:

Չեմ կրնար հոս մանրամասնութեանց մէջ մտնել՝ ցոյց տալու համար թէ ինչպէս ցեղային հիմք ունին Մ. Նահանգաց տարբեր քաղաքներուն մէջ տիրող վիճակներն: Իր ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը՝ սա՛ եզրակացութեան կը հասցնեն զՓրօֆ. Բոս թէ՛ «այնքան ստոյգ է որ Միջերկրական ժողովուրդներ հիւսիսային Եւրոպայի ցեղերէն վար կը մնան բարոյապէս որքան ընկերական որեւէ իրողութիւն»: Փակագծօրէն մատնանշեմ հոս թէ «բարոյապէս» բառով նշմարտասիրութիւն եւ արդարամտութիւն կը հասկնայ հոս Փրօֆ. Բոս, ինչպէս յայտնի է իր յետագայ տողերէն: «Այս բացօթյն ժողովուրդներ ճամարտախօս էին, նոյն իսկ իրենց աղտոտ, կատաղի բարբարոսութեան առեւ: Ինչ որ ալ եղած ըլլայ — հպարտութիւն կամ անճարակութիւն եւ կամ երեւակայութեան պակաս — բան մը ետ կեցուցած է դանոնը հաբաւային ցեղերու սահուն ստախօսութենէն: Գաղթային պաշտօնեայք կը գտնեն որ ճամարտախօսութեան կողմանէ ժողովուրդներ իբրեւ ցերեկ ու գիշեր կը տարբերին իրարմէ, եւ մեծ դժուարութիւն կրելնին կը տեղեկագրեն՝ ինչ ինչ մթադոյն ազգայնութիւններէ ճամարտութիւնը դուրս բերելու համար:

«Սուրիացիք, Պոթթոնի վկայութեամբ, «մեծ ճարտարութիւն ցոյց կուտան բարեսիրական ընկերութիւններն խարելու մասին», եւ «չափազանց անվստահելի են»:

Անհրաժեշտ էր այսքան ծանրանալ Հայկական նկարագրի այս պակասին վրայ, որովհետեւ անոր պատճառաւ չարաչար պիտի տուէ մեր վաղուան հանրային կեանքը, ինչպէս չարաչար տուած է եւ կը տուէ մեր երէկի ու այսօրուան հանրային կեանքը:

Արմենական հոգեբանութեան գորովի կողմանէ գերազանցութիւնը իրաւացիօրէն պանծացուցի նախորդ գլուխներուն մէջ: Եւ հիմա պարտաւոր եմ նոյնքան ուժգնութեամբ հնչեցնել ահազանդը ճամարտասիրութեան եւ արդարամտութեան պակասին: Որովհետեւ սիրոյ եւ ծառայութեան փրկագործ ուժերուն ամենաջերմ հաւատացող մ'ըլլալով հանդերձ՝ ես կը սնդեմ թէ այս կարգի ուժերն լոկ չեն կարող փրկագործել ազգի մը կեանքը: Հեղահամբոյր սիրոյ առաքելութեան շրջանակը՝ անգործներու, կեղեք-

եալներու, վշտացեալներու, զրկուածներու, կարօտեալներու, անկեալներու աշխարհին մէջն է սահմանափակուած: Ես կը պընդեմ թէ՛ անձնասիրութեան անսանձ բնազդներէն ծագում առնող չարիքներն, բռնութիւններն, կեղեքումներն, խարեքայութիւններն, ոճիրներն, ապականեալ կեանքերն ու նկարագրերն չեն կարող աշխարհէս վերցուիլ մի'միայն սիրոյ առաքելութիւններով: Ես կը պնդեմ թէ՛ անձնուէր սիրոյ ծառայութեանց վրայ միայն կեդրոնացած ամենէն հսկայական ուժերն իսկ յաւիտենապէս անկարող պիտի հանդիսանան մարդկութեան անկեալ ու զրկուած եւ կարօտ զանգուածներն ազատագրել թշուառութեան բռնակալութենէն, ցորչափ նոյնքան հսկայական ուժեր չեն ճակատեցուած մարդոց կեղեքող, բռնակալող, անիրաւող դատաւարեբոս դէմ: Ես կը պնդեմ թէ՛ Արդարութեան ուժերն են — եւ մի'միայն Արդարութեան ուժեր — որ Աստուծոյ կողմէն պիտի պատերազմին զաշխարհ տառապեցնող Չարի ուժերուն դէմ, որ պիտի յաջողին տկարացնել ու զսպել եւ բարիին գերակշիռ ազդեցութեանը ենթարկել զանոնք, եւ որ այսպէս պատեհութիւն պիտի ընծայեն սիրոյ ծառայութեանց տեւական արդիւնաւորմանը: Եւ ես կը պնդեմ թէ՛ Քրիստոսի կեանքն ու քարոզութիւնները այնքան տողորմած են Արդարութեան այս փրկագործ կիրքերովն որքան Սիրոյ ծառայութեանց ոգւով, եւ Ոսկը չպիտի հանուէր Յիսուս եթէ մի'միայն սիրոյ անձնուէր ծառայութեանց կեանքն ապրէր եւ Սիրոյ Աւետարանը միայն քարոզէր՝ առանց Արդարութեան պատգամներն հնչեցնելու ի լուր ամբարիշտ աշխարհի:

Սամարացւոյն առակը փոքրիկ աւետարան մը կը նկատուի Քրիստոսեայ եկեղեցիներու կողմէն: Ասիկա, սակայն, ճշմարտութեան կէտը միայն կը ներկայացնէ, եւ Քրիստոսեայութեան մէկ կողմը միայն: Գեղեցիկ մէկ պատկերն է անիկա Սիրոյ ծառայութեանց նուիրուած կեանքի մը: Աւազակներու ձեռքն ինկած անձանօթ օտարականին վէրքերը կը դարձանէ Սամարացին, զայն կը վերցնէ կը տանի մօտակայ քաղաքը, կը յանձնէ հոգատար ձեռքերու եւ կը խոստանայ ի դարձին վճարել անոր համար եղած ծախսերն: Ասկէ գեղեցիկ օրինակ մը չէր կարող տրուիլ Սիրոյ ծառայութեան մասին: Արդարեւ, աշխարհ ի՞նչ խղճալի եւ անյոյս վիճակի մը պիտի մատնուէր արդեօք, եթէ բիւրք բիւրոց այրեր եւ կիներ չգրգռէին սիրոյ ինքնայօժար ծառայութեանց: Մարդկային կեանքը իսկ եւ իսկ գազանային վայրենութեան մէջ պիտի խորասուզէր, եթէ անոր սրտին մէջ թրթռալէ դադրէր դորովի աստուածային զգացումը: Պատմութեան մէջ ի՞նչ դժալելի դէմքեր չէ ստեղծած դորովի այս զգացումը հրաշագործ: Ո՞վ կարող է ըմբռնել մեծութիւնն ու խորութիւնը այն երանաւէտ

փորձառութեանց զորս վայելել արտօնուած է մարդկութիւնը, շնորհիւ բիւրք բիւրոց այն մայրերուն որ դորովի անձնագործ կեանքն են ապրած ընտանեկան մէյմէկ սիրաբոյր յարկի տակ, շնորհիւ բիւրք բիւրոց այն այրերուն եւ կանանց որ սգացեալին՝ սփոփանք, հիւանդին ու կարօտեալին՝ ծառայութեան դործեր, թշուառին՝ համակիր մտերմութիւն, անկեալին՝ վերամբարձ ներշնչումներ մատակարարած են, շնորհիւ այրերու եւ կանանց այն բազմութեան որ սուրբ կեանք մըն են ապրած՝ ապականեալ աշխարհի մը բոլոր փորձութեանց մէջ, եւ շնորհիւ այն զգայուն հոգիներուն որ իրենց սիրոյ ու բարութեան երազները ծրարած են անթիւ անհամար արտադրոյթներու մէջ — բանաստեղծութեան երաժշտութեան, նկարչութեան կամ քանդակագործութեան եւ ընդհանուր գրականութեան մէջ — մեզի աւանդ ձգած զանոնք, որ պէսզի մեր հոգիներուն մէջ եւս յառնեն այդ փորձառութիւններն օրհնաւէտ: Եւ Արեւելեան Քրիստոսեայ եկեղեցիներ, որոնք գրեթէ ամբողջովին Միջերկրական եւ Ալպեան-Արմենական մթաբոյն ժողովուրդներէ կազմուած են, իրենց ցեղային հոգեբանութեան պատկերին համաձայն, անգերազանցելի գեղեցկութեամբ մեկնած են Քրիստոսի իյաչին խորհրդանշած անձնագիտութեան պատարագը եւ աշխարհի տուած՝ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԵԿԵՂԵՅԻՆ, ամուսնական սրբութեան եւ անձնագործ ծառայութեան դործերով օծուած ՏՈՒՆԸ եւ մարդկային սրտին դորովի ամենափափուկ յոյգերն արթնցնող ԵՐԳՆ ու ԱՂՕԹՔԸ:

Բայց — եւ հո՞ս է կարեւոր կէտը — միլիոնաւոր Սամարացիներ չպիտի կարողանային երբեք դադրեցնել աւազակներու ձեռքն իյնալու չարիքը՝ եթէ վերաւոր ճամբորդներու գորովալիւ հոգատարութեանց մէջ սահմանափակէին իրենց սպասարկութիւնը: Վերաւոր ճամբորդներն խնամելու եւ դարձանելու ծառայութեանց արժէքը առանց մազի չափ պակսեցնելու՝ կոյր ըլլալու է մարդ չտեսնելու համար թէ բուն իսկ աւազակութիւններն ջնջել ջանացող, բուն իսկ աւազակներուն դէմ կռուել ելող մարտական ուժեր ալ անհրաժեշտ են չարիքին հիմնական դարձան տանիլ կարելի ըլլալու համար: Աշխարհ նոյնքան եւ թերեւս աւելի կարօտը կը քաշէ Արդարութեան առաքեալներու եւ մարգարէներու, որքան Սիրոյ տեսիլքներն տեսնող եւ զանոնք ժողովուրդին հաղորդող ներշնչեալ պատգամախօսներու: Քրիստոսի բնաւորութեան եւ կեանքի նշանակութեան ու նկարագրի բնորոշ յատկութեանց մէկ կողմը միայն կը ներկայացնէ Սամարացիին առակը: Եւ Արեւելեան եկեղեցիներ, իրենց հոգեբանութեան միակողմանի տեսութեանը շնորհիւ, չկրցան ըմբռնել ու մեկնել միւս կողմը:

մը իրենց Փրկչի նկարագրին: Անոնք ներկայացուցին մեզ զՅիսուս իբրեւ հեզ, գլխահակ, վշտաբեկ, գթաւ, յաւէտ իգական բնաւորութեամբ էակ մը: Այնքան յափշտակուեցան անոնք Յիսուսի մէջ ապրող Գառն Աստուծոյն տեսիլքէն, որ վերպեցան տեսնել այդ Աստուծոյ Գառն հեզահամբոյր դէմքին ետին կեցող Դաւթի Տան Առիւծը: Արեւելեան եկեղեցիներ մեծ յաջողութեամբ կարողացան նկարել Քրիստոսի պատկերն՝ երբ կուլար Ան Երուսաղէմի վրայ կամ ոտներն կը լուանար իր աշակերտաց եւ կամ երբ կը տառապէր Գեթսեմանիի մէջ, բայց անյաջող գտնուեցան աշխարհի հաղորդելու աստուածային բարկութեան այն կրակը որ կը բորբոքէր իրենց Փրկչին կրծոց տակ՝ ի տես կեղծաւոր Փարիսեցիներուն, տկարն ու անօգնականը կեղեքողներուն եւ Աստուծոյ տաճարը պղծողներուն: Քրիստոսի ռազմական ու յաղթական նկարագրին մեկնութիւնը վերապահուած էր Արեւմտեան Եկեղեցիներուն, որոնք զրեթէ ամբողջովին կազմուած են Հիթիտիտիկանց ցեղի ժողովուրդներէն: Արեւմտեան Եկեղեցիներն բաղկացնող բացառիկ ժողովուրդաց ճշմարտասէր ու արդարասէր հոգեբանութիւնը միայն կարող էր ապրիլ ու մեկնել Յիսուսի նկարագրին մէջ տիրող Արդարութեան կիրքը:

Հայկական նկարագրին մէջ տկար է ճշմարտասիրութեան եւ արդարամտութեան զգացումը: Պէտք է ընդունիլ այս իրողութիւնը իբրեւ անհերքելի ճշմարտութիւն մը, որքան ալ տարակարծիք գտնուինք անոր ծնունդ տուող պատճառներուն նկատմամբ եւ որքան ալ մեր ազգային ինքնասիրութիւնը վիրաւորուած ըզգանք ասով:

ԿՈՊՏՈՒԹԻՒՆՆ է ճերմակներու Կոբգլուս ցեղին երկրորդ ամենացոյց թերութիւնը: Եւրոպայի մէջ քաղաքավարութեան եւ սրտագրաւ վարուեցողութեան կողմանէ ամենաբարձր մակարդակի վրայ կը կենան Միջերկրական ցեղի ժողովուրդներն, իսկ ամենացած մակարդակներու կ'իջնեն Ալպեան ցեղի ժողովուրդները: «Միջերկրականը բնազդօրէն փափկանկատ են վարուելակերպի մէջ», կը յայտարարէ Կուսթաւ Միշաւտ: «Միջերկրականներէ բնակուած հարաւային Ֆրանսայի գաւառներուն մէջ՝ իր գաղաթնակէտին կը հասնի նուրբ ու սիրուն քաղաքավարութիւնը, իսկ իր ցածագոյն մակարդակին կ'իջնէ նոյն երկրին Ալպեաններէն բնակուած երեք կեդրոններուն մէջ, որոնք են՝ Բրիտանի, Սալոյ եւ Օվէրնը: Ֆրանսացի Պրիթոններն կը նկատուին խոթորարարոյ, Սալոյցին՝ անճոռնի եւ Օվէրնցիք՝ աննկարագրելի խոթ ու կոպիտ: Սպանիոյ միակ նահանգը, որու բըզբելիքէն կոշտ ու կոպիտ: Սպանիոյ միակ նահանգը, որու բըզբելիքէն կոպտութեան չար համբաւն կը վայելեն ամբողջ երկրին

մէջ, ա'յն նահանգն է՝ ուր 80ի կը բարձրանայ գլխաչափը (կորդուս են բնակիչք): Լեոնային երկիր մըն է Կալիչիա, եւ Կ'ընդունուի թէ նախապատմական ժամանակաց մէջ Ալպեան ցեղի տիրւն հոսած է իր բնակչաց մէջ» (78, էջ 867):

Հայ ազգին ստուար մեծամասնութիւնը բաղկացած ըլլալով կլորգլուս Արմենականներէ, ժառանգականութեան հաստատուն օրինաց համաձայն, ակնկալելու էինք որ կոպտութիւնը ցցուն մէկ յատկանիշն կազմէր Հայկական բնաւորութեան: Եւ արդարեւ, մեր ազգային նկարագրին մէջ ուրիշ եւ ոչ մէկ յատկանիշ աւելի աչքին կը զարնէ օտարականաց եւ աւելի մեծ դեր կը կատարէ՝ մեզ հանդէպ տեսակ մը պժգանք առթելու անոնց, քան ընկերական յարաբերութեանց մէջ Հայոց ցուցադրած անտանելի կոշտութիւնը: Ու եթէ գիտական ոգով քննութիւն մը կատարուի մեր մէջ յաճախ յուզուող այն հարցին նկատմամբ թէ՛ օտարներ ինչու՞ զմեզ չեն սիրեր, տարակոյս չկայ թէ գտնուած պատճառներուն մէջ ամենազլխաւոր տեղը պիտի գրաւէ Հայկական նկարագրին այս ցցուն ու վանողական յատկանիշը — կոշտ ու կոպիտ վարուեցողութիւն:

Սօսելով Ամերիկեան ժողովուրդին կարգ մը բարեմասնութեանց մասին՝ Տր. Գարրիէլեան հետեւեալ դիտողութիւններն կը շարունակէ յառաջ բերել. «Այժմ պիտի յիշեմ ուրիշ կարեւոր յատկութիւն մը եւս որուն արժէքը մեր մէջ գնահատուած չէ եւ բոլորովին անմշակ թողուած է, այն է ընկերականութիւնն ու քաղաքավարութիւնը: Այս մասին ամենէն նշանաւոր ժողովուրդը Ֆրանսացին է աներկբայ, բայց կարծեմ թէ Ամերիկացին, եթէ ոչ նրբավարութեան, գէթ ընկերականութեան մէջ (Sociability) պէտք է համարուի է'ն երեւելին՝ յետ Ֆրանսացոյց...: Բառին բարձր իմաստովը քաղաքակիրթ ընկերականութիւն հոն միայն կայ իբրեւ ուր մարդիկ իրար տեսնելու, իրարու հետ խօսակցելու, միմեանց իմացական եւ բարոյական բարեմասնութիւններն փոխանցելու եւ վայելելու իղձով մէկ տեղ կուգան, եւ ուր իրենց վարմուքը կը կառավարուի իրարու հանդէպ ըլլալու ուշադիր եւ փափկանկատ ջանքով մը...: Եթէ բովանդակ ճշմարտութիւնն յայտնել ուզենք, պէտք է աւելցնենք թէ Հայուն ընկերային անմշակ բնաւորութիւնը ցոյց կուտայ Հայկական քաղաքակիրթութեան ստորին վիճակ մը: Քաղաքակիրթութիւնը լոկ իմացական բան մը չէ, եւ ոչ ալ տնտեսական փթթումի վիճակ մը: Շատ մը Հայեր ունինք գոլէճներէ ելած որոնք այնքան անքաղաքակիրթ են, որքան եւ երբեմն աւելի՛ քան, Հայ գեղջուկ մը: Հայ հասարակական կան որոնք Քուրդէ մը նուազ քաղաքակիրթ են: Եթէ

քաղաքակրթութիւն ըսելով պիտի հասկնանք մարդոց փոխադարձ համակրանքով միասին ապրելու արուեստը, պարտինք խոստովանել թէ Հայերս չափ ետ ենք մնացել քաղաքակրթութեան մէջ, թէ դեռ մեր մէջ ընկերութիւնը չի սիրուել ու չի փնտռուել իրարեւ անհրաժեշտ վայելք մը եւ նուրբ վարուողութեան ախորժակի մարզանք մը: Մեզի ընկերականութիւն թող քարոզեն Ռուսահայք, ոչ թէ ընկերակրականութիւն» (30, էջ 75):

Է.

ԶԱՐՏՈՒՂՈՒԹԻՒՆՔ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳՐԻ ԳԵՐԱԶԱՆՅՈՒԹԵԱՆՑ

Բոլորովին անգոհացուցիչ պիտի մնար Հայկական նկարագրերին թերի կողմերը վերլուծելու այս փորձս, եթէ լուրջ քննութեան մը չենթարկէի այն կարգ մը խորշելի յատկանիշներն որ օտար դիտողներու կողմէն կը վերագրուին Հայոց: Պէտք է խոստովանել թէ ակնարկուած դժուած տիպերը, արգարեւ, երկիւղալի համեմատութեամբ կ'երեւին մեր մէջ, թէեւ մեր ազգային արժանապատուութիւնը չթուլատրէ մեզ հրապարակաւ խոստովանել այդ իրողութիւնը: Հետեւաբար, ծայր աստիճան կարեւոր կը դառնայ գիտական անկողմնակալ քննութեան մը ենթարկել Հայկական նկարագիրը աղարտող եւ այլոց խորշելի ու ատելի դարձնող տգեղութիւններն: Եւ մեր այս քննութեան իրրեւ մեկնակէտ ծառայելու համար յառաջ կը բերեմ Հայոց նկարագրին վերայ Ուօլթէր Հըլթի բրած հետեւեալ դիտողութիւններն:

Ամերիկացի այս հեղինակը, իր «Հրէից Մասին Ճշմարտութիւնը» գրքին մէջ, որուն ակնարկեցի հատորիս նախորդ մէկ գլուխուն մէջ, զօրաւոր ապացոյցներով կը ջանայ հաստատել թէ Եւրոպայի մէջ Հրէից դէմ հանուած բոլոր հակառակութեանց, հալածանաց եւ ջարդերու բուն պատճառը կը գտնուի այս ազգին ունեցած առեւտրական անմրցելի գերազանցութեանը մէջ: Անիկա կը փաստէ թէ ո'չ ցեղային եւ ո'չ կրօնական տարբերութիւններ հակառակութիւն ու թշնամութիւն կը ստեղծեն դրացի ժողովուրդներու միջեւ, եթէ տնտեսական մրցակցութիւն գոյութիւն չունենայ անոնց միջեւ: Եւ երբ որեւէ ժողովրդի մէջ փոքրամասնութիւն կազմող համայնք մը տնտեսական գերակայութիւն ստանայ մեծամասնութեան վրայ, եւ կամ առեւտրական

մրցակցութեանց մէջ պարտութեան մատնէ զայն՝ անխուսափելի կերպով իր վրայ կը հրաւիրէ անոր հակառակութիւնն ու թշնամութիւնը: Եւրոպական ժողովրդոց վրայ Հրէից ունեցած առեւտրական տաղանդի եւ հնարամտութեան յայտնի գերազանցութիւններուն մէջ կը գտնէ Ուօլթէր Հըլթ գաղափարը Հրէից դէմ յարուցուած բազմադարեան հալածանաց:

Բայց ինչ որ մեր նիւթին համար խիստ չահեկան է, ան ալ Հրէից առեւտրական հնարամտութիւնն ու ճարպիկութիւնը Գլուխորիստոնեայ բոլոր ազգաց ունեցածէն գեր ի վերոյ դասող Ամերիկացի այս հեղինակին այն հաւաստումն է թէ՝ Հայերը այս մասին Հրեաներէն ալ գեր ի վերոյ կը կենան: Եւ Հայոց հանդէպ համակրութեան զգացումներէ դրդուած չէ որ այսպիսի վկայութիւն մը կուտայ այս հեղինակը: Ընդհակառակն, անիկա խորունկ զգուանք մ'ունի Հայոց հանդէպ՝ այն կարգ մը խոտելի յատկութեանց համար որոնցմով տոգորուած կը գտնէ Հայերն: Յաջորդ գլխուն մէջ ցոյց պիտի տամ թէ հոգեբանական ամենասերտ կապակցութիւն մը գոյութիւն ունի Հայկական նկարագրի ամենէն գերազանց ուժերուն եւ ամենէն յոռի ունակութիւններուն միջեւ, թէ Հայոց եւ Հրէից ալ առեւտրական անմրցելի տաղանդին հետ սերտիւ կապակցուած է այս երկուքին ալ վերագրուած վաշխառու, կծծի, ագահ, նեղգամիտ, խաբեբայ, ստախոս ոգին, եւ թէ՝ ընկերական միջավայրի հիմնական բարեփոխմամբ՝ Հայկական ու Հրէական բնաւորութեան մէջ գերազնիւ յատկութեանց հրաշակերտման մշտահոս աղբիւրներն պիտի դառնան ճիշդ այս զգուելի մոլութեանց ծնունդ տուող հոգեկան ներքին ուժերը: Արդ, իրրեւ նմոյշ մը Հայկական նկարագիրը ցնխերու մէջ թաթախող գրութեանց՝ անվրդով կարգանք Ուօլթէր Հըլթի հետեւեալ տողերն.

«Անտարակոյս, բազմաթիւ խորշելի անձնական յատկանիշներ ունի Հայը — արգարեւ, ունի բոլորն ալ խորշելի յատկութեանց: Նա ստախոս է, վաւաչոտ, դաւադրական եւ օձի մը չափ խաբեբայ: Բայց ասոնք տանելի բաներ են: Իր տնտեսական ամբարը ըլլալով ինքնին են որ կը սպառեն դիւրագրգիռ Թուրքին ներդամութիւնը եւ անոր վրէժխնդրական փոխադարձութիւններն կը յարուցանեն: Հայը ապշեցուցիչ աստիճանաւ կծծի ու ագահ է. առածի կարգ անցած է այնքան անոր ագահութիւնը որքան նենգամտութիւնը: Դարձեալ, դո՛հ չմնալով զարտուղի հնարքներով ձեռք բերած իր օրինաւոր շահէն, անհաւատալիօրէն խաբախ է ան: Զուրկ ամեն փրկարար յատկութենէ՝ արգիլեալ բարոյական զարգացման նշանաւոր օրինակ մըն է ան: Եւ իր առեւ-

տրական արտակարգ կարողութիւնը, որ իր բարոյական խոտոր գծին ուղղութեամբ կը գործէ, կ'ընէ զՀայն նշաւակ գերազդելու հակառակութեան:

«Հրեան չհալածեր զՀայն. կը խուսափի անկէ: Թուրքը, որովհետեւ ստուարաթիւ բազմութիւններով կ'ապրի անոր դրացնութեանը մէջ, անխուսափելի կը գտնէ զայն: Ուստի ինքզինքը պաշտպանելու համար՝ զայն ջարդելու հնարքին կը դիմէ: Թեւեալ քիչ մը կոպիտ է այս կերպը, բայց սքանչելիօրէն կը ծառայէ իր նպատակին:

Անիրաւ է, անշուշտ, Թուրքը՝ Հայը ջարդելուն մէջ, ցաւալիօրէն անիրաւ. հակառակ անոր որ Հրեաներն ջարդելու մասին Քրիստոնէից տուած օրինակին կը հետեւի ան: Սակայն անոնք որ անձնական շփման եկած են Հայոց հետ՝ իրենց սրտի խորքին մէջ Թուրքը չափազանց խստութեամբ յանդիմանելու շատ տրամադրութիւն չեն գտներ, թէեւ քաջլիւրելի չէ ջարդի սովորոյթը: Շատ աւելի դիւրին է եւ Քրիստոնէական չափաւորութիւնը Հայուն իր դժուարութեանց մէջ, երբ բոլորովին անձանօթ ենք իրեն եւ ով՝ կիանոսի մը հեռաւորութեամբ դատուած է ան մեղմէ: Բայց Թուրքը Քրիստոնէաներէն դաս առնելու բան չունի այս մասին:

«Յեղային հակառակութեան մասին սապէ՛ս կրնանք ամփոփել կացութիւնը:

«Թուրքը, անկարող ըլլալով յաջողութեամբ մրցիլ Հայուն հետ առեւտուրի մէջ, կը սպաննէ զայն: Անկա չափով մը կարողանալով մրցիլ Հրէին հետ, որ այս կողմանէ վար կը մնայ Հայէն, չսպաննէր զայն: Քրիստոնէայը (բացի Հայերէն), տեսնելով որ Հրեայը տնտեսապէս կը գերազանցեն զիրենք, երբ ազատ ձգուին՝ կը սպաննեն ու կը կողոպտեն զայն, այլապէս՝ կը հալածեն զայն թուրաւորուած կերպերով: Անյիշատակելի սովորութիւնն է ինքզինքնին ֆիզիքապէս բաւական ուժեղ զգացող ցեղերուն, զանազան պատրուակներու տակ, պատերազմել որեւէ ժողովրդի դէմ որ զիրենք կը գերազանցէ տնտեսական կարողութեան կողմանէ:

Թուրքին զՀրեան չհալածելուն իրական պատճառը, ըստ այս հեղինակի տեսութեան, ան է որ՝ փոքր ի շատէ կրնայ մրցիլ անոր հետ, մինչդեռ անմրցելի կը գտնէ զՀայն: «Հայը առեւտրական հմարամտութեամբ ամենաբարձր զարգացումը կը ներկայացնէ, որ երբեք գոյութիւն ունի,» կը գրէ Ուօլթըր Հըլթ: «Թուրքը՝ ըլլալով Արեւելի, ինքն ալ տեսակ մը առեւտրական է, եւ բաւական կրնայ դիմանալ Հրեային հետ իր ունեցած առեւտր-

րական խաղերուն, բայց Հայուն հետ այսպիսի մրցակցութեան մը մէջ չահելու պատեհութեան ստուերն անգամ չունի: Ուստի, կ'ընարէ կողոպտելով, անանկացնելով ու ջարդելով փոխարինել Հայուն առեւտրական շահատակութիւններն» (95, էջ 27):

Զարմանալի է որ փոքրաքանակ առեւտուրի ճարպիկութեան մէջ Հայուն անգերազանցելի կարողութիւնը ճանչցուած է բոլոր օտար դիտողներու կողմանէ: Հայկական նկարագրին մէջ խիստ կարկառուն առեւտրական հանճարին ՅԵՂԱՅԻՆ նշանակութիւնը պարզելէ առաջ՝ ուրիշ վկայութիւն մըն ալ մէջ բերեմ Հայոց ընդհանուր մտացիութիւնն եւ ամեն ասպարէզի մէջ ցոյց տուած յաջողակութիւնը մատնանշող:

Ասիոյ ու Եւրոպայի մէջ ընդարձակ ճամբորդութիւններ կատարող հեղինակներէն Ֆրէնք Կ. Քարբէնզը, իր «Սուրբ Երկիրն եւ Սուրիա» գրքին մէջ, պատեհութեամբ մը հետեւեալ խիստ պատուարեր վկայութիւնը կ'արձանագրէ Հայոց մասին.

«Ինչ որ Հայեր կատարած են բռնակալական ճնշմանց տակ՝ ցոյց կուտայ թէ իբրեւ ցեղ մեծ կարելիութիւններ ունին անոնք: Արեւելքի Եանքիները կը կոչուին անոնք երբեմն: Փոքր Ասիոյ բոլոր ժողովրդոց մէջ ամենէն փայլունն են անոնք, ամենէն խելացի են ամենէն սրամիտը: Առեւտուրի մէջ Հրեաներէն եւ նոյն իսկ Յոյներէն աւելի սրամիտ են անոնք: Թուրքերը կ'ըսեն. Ուրբէ Եանքի մը եւ կը շինես Հրեայ մը. Ուրբէ Հրեայ մը ու կը շինես Հայ մը: Յոյները կ'ըսեն. «Մէկ Յոյն հաւասար է երկու Հրեայի, բայց մէկ Հայը հաւասար է երկու Յոյնի»: Ուրիշ ընթացիկ առած մըն ալ սա՛պէս կ'ըսէ. «Բարիդ Աստուած, փրկէ զմեզ Աթէնքի Յոյներէն, Սելանիկի Հրեաներէն եւ ամէն տեղի Հայերէն»:

«Արեւելքի մէկ անկիւնը սահմանափակուած չեն բնաւ Հայերը: Արեւելքի մէջ ամենուրեք հանդիպած եմ ես անոնց, եւ գտած եմ որ անոնք գլուխն անցած են ամեն տեսակ առեւտրաւթան տուներու: Բազմաթիւ հարուստ Հայեր կան Հնդկաստանի մէջ: Սինկափորէն Կալկաթա դալու ատենս ճամբորդեցի հարուստ Հայ գահարաւմաճառի մը հետ, որ ըսաւ ինձ թէ Հոնկ Գոնկէն կը վերադառնար, ուր գացած էր Զինացւոց մարգարիտներ ծախելու: Հայ կառուղիողներ գտայ Նգիպտական երկաթուղեաց վրայ, ու երբ ցամաքային Եւրոպայի վրայով Փարիզ եկայ՝ Հայ էին կառախմբին պահակներն եւ տոմսակ ստացող պաշտօնեայք, որոնք Անգլիերէն ու Ֆրանսերէն կը խօսէին...: Երբ իմ ունեցած յանձնարարագրովս դրամ առի Պոլսոյ մէջ՝ Հայ գրագիր մըն էր որ հաշուեց ընթացիկ արժէքը եւ Հայ գանձապահ մըն էր որ դրամը

տուաւ...: Երբ Թուրք կառավարական պաշտօնատներն այցելեցին՝ դտայ որ, թէեւ Թուրք էին գլխաւոր պաշտօնեայք, առաւելապէս Հայ էին գրադիրներն: Եւ ամենէն սրամիտ մարդը, որուն հանգիստեցայ Թուրքիոյ մէջ, Սուլթանին քարտուղարներէն մէկն էր՝ Հայկական ծագումով:

«Մերձաւոր Արեւելքի ամենէն գրաւիչներուն մէջն են Հայ կիներ: Փոքր Ասիոյ մէջ ճամբորդած ատենս՝ անոնցմէ բաւական թուով տեսնելու պատահութիւն ունեցայ: Անոնք ունին խոշոր, թուխ ու փայլուն աչեր՝ երկար արտեւանունքով, եւ հարուստ սերագոյն դէմք: Վարդագոյն ալտեր ունին անոնցմէ շատեր եւ փայլուն կարմիր շրթներ: Բարձրահասակ են անոնք եւ ուղիղ կեցուածքով, բայց ամուսնանալէ վերջ չուտով կը գիրնան» (96, էջ 271, 275):

Հայկական նկարագրին մէջ այսքան կարկառուն հանգամանքով գոյութիւն ունեցող առեւտրական տաղանդը, ճարտիկութիւնը եւ անմրցելի գերազանցութիւնը, ինչպէս նաեւ մտային այս բարձր կարողութեանց զարտուղի գործածութենէն արտադրուող խորամանկութեան, նենգամտութեան, չարաշահութեան եւ զրամապաշտութեան յոռի ունակութիւններն, որոնց յաճախադէպ ներկայութիւնը մեր քաղքեմի Հայոց մէջ անուրանալի է, կ'առաջնորդեն զմեզ անգամ մըն ալ անդրադառնալու Հայոց ցեղային բազմացութեան խնդրոյն:

Անմիջապէս ըսեմ թէ ՍԵՄԱԿԱՆ յատկանիչ մըն է ասիկա, Հրէական յորդառատ արեան հետ՝ գերակշիռ ուժով գործող մեր քաղքեմի Հայութեան մէջ մանաւանդ: Արմենական ցեղի հոգեբանութեան գրեթէ օտար է առեւտրական հնարամտութեան եւ անոր բազմատեսակ զարտուղութեանց այս տիպը: Խոտոր կը համեմատի ան Հայ շինակաւին պարզմտութեանը եւ ոչ-դրամապաշտ բնաւորութեանը հետ: Բայց որովհետեւ օտարներ Հայ առեւտրական եւ Հայ քաղքեմի դասակարգին հետ միայն չիման կուգան, բնականաբար անո'ր մէջ իրենց տեսած նշանաւոր ճարտարութիւններն ու մոլութիւններն է որ կը վերագրեն ամբողջ Հայութեան: Մինչդեռ իրականութիւնն այն է որ Հայութեան ըստուար զանգուածը, շինական դասակարգը, այսինքն՝ Արմենական բնիկ նախնաց արեան ժառանգորդը, այնքան կը պակասի Հայկական նկարագրին վերագրուած այս գերազանցութեանց մէջ որքան կարգ մը պօզալի ունակութեանց:

Եւ հիմա, Հայկական նկարագրին յոռի կողմերուն հոգեբանական քննութեանը ձեռնարկելէ առաջ, փորձենք նկարել հոս

մէյմէկ Ֆիզիքական եւ հոգեկան դիմագծութիւնը Հայոց բազմացուցիչ երեք ցեղերուն — Արմենականին, Արիականին ու Սեմականին: Բայց միթէ կարելի՞ է աւելի կենդանի ու հարազատ պատկերը գծել որեւէ ցեղի բարձրագոյն տիպին, քան այն պատկերը՝ զոր ցեղը ինքը դրոշմած է իր լաւագոյն զաւակներէ որեւէ մէկուն վրայ: Ուստի, ներողութիւնը խնդրելով ստորեւ ներկայացուած Հայ ազգայնոց, կը համարձակիմ հինգ հատ հանրածանօթ Հայեր ներկայացնել ընթերցողներուս, որոնց իւրաքանչիւրը իր վրայ կը կրէ դրոշմը Արմենական, Արիական եւ կամ Սեմական արեան:

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿՆ Է հիանալիօրէն կատարեալ տիպը Արմենական Հայուն, այսինքն տիպը՝ մեր բնիկ նախնեաց, եւ անցեալ ու ներկայ Հայ զանգուածին, չինական Հայուն, ԲՈՒՆ ՀԱՅՐԻԿ: Լայն գլուխ է ան, լայն կամ հաստակազմ մարմին, լայն երես, լայն բայց բարձր ու արծուային քիթ, եւ ԼԱՅՆ ՍԻՐՏ: Մարմնացումն է անիկա գորովի, բարուքեան, պարզութեան, տեսլապաշտութեան, ոչ-դրամապաշտութեան, հոգսիրութեան եւ նոյն իսկ կենցաղագիտական նրբութեանց հանդէպ արհամարհանքի կամ տեսակ մը բրտութեան:

ԱՆԴՐԱՆԻԿՆ Է չքեղ մէկ տիպը Արիական Հայուն, Արմենական լայն երակով մը հարստացած, ինչպէս ցոյց կուտայ իր արծուային քիթը եւ կլոր գլուխը: Հսկայամարմին է ան ու բարձրահասակ եւ բարձրաքիթ. խրոխտ է անոր քալուածքն ու նայուածք. բացգոյն է անոր դէմքը եւ ցցուն կզակը: Արիական այս մարմնակազմին մէջ եւ դիմագծութեան ետին՝ Արիական խիզախ հոգեբանութիւն մը կ'ապրի ու կը գործէ, Արմենական գորովով ամոքուած: Անոր սրտին մէջ՝ ցամառն բուռն ուժերն միացած գորովի գողտրիկ յուզմանց հետ՝ կը հրաշակերտեն ԱՐԴԱՐՈՒԹԵԱՆ ԿԻՐՔԸ, այսինքն ամենահոգի փրկագործ ոյժը մարդկային հոգւոյն: Ժամանակակից Հայութեան մէջ ես չեմ գիտեր դէմք մը, որ աւելի գեղեցիկօրէն իր մէջ ներդաշնակաւորած ըլլայ Արիական ցեղին խիզախ արիւթիւնը եւ Արմենական ցեղին քնքոյշ գորովը: Եթէ Արմենական Հայուն խանդակաթ հոգեբանութեան ամենացայտուն մէկ ներկայացուցիչն ըլլալ կրնանք հռչակել զՍԵՐԻԿԱՆ Հայրիկ, ապահովաբար Արիական Հայուն ՀԵՐՈՍ հոգեբանութեան բարձրագոյն մէկ մարմնաուժութիւնն է Անդրանիկ: Եւ ժողովուրդը, այդ անգիտակից մեծ հոգեբանը, գերագոյն ճանաչողութենէ մը մղուելով էր, անշուշտ, որ «ՀԱՅՐԻԿ» անուամբ մկրտեց ծնողական գորովալիւր սիրոյ վեհագոյն մէկ արտայայտութիւնը Հայոց մէջ, իսկ «ՀԵՐՈՍ» անուանեց անձնագոհ քաջութեան տիպար Անդրանիկը:

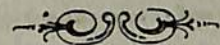
Երեք Հայ դէմքեր պիտի ներկայացնեմ՝ իբրեւ Թանճրացեալ օրինակները հոգեկան այն երեք Թանկարժէք ժառանգութեանց, զոր Սեմական յորդառատ արիւնը շնորհած է Հայութեան։ Պիւանագիտական, գեղարուեստական եւ առեւտրական բարձր կարողութիւններ։

Գ. ՆՈՐԱՏՈՒՆԿԵԱՆՆ է հոյակապ մէկ արտադրոյթը Սեմական արեան Հայութեան մէջ ներարկումին։ Նրբամարմին է ան եւ նրբաքիթ ու նրբամիտ։ Ուշադիր է ան կենցաղագիտական նրբութեանց, փափկամկատ է ան եւ զգուշաւոր, խիմեանի մը հապաւտելին է ան՝ իր խօսակցութեանց ու վարուեցողութեանց մէջ։ Տիպար զիւանագէտն է ան Հայոց, որու պատմական նախնիքներն հրէածին Բաղրատունեաց մէջ կրնանք գտնել ամենէն աւելի։

Ա. ԶՕՊԱՆԵԱՆՆ է արդի լաւագոյն մէկ ներկայացուցիչը Հայկական նկարադրին գեղեցկացնող արուեստագիտական հոգեբանութեան, որու ակնադրելը Սեմական արեան մէջ կը գտնուի ամենէն առատ ու ճոխ։ Ան ալ նրբամարմին է, նեղ երես ու նրբաքիթ. ան ալ կենցաղագէտ է ու փափկաճաշակ, Նորատունկեանի նման։ Իսկ գեղարուեստական աշխարհին մէջ մեծամեծ յաջողութիւններ խլած է ան, ինչպէս Նորատունկեան՝ դիւանագիտական աշխարհի մէջ։ Որովհետեւ արդի Հայոց մէջ կարողագոյն գրական քննադատներէն մէկն է Զօպանեան, եթէ ոչ ամենէն կարողը, եւ արուեստագիտական սուր դատողութեան եւ նուրբ ճաշակի տէր մտքեր միայն կարող գրական քննադատներ կրնան ըլլալ։

Գ. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆՆ է, գոնէ Քալիֆօրնիոյ մէջ, եթէ ոչ ամբողջ Ամերիկայի, ամենէն յաջող առեւտրական տաղանդը ներկայ Ամերիկահայութեան։ Ներկայիս ամենաբարձր աստիճանաւ յարգ ու արժէք ստացող մտքի այս կարողութեան ալ ակնադրելը Հայ-Սեմական արեան մէջ փնտռելու ենք առաւելապէս։ Եւ Առաքելեան՝ իր փոքր մարմնով, քույր բայց երկար ու նեղ երեսով եւ դիմագծային այլ յատկանիւններով ոչինչ կը յիշեցնէ մեզ Արմենական ու Արիական արիւնէն։ Անիկա հակապատկերն է Խրիմեանի կամ Անդրանիկի թէ՛ Փիզիքական եւ թէ՛ նկարագրի տիպերուն։ Առեւտրական աշխարհի մէջ, ամենէն խոնարհ աստիճաններէն սկսելով եւ նախապէս բազմապատիկ ուժեղ մրցակիցներու շարքերն գլխի անցնելով՝ Առաքելեան փայլուն մէկ օրինակ կը կը հանդիսանայ այսօր Հայկական անգերազանցելի սրամբտութեան, ճարպիկութեան եւ առեւտրական սուր դատողութեան։

Երեք իտէալներ կան, որոնց աստիճանական իրականացումներէն կը բաղկանայ ամեն ինչ որ արժէքաւոր ու գերազնիւ է մարդկութեան մէջ — բարութիւն, նշարտութիւն կամ արդարութիւն եւ գեղեցկութիւն։ Երեք տիպեր կան մարդկային նկարագրի, որոնք կոթողաձեւ վեր կը բարձրանան հասարակութեանց խոնարհ մակարդակներէն եւ արժէք ու անմահութիւն կը պարգեւեն իրենց ծնունդ տուող ազգին։ Բարի կամ սուրբ մարդը, նշարտաւեր կամ արդարաւեր մարդը, գեղեցիկը սիրող ու գեղեցիկն ստեղծող մարդը։ Եթէ մարդկութեան ճերմակ բաժանման երեք ցեղերն դատենք վերի երեք չափանիւններով՝ կը գտնենք որ Ալպեան կամ ԱՐՄԵՆԱԿԱՆ ցեղին մէջ ամենէն լիարուեստ պարգեւած է Աստուած բարութեան ակնադրելը ԳՈՐՈՎԻ զգացումը, կը գտնենք որ Հիւսիսական կամ ԱՐԻԱԿԱՆ ցեղին մէջ ամենէն լիարուեստ թափած է նշարտութեան եւ արդարութեան սէրը, եւ կը գտնենք որ Միջերկրական կամ ՍԵՄԱԿԱՆ ցեղին մէջ ամենէն լիարուեստ հոսեցուցած է գեղեցկին զգացումն եւ ստեղծագործ ոյժը։ Հատորիս մինչեւ հոս եղած բովանդակութիւնը ամբողջովին նուիրեցինք այս իրողութիւններն հաստատելու եւ լուսարանելու աշխատանքին։ Արդ, յափշտակութեամբ չե՞ն լեցուիր ձեր սրտեր եւ ապագայ տեսիլքներով չե՞ն խանդավառուիր ձեր հոգիներ, երբ մարդաբանութիւնն ու պատմութիւն, օտար համակիր կամ թշնամի դիտողներ եւ մանաւանդ մեր ազգային դարաւոր փորձառութիւններ, կուգան միաձայնօրէն հռչակել թէ՛ աշխարհի մէջ չկայ ժողովուրդ մը որ ներկայացնէ աւելի գերընտիր մէկ համադրութիւնը կամ արեւախառնումը Արմենական, Արիական եւ Սեմական ցեղերուն քան ՀԱՅ ժողովուրդը, եւ չի կայ վայր մը աշխարհիս մէջ, ուր իբրեւ պահեստի ուժեր համախմբուած ըլլան կոյս ու քարով տարրերը այս երեք ցեղերուն, որ պիտի կը գտնուի Տաւրոսեան լեռնագօտոյն մէջ, մեր ամենախիւս Հայաստանին մէջ, որ՝ Տաւրոսեան եղբայրակցութեան բոլոր անդամոց անհահանջ կամքովը՝ պէտք է ըլլայ նաեւ մեր նոր եւ մշտնջենական հայրենիքը։ Բայց չկանխենք հատորիս վերջաբանը։

**ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՀԻՄՆԵՐԸ
ԱՆՀԱՏԱԿԱՆ ԵՒ ԱԶԳԱՅԻՆ ՆԿԱՐԱԳՐԵՐՈՒ**

Զէ կարելի բանաւոր հասկացողութիւն մը կազմել որեւէ անհատի կամ ժողովրդի յայտնաբերած նկարագրին մասին՝ առանց տարրական ծանօթութիւն մը դոնէ ունենալու հոգեբանական երկու օրէնքներու մասին, որոնց դոյութիւնը եւ բաղդորոշ ազդեցութիւնը դեռ նոր կը ճանչցուի մարդկային կեանքը ուսումնասիրողներու կողմէն: Անհրաժեշտ է, որեւմն, կարելի ամենէն ժողովրդական ոճով ներկայացնել հոս հոգեբանական այդ երկու օրէնքներն, որոնց դործակցութեամբ կը շինուի ամեն անհատի ու ազգի նկարագիրը: Եւ այս օրէնքներէն ցոյացող ամենապայծառ լոյսին տակն է որ, մեր մատենագրութեան մէջ առաջին անգամն ըլլալով, իրենց իսկական արժէքներովն ու նշանակութեամբը պիտի յայտնուին Հայկական նկարագրի այն չափազանց կարկառուն տգեղութիւններն, այն վաշխառու եւ անմրցելիօրէն ազահ ու նենգամիտ տրամադրութիւններն, խարդախութեան եւ չարաշուքեան այն անգերազանցելի կարողութիւններն, որոնք ընկերական ազատ պայմաններու տակ եւ փրկակար դաստիարակութեան մը ազդեցութեամբ, նախասահմանուած են կազմելու հզօրագոյն ուժերն մեր վաղուան ազգային գերազնիւ նկարագրին:

Հոգեբանական առաջին օրէնքը, որուն գիւտը, Ամերիկայի հոգեբաններու մեծագոյն վարպետներէն Փրոֆ. Տիւրի տեսութեամբ, հիմն իսկ կը կազմէ հոգեբանական արդի բոլոր յառաջդիմութեանց, Հոգեկան Ուժերու Անկորնչելիութեան օրէնքն է: Հոգեբանութեան համար ճիշդ այն արժէքն ունի այս օրէնքին գիւտը, ինչ արժէք որ ունեցաւ Փիլիքական ուժերու անկորնչելիութեան օրէնքին գիւտը Փիլիքական գիտութեանց համար: Հոգեբանական այս օրէնքը կը սորվեցնէ մեզ թէ, որչափ ալ այլազան ձեւերով յայտնուին մարդուս ներքնագոյ հոգեկան ոյժերն — իրերէ վախ կամ բարկութիւն, ատելութիւն կամ սէր, անձնասիրութիւն կամ այլասիրութիւն, ազահութիւն կամ առատաձեռնութիւն, ամբարշտութիւն կամ աստուածապաշտութիւն, սեռային կերք կամ գեղարուեստական դրդում ու տրամադրութիւն — անոնք ամենը՝ իրենց էութեան մէջ՝ ՄԻԵԻՆՈՅՆ հասարակաց կեդրոնական աղբիւրէն կը բղխին, անոնք ամենը՝ իրարու հետ ԿԸ ՆՈՅՆԱՆԱՆ հոգեոյ խորքերուն մէջ, անոնք ամենը՝ այլազան ար-

տայայտութիւններն են ճիշդ ՆՈՅՆ եւ ՄԵԻ ՀԱՏ ուժի: Ինչպէս Փիլիքական գիտութիւններ կը յայտարարեն թէ՝ Փիլիքական աշխարհի մէջ դործող բոլոր այլազան ուժեր — ջերմութիւն, լոյս, մագնիսականութիւն, էլեքտրականութիւն — տարբեր արտայայտութիւններն են լոկ տիեզերական ՄԵԻ ՀԱՏ ուժի, եւ ասոր համար է որ դիւրաւ ԿԸ ՓՈՓՈՆՈՒԻՆ իրարու, նոյնպէս ալ հոգեբանական գիտութիւնք կը յայտարարեն այսօր թէ հոգեկան աշխարհի մէջ դործող բոլոր այլազան դրդումներ, արտադրութիւններ եւ բնազդներ տարբեր արտայայտութիւններն են լոկ ՄԵԻ ՀԱՏ ընդհանուր, արմատական կեանքի ուժի, եւ ասոր համար ալ դիւրաւ կրնան ՓՈՓՈՆՈՒԻՆ իրարու: Հոգեբանական այս օրէնքին համեմատ, որեմն, մարդուս մէջ դոյութիւն չունին ինքնուրոյն, անկախ ու անջատ զանազան բնազդներ, այլ կ'ապրի ու կը դործէ ՄԵԻ ՀԱՏ համապարփակ ոյժ, որ Փիլիքական եւ ընկերական աշխարհի ընծայած բերատեսակ պայմաններուն տակ, հոս կը յայտնուի իրրեւ բարկութիւն, հոն իրրեւ գորով, հոս իրրեւ վախ, հոն իրրեւ քաջութիւն, հոս իրրեւ սեռային բուռն գրգռութիւն, հոն իրրեւ գեղարուեստական ստեղծագործութիւն կամ իրրեւ կրօնական ջերմեանդութիւն: Հոգեբանութիւնը, ասով, չորանար բնականաբար կեանքի աշխարհին մէջ ինքնուրոյն յայտնութիւնը եւ գոյութիւնը անջատ անջատ հոգեկան վիճակներու, որոնք իրարմէ բոլորովին տարբեր բնոյթ ունին եւ տարբեր արդիւնք կուտան, ճիշդ ինչպէս իրարմէ տարբեր բնոյթ ունին եւ տարբեր արդիւնք կուտան լոյսն ու էլեքտրականութիւն: Ինչ որ հոգեբանութիւնը հաստատել կ'ուզէ, սա բոլորութիւնն է թէ՝ որչափ ալ իրարմէ բոլորովին տարբեր բնոյթ ունին եւ տարբեր արդիւնք կուտան, օրինակի համար, սեռային դրդումն եւ գեղարուեստական դրդումը կամ կրօնական դրդում մը, ասոնք բոլորն ալ հոգեկան ՄԻԵԻՆՈՅՆ ակնաղբիւրէն կ'ըստանան իրենց մղիչ ոյժը, եւ՝ արտայայտութեան տարբեր խողովակներէ ելք ունենալով՝ նոյն սեռային դրդումը կրնայ կերպարանափոխուիլ գեղարուեստական դրդման մը կամ ջերմեւունք կրօնական տրամադրութեանց:

Բայց ասիկա չէ կեդրոնական դադափարը Հոգեկան Ուժերու Անկորնչելիութեան Օրէնքին: Հոգեբանական այս մեծ օրէնքին դադափարն այն է թէ՝ այնչափ անկարելի է ամենադժգոյն մէկ ուժը ջնջել մարդուս հոգւոյն մէջ, որչափ անկարելի է որ ուժի ամենափոքր մէկ քանակը ջնջել տիեզերաց մէջէն: Մարդս կրնայ ջերմութիւնը փոխել էլեքտրականութեան, էլեքտրականութիւնը լուսոյ կամ ջերմութեան եւ կամ շարժման, բայց ո՛չ մարդկային

և ոչ զերբնական որեւէ զօրութիւն կամ հնարք կրնայ ջնջել ամենէն չնչին մէկ քանակը ջերմութեան կամ լուսոյ եւ կամ էլեքտրականութեան: Բնական ուժեր կրնան ձեւափոխութիւն կրել, բայց երբեք պակասիլ կամ աւելնալ, ջնջուիլ կամ ստեղծուիլ: Ասիկա՛ է ֆիզիքական ուժերու անկորնչելիութեան տիեզերական օրէնքը: Նոյնը ճշմարիտ է հոգեկան աշխարհի համար: Կրօն, դաստիարակութիւնը, սովորոյթներ եւ ունակութիւնը կարող են անհատի մը կեանքի ներքին ուժերը այսինչ կամ այնինչ ուղղութեամբ առաջնորդել, կարող են բարկութեան եւ գորովի դրդումներէն արդարութեան կիրքը ստեղծագործել, կարող են սեռային բուռն դրդումները գեղարուեստական արտադրութեանց եւ կամ բարեսիրական գործերու մէջ բեղմնաւորել, բայց աշխարհի ընկերական բոլոր ուժերուն միահամուռ ջանքերը, աշխարհի բոլոր եկեղեցիներուն յորդորները եւ կառավարութեանց պատիժները եւ ընտանեկան բարոյականի զսպիչ ազդեցութիւններն չեն կարող նշանախեց միակ ջնջել մարդուս բնաւորութեան մէջ ապրող ու գործող ուժերէն: Ասիկա է Հոգեկան Ուժերու Անկորնչելիութեան մեծ օրէնքը:

Եւ հիմա նկատենք անխուսափելի եզրակացութիւնը հոգեբանական այս օրէնքին: Երեք տեսակ վախճան կրնան ունենալ մարդու մը ներսն արթնցող դրդումներն, արամադրութիւններն, յուզումներն ու կիրքեր: Առաջին՝ անոնք կրնան ուղղակի, անմիջական եւ պայքուցիկ ազատ ելք գտնել արտաքին աշխարհի մէջ: Այս կերպ ելք կ'ունենան մեր բնազդային դրդումներ՝ երբ ոչ մէկ արգելիչ ճնշում գոյութիւն ունենայ անոնց առջեւ եւ կամ ա՛յնման բուռն կերպով բորբոքի կիրք մը, որ իր առջեւէն քշէ տանի գալովական ամեն միջոց կամ նկատում:

Յուզումնային այսպիսի պոռթկումներու ականատես կ'ըլլանք ամեն անգամ որ կը դիտենք մէկու մը բարկութեան անզուսպ կատաղութիւնը կամ սեռային վաւաչոտ կեանքի մը մէջ ընկղմած անառակ երիտասարդը: Երկրորդ՝ ընտանեկան, կրթական, կրօնական եւ քաղաքական հաստատութեանց դրած կարգ մը չափաւոր սեղմումներուն կամ սահմանափակումներուն ազդեցութեամբ՝ անոնք կրնան արգիլուիլ ուղղակի եւ անմիջական արտայայտուէ, եւ կրնան խրախուսուիլ ելք գտնելու ընկերութեան կողմէ գնահատուած արուեստագիտական, բարեգործական, աստուծո՞ւ պաշտական եւ գիտական գործունէութեանց ու արտադրութեանց մէջ: Բնազդային ուժերու այս վերանորոգ ուղղութիւններն, այս ձեւափոխութիւններն, ելքի ու գոհացման այս բարձրագոյն գործունէութիւններն են որ ակնադրելի կը կազմեն

մարդկային կեանքը գեղեցկացնող ու վսեմացնող բոլոր քաղաքակրթական արտադրութեանց, բոլոր սրբութեան եւ հերոսութեան գմայլելի կեանքերուն եւ բոլոր հրաշալի մեծագործութեանց: Եւ երրորդ՝ մարդկային բնաւորութեան մեղանշական կարծուած ուժերն անհատին մէջ խսպառ ջնջելու յիմարական ամենախիստ ճնշմանց տակ՝ անոնք կրնան դադարեցնուիլ անխուստովանելի մոլութեանց ձեւին տակ կրծել փճացնել ենթակային հոգին ու միտքը, եւ կամ հրարուիլ նման պայթիլ ու աւել տանիլ իրենց առջեւէն բարոյական, կրօնական, քաղաքական ամեն արգելք ու ճնշում: Հոգեբանական այս իրողութեան մէջ փրկատու ենք գաղտնիքը Մաքրակրօններու չափազանց նեղմիտ սեղմումներուն ենթարկուած սերնդոց մէջ տարածուած ամենէն զգուշիկ գաղտնի մեղքերուն եւ ամենէն պժգալի ձեւերը կեղծաւորութեան, ինչպէս նաեւ ամենէն բուռն հակազդեցութիւններն, ընդվզումներն, յեղափոխութիւններն ամեն տեսակ ծայր աստիճան խստաբարոյ հեղինակութեանց դէմ, ըլլան անոնք ընտանեկան, կրթական, եկեղեցական կամ քաղաքական:

Հատորներ կրնան գրուիլ, հոգեբանական այս մեծ օրէնքին առաջնորդութեամբ, վերադնահատութեան ենթարկելու համար մեր ընտանեկան սովորոյթներն, մեր բարոյականի կանոններն, մեր կրթական ու կրօնական տիւրիլներն, մեր սնուցած խտէլներն բարոյական կենաց եւ մեր կառավարական օրէնքներն՝ անհատին ազատութիւններուն վերաբերեալ: Մեր ազգային հաստատութեանց վերաշինութեան հարցերովն զբաղող ՄԱՏԵՆԱՇԱՐԻՍ հատորներուն մէջ շատ բան ունինք գրելու այս խիստ կենսական խնդրոյն մասին: Այս կապակցութեամբ՝ սա ճշմարտութիւնը միայն անջնջելի կերպով դրոշմել կ'ուզենք ընթերցողաց մտքին վրայ թէ կարելի է որեւէ դրդում, որեւէ արամադրութիւն, որեւէ բնազդային ուժ ջնջել անհատի մը կամ ժողովրդի մը մէջ, եթէ նոյն իսկ դժոխոց բոլոր սաղայելական բռնութիւններն ու խստութիւններն եւ ճնշումները լեռնակուտակ դիզենք անոր վրայ: Ուշ կամ կանուխ, այս կամ այն ձեւով, անպատճառ ելք պիտի գտնեն անոնք արտաքին աշխարհի մէջ: Եւ այնքան բուռն, այնքան աղիտաւոր պիտի ըլլայ պոռթկումը որքան դաժան ու խիստ որ ըլլան ճնշողական միջոցներն: Ասիկա՛ է Հոգեկան Ուժերու Անկորնչելիութեան Օրէնքը, եւ անոր անսխալելի պատգամը:

Հոգեբանական երկրորդ օրէնքը, որ անմիջական կապակցութիւն ունի մեր նիւթին հետ եւ որ հաստատուած է առաջին օրէնքին վրայ, կրնանք սա՛յէս բանաձեւել. Արտայայտուած ամեն

տրամադրութիւն, կազմուած ամեն ունակութիւն, ամեն նկարագիր արտադրոյթն է ներքին ու արտաքին ուժերու գործակցութեան: Հիմնովին սխալ է այն կարծիքը թէ մարդու մը բնաւորութիւնը կամ նկարագիրը յայտնագործումն է լոկ՝ իր ներքին հոգեբանութեանը: Ընկերական աշխարհը, որուն մէջ կը ծնի ու կ'ապրի անհատ մը, այնքան մասն ու բաժին ունի անոր նկարագրի ձեւակերպման գործին մէջ, որքան մասն ու բաժին որ ունի անոր ժառանգականութիւնը: Հատորիս առաջին գլխուն մէջ յիշուած զարնանածաղիկի օրինակը՝ իբրեւ գեղեցիկ լուսարանութիւն մը կրնայ ծառայել մեզ այս մասին: Միեւնոյն սերմը կըրնայ ճերմակ կամ կարմիր ծաղիկներ արտադրել, պարզապէս փոփոխելով բարեխառնութիւնը որու մէջ կ'աճի ան: Գունաւոր ծաղիկ արտադրելուն ուժը, անտարակոյս, կայ ու կը գործէ սերմին ժառանգական յորինուածութեանը մէջ, նոյն խիստ հաւանորէն միայն ճերմակ ու կարմիր գոյներու կարելիութիւնը կայ հոն: Բայց միջավայրն է որ կ'որոշէ թէ կարմիր գոյնի կարելիութիւնը յայտնագործուելու է թէ ճերմակ: Ժառանգականութիւնը կուտայ մեզ կարելիութիւնները նկարագրի յատկանիշներուն, բայց միջավայրն է որ պիտի որոշէ թէ այդ կարելիութիւններէն որո՞նք պիտի իրականանան անհատին մէջ եւ որո՞նք անյայտ ու անձանօթ եւ գործնականապէս անգոյ պիտի մնան հոն:

Հոգեբանական այս օրէնքը կարելի եղածին չափ լուսաբանելու համար Փրօֆ. Տիւրի գործածած նմանութիւններէն երկու հատը մէջ պիտի բերեմ հոս: Ի՞նչ բանի արդիւնք են մարդու մը ունակութիւններն: Ասիկա՝ է մեր լուծելիք անմիջական հարցը:

Մարդու մը բնախօսական գործունէութեանց նմանցնելով անոր ունակական գործունէութիւններն՝ անմիջապէս կը տեսնենք թէ անոնք արտադրոյթն են անհատին ներքնագոյ ուժերուն եւ արտաքին ազդեցութեանց: Շնչողութիւնը այնչափ օդին հետ կապակցեալ գործողութիւն մըն է որչափ թոքերուն հետ. մարտողութիւնը այնչափ ուտեստի խնդիր է որչափ ստամոքսի: Տեսնել կ'ենթադրէ այնչափ ստուգապէս լոյս որչափ աչք ու տեսողական ջիղ: Քալելը այնչափ գետին կ'ենթադրէ որչափ ոտը: Ատենախօսութիւն մը օդ եւ ունկնդրութիւն ալ կը պահանջէ, ինչպէս կը պահանջէ ձայնական գործարան: Առանց արտաքին ու ներքին պայմաններուն այս անխղելի գործակցութեան՝ մարդ ո՛չ կրնայ շնչել, ո՛չ սնանիլ, ո՛չ քալել ու ոչ խօսիլ: Նոյնպէս ալ, առանց հոգեկան ներքնամուղ ուժերու եւ արտաքին ընկերակա՛ն պայմաններու գործակցութեան՝ ոչ մէկ ունակութիւն կրնայ կազմուիլ մարդու մէջ: Եւ կազմուած այս ունակութիւնք այն-

չափ իրենց վրայ կը կրեն դրոշմը ընկերական կենաց պատկերին, որչափ ցեղային ժառանգականութեան:

Թուարանական օրինակաւ մը բացատրենք նոյն ճշմարտութիւնը: Ժառանգականութիւն եւ միջավայր կը կազմեն առաջին անգամը հաւասարութեան, որու երկրորդ անգամն է ունակութիւն, բնաւորութիւն, նկարագիր: Արդ, եթէ ժառանգականութիւն առաւել միջավայր հաւասար է Ունակութիւն, ուրեմն ունակութիւնք ա՛յնչափ անխուսափելի կերպով կը փոխուի տարբեր միջավայրերու համեմատ, ինչպէս անխուսափելի կերպով որ կը փոխուի տարբեր ժառանգականութեանց համաձայն: Այսինքն՝ այնչափ ստուգապէս բոլորովին տարբեր ունակութիւններ կրնան ստանալ ժառանգական նման հոգեկան ուժերով օժտուած բայց խիստ տարբեր միջավայրերու ենթարկուած անհատներ, որքան տարբեր ունակութիւններ որ կը ստանան նման միջավայրերու ենթարկուած բայց ցեղային բոլորովին տարբեր ժառանգականութեամբ օժտուած անհատներ: Այս երկուքին ունեցած յարաբերական արժէքին մասին չէ խնդիրը, այլ սա կէտը միայն կ'ողբմ կարելի եղածին չափ յստակօրէն պարզարանել թէ՛ ընկերական տարբեր պայմաններու տակ՝ միեւնոյն անձը կրնայ բոլորովին տարբեր նկարագիր մը զարգացնել:

Հիմա պատրաստ ենք այլ եւս հասկնալ գաղտնիքը Հայկական նկարագրը աղարտող եւ զզուելի դարձնող կարգ մը յատկանիշներու յաճախադիպութեանը մեր քաղքենի առեւտրական չըջանակաց մէջ:

Մարդու մէջ ապրող ամեն հոգեկան ոյժ կամ կարողութիւն արտայատուիլ կը ճգնի շարունակ: Ասիկա՝ է անդիմադրելի մըղումը ամեն անհատի մէջ, որ անպատճառ գոհացում գտնելու է այս կամ այն կերպով: Աչքը՝ լոյսի համար անօթի է, ականջը՝ ձայնի, ձեռքը՝ իրեղէններ բռնելու, բազուկը՝ դէպի առարկաներ երկարելու, վերցնելու կամ նետելու, բարկութիւնը՝ թշնամի մը ճգմելու, սէրը՝ ընկեր մը կենակցելու: Արտաքին առարկայ մը կը պահանջէ ամեն դրդում՝ որպէսզի կարողանայ ապրիլ ու գոհանալ: Երբ իր բնական առարկան չգտնէ որեւէ դրդում՝ իր մըտքին մէջ հատ մը կը ստեղծէ:

Մարդկային հոգեոյ բոլոր բաղձանքներուն մէջ ամենէն տիրական մէկ բաղձանքն է՝ ազդեցութիւն մը ունենալ իր ապրած չըջանակի մէջ, բան մը սեպուելի, արժէք մը ներկայացնել, տեսակ մը դերակայութիւն ունենալ այլոց վրայ: Զկայ մարդկային կենաց մէջ կացութիւն մը այնքան տանջանք առթող, այնչափ ան-

հանդուրժելի եւ այնչափ ընդվզեցուցիչ որքան ստորին դասուիլ ուրիշներէն, արհամարհանքի առարկայ դառնալ, վար նայուիլ: Բազմապատիկ կը սաստկանայ այս կացութեան առթած տառապանքը, որքան անոր ենթարկուած անձը գերազանց ուժեր ու կարողութիւններ զգայ իր մէջ: Վերջապէս կերպով մը յագուրդ գտնելու են իր ներքին փառասիրութիւններն, վերջապէս կերպով մը դիրք շինելու է իրեն, յարգանք ու վախ հարկադրելու է այլոց, ընկերական ոյժ մը ձեռք բերելու է, այսինչ կամ այնինչ բաներու մէջ՝ իր վրայ դէպի վեր նայիլ տալու է իր շուրջիններուն: Չափազանց միակողմանի տեսութիւն մը ունին խնդրոյն վրայ բոլոր անոնք որ լոկ դրամ դիզելու սիրոյն կը վերագրեն առեւտրական աշխարհի պարզած այնքան անողորմ ու ամբարիշտ մրցակցութիւններն: Դրամապաշտութեան այս կատաղի մղիչ ուժերը պէտք է փնտռել յաւէտ վերը ակնարկուած փառասիրութիւններուն մէջ: Տարակոյս չկայ թէ անտեսական այս բոլոր պայքարներն իրենց նուազագոյն աստիճանին պիտի իջնէին, եթէ հարստութիւնը իրեն հետ չբերէր նաեւ ընկերական դիրք, այլոց վրայ ազդեցութիւն, իրեն վրայ վեր նայուելու գիտակցութիւն, վերջապէս՝ դոհացում իր ՄԵԾ սեպուելու ցանկութեան:

Հայը իմացական ու բարոյական յայտնի գերազանցութիւններ ունի Թուրք իշխող տարրին վրայ: Բայց զրկուած է ընկերական բոլոր ասպարէզներուն մէջ ի հանդէս բերելէ իր գերազանցութիւններն: Անոր համար ամենէն սոսկալի տառապանք մըն է ընկերութեան մէջ Թուրքէն ստորադաս դիրք մը բռնել, արհամարհուիլ ու նախատուիլ անկէ: Պէտք է այսինչ կամ այնինչ կերպով գերակայութիւն մը ձեռք բերէ անիկա Թուրքին վրայ, անոր կողմէն կերպով մը պատուութի, տեսակ մը վախ ազդէ անոր, վերջապէս՝ ակնածելի բան մը, յարգ ու արժէք ներկայացնող ոյժ մը ձեռք բերէ: Մարդուս հոգւոյն խորքերուն մէջ ապրող այս հըզոր բաղձանքը, այս անգուստ մղումը, այս անդիմադրելի ոյժը՝ պէտք է ԵՒՖ մ'ունենայ ընկերական աշխարհի մէջ: Բիրտ ուժի ոչ մէկ բռնակալական ճնշում կրնայ ջնջել մարդուս սրտին ՄԵԾ ըլլալու այս կիրքը: Եւ երբ խախնարար արգելքներ յարուցուին մարդկային սրտի այս խորագոյն ուժին արտայայտմանը դէմ՝ անիկա միջոցի առջեւ խտրի չպիտի դնէ որեւէ ԵՒՖ մը դառնելու համար ընկերական աշխարհի մէջ: Բացարձակապէս անկորնչելի են հոգեկան ուժերն ու եթէ արգելուին բնական խողովակներու միջոցաւ ազատ ելք ունենալէ, անոնք անպատճառ խտոր կամ խտտի ելք մը պիտի գտնեն արտայայտման ու դոհացման: Ա-

սիկա՝ է վճռական պատգամը Հոգեկան Ուժերու Անկորնչելիութեան Օրէնքին:

Կը տեսնէ՞ք այժմ թէ ճիշդ ո՛ւր կը դառնուի ակնադրիւրը Հայկական նկարագրին մէջ նկատուած ագահութեան, մեկզամտութեան, խարդախութեան եւ վաշխառու հոգեբանութեան: Թուրք բռնակալութեան կողմէն փակուած են ելքի բնական խողովակներն Հայ հոգեբանութեան ժառանգած գերազանց ուժերուն: Չի վայելեր ան ընկերական իսկական բարձրութեան, ազդեցութեան ու գերակայութեան այն դիրքը Օսմանցի Թուրքին առջեւ, որուն ամեն արժանիք ունենալն կը զգայ իր մէջ: Ուստի Հայ առեւտրականը չատ աւելի բռն կերպով կը հետամտի դրամ դիզելու՝ իր սրամտութեան ու ճարպիկութեան շնորհած բովանդակ ուժերովն եւ միջոցի միջեւ առանց խտրի դնելու, քան որ պիտի հետամտէր եթէ ընկերական դիրքի, ապահովութեան եւ ազդեցութեան աւելի ազնիւ ասպարէզներ բաց գտնէր իր առջեւ: Թուրք բռնակալութեան ստեղծած ազատութեան սեղմումներն եւ ընկերական արժանաւոր լայն դործունէութեանց մէջ դոհացում գտնելու արգելքներն են որ, վերը պարզուած հոգեբանական օրէնքին համաձայն, զարտուղի ուղղութիւններ տուած են Հայ հոգեբանութեան հզոր ուժերուն եւ արտադրած են կարգ մը ատելի ու նակութիւններ: Եւ ասոր համար Թուրք կառավարութիւնն է միակ պատասխանատուն: Որովհետեւ, ինչպէս տեսանք, որեւէ անհատի կամ ժողովրդի նկարագիրը արտադրոյթն է այնքան տիրող ընկերական պայմաններուն որքան ներքին ժառանգական տրամադրութեանց: Ազահութեան կամ վաշխառու ոգիի նման բնազդ չկայ մարդկութեան մէջ: Հայը ազահութեան, նենգամտութեան, կեղծարարութեան եւ վաշխառութեան բնազդներ չի ժառանգեր իր ծնողքէն: Անիկա միայն կը ժառանգէ հզոր ու գերազանց դրդումներ, տրամադրութիւններ, ընդունակութիւններ, որոնք համապատասխան զօրաւոր ու կարկառուն ունակութիւններ, բնաւորութիւններ, նկարագրի յատկանիշներ յառաջ պիտի բերեն ԱՆՊԱՏՃԱՌ: Հայուն ապրած ընկերական պայմաններն են որ պիտի որոշեն թէ ազնիւ տեսակէ պիտի ըլլան այդ ունակութիւններն կամ նկարագրի կողմեր թէ խորշիլ տեսակէն: Բուն էականը՝ Հայուն ժառանգական գերազանցութիւնն է: Սողոմ օր մը Պօղոս կրնայ դառնալ, ամենախայտառակ սրիկան կրնայ օր մը ամենէն հիւանալի բարեկարգիչն ու սուրբ դառնալ, ամենէն յանդուգն աւազակապետը կրնայ օր մը ամենէն խիզախ զօրավարն ու հերոսը դառնալ, բայց անձարակ եւ ապիկար չարագործը կամ բարեգործը չէ կարող որեւէ ատեն բարձր արժէք

ունեցող մարդ մը դառնալ: Հայուն ցոյց տուած առեւտրական այդ անմըցելի խաբեքայութեանց կարողութեանը մէջն իսկ, հըմուտ հոգեբանը կը տեսնէ կարելիութիւնները նկարագրել ամենարարձր կարողութեանց:

Նպատակ չունիմ թեթեւեղութեամբ գոհակութիւնը Հայկական ներկարագրին մէջ ցցուն հանդամանք ստացած կարգ մը յատկանիշներուն, ոչ ալ մտադիր եմ դիւրին ցոյց տալու անոնց մաքրագործումը: Գործնականապէս անկարելի է դանոնք անհետացնել Հայկական նկարագրէն, որչափ ատեն որ Հայութիւնը դատապարտուի ապրել անարդար բռնակալութեան մը ճնշումներուն տակ: Քրիստոնէութեան բոլոր քարոզութիւններ եւ պարոցի ու տան դատարարակութեան բոլոր դատախօսութիւններ ոչինչ կրնան փոխել առանձինն: Ասիկա՛ է վերը պարզուած հոգեբանական երկրորդ օրէնքին անողոք պատգամը: Բայց քաղաքական ազատ պայմաններու եւ ընկերական հաւասարութեան հաստատմամբ միայն, չպիտի կարողանանք մաքրագործել այդ խորշիկ յատկութիւններն Հայկական նկարագրին մէջ: Նոր սերնդին վրայ, արդի դատարարական բովանդակ ազդեցիկ մեթոտներովն ու ջանքերով, այդ յատկանիշներուն հակադիր ազնիւ յատկանիշներն պէտք է պատուաստել, գոնէ քանի մը սերունդ յաջորդաբար, որպէսզի կարելի ըլլայ Թրքական բռնակալութեան դրոշմած աշտապի գարշելի մոլութիւններն իրենց նուազագոյն չափին իջեցնել Հայ նկարագրին մէջ:

Թ.

ԸՆԿԵՐԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՂՈՒԹԻՒՆՔ

Հայ հասարակութիւնը գրեթէ բոլորովին անտեղեակ է ընկերական կարգ մը ուժերու յառաջ բերած այն արդիւնքներուն, որոնք «Ընկերական Ընտրողութիւն» կը կոչուին հաւաքաբար, եւ որոնք կրնան՝ դարերու ընթացքին՝ հիմնովին փոխակերպել ազդի՛ մը ցեղային բազկացութիւնն ու ժառանգական յատկութիւններն, եւ անոնց հետ փոխակերպել նաեւ անոր նկարագրին ու ճակատողիւրը: Այս խիստ կենսական նշանակութիւն ունեցող խընդիրը կարելի ամենապայծառ յատկութեամբ պարզել կարողանալու համար կը նախընտրեմ ուսուցման արդի մանկավարժական մեթոտը, այսինքն՝ չպիտի ջանամ ընդհանուր վերացական բանաձեւերով բացատրել ընկերական ընտրողութիւնը, այլ մի քանի

պատմական թանձրացեալ օրինակներ պիտի ներկայացնեմ միայն, եւ անոնցմով պիտի առաջնորդեմ ընթերցողին միտքը որ ինքն անձամբ կազմէ իր դաշափարը ընկերական ընտրողութեանց ճակատագրական նշանակութեանը մասին:

Եւ վաղեմի Յունաստանի օրինակը պիտի ներկայացնեմ իբրեւ առաջին լուսարանութիւնը մեր հասկնալ ձեռնարկած խընդրոյն:

Ազգամիջեան անվերջ պատերազմներն ու արիւնահեղութիւններն ա՛յնքան անընդհատօրէն կը կոտորակէին վաղեմի Յունաստանի ազատ քաղաքացիներն, որոնք բացգոյն Հիւսիսականներէ կը բաղկանային զլիաւորաբար, որ անոնք ստիպուէին յարաճուն թիւերով օտարացեղ ու գերի մարդիկ քաղաքացիութեան ընդունիլ, պարզապէս բանակին համար կոուտղներ ճարելու նպատակաւ:

Յունաստան իր ազատորեար երիտասարդութիւնը պատերազմի դաշտերուն վրայ անընդհատ կորսնցնելէ զատ՝ նոյնքան թանկազին արիւն ալ կը սպառէր ընդարձակ դաղթականութիւններ հաստատելու ձեռնարկներուն մէջ: Եւ համեմատաբար սակաւաթիւ այս Յոյն դաղթականներու արիւնը, միախառնուելով տեղացի հոծ բնակչութեանց հետ, իսկապէս կը կորսուէր Յոյն ցեղին եւ Յոյն ազգին համար:

Աթէնքի եւ ուրիշ ինչ ինչ քաղաք-պետութեանց մէջ միջ-կուսակցական պայքարներն ալ ոչ նուազ կորստաբեր արդիւնք կուտային: Իշխանութեան զլուխ անցնող կուսակցութեան վարիչներն կա՛մ մահուան կա՛մ աքսորի կը դատապարտէին իրենց քաղաքական հակառակորդներն: Ա՛յն ասորիճան մեծածաւալ էին այս կարգի հալածանքներ, որ կ'ըսուի թէ ատեն ատեն կարգ մը պետութեանց ազատ քաղաքացիներուն իբր երկու երրորդը աքսորի մէջ կ'ապրէին: Եւ այս աքսորականք եւս, օտար երկրի ժողովրդոց կամ դաղթականութեանց մէջ ապրելով՝ մեծաւ մասամբ կը կորսուէին Յոյն մայր հայրենիքին համար:

Պատերազմներու եւ միջկուսակցական հակառակութեանց միջոցաւ տեղի ունեցող ընկերական այս կարգի աղիտաւոր ընտրութիւնը միայն չէին որ անճիտեցին Հիւսիսական ցեղի սերունդներն Յունաց մէջէն եւ Միջերկրական ցեղի ազնուազոյն տարրերուն ալ կարեւոր տոկոսը: Յոյն քաղաքակրթութեան ամենափայլուն շրջանին հետ զուգընթացօրէն՝ տկարացաւ ժողովուրդին մէջ կրօնական հաւատքը, որ զօրացուցած էր Ընտանիքը եւ իբրեւ ա-

մենքն նուիրական առաքինութիւն պանծացուցած էր որդեծնութիւնը: Երկրին փարթաժութիւնը, մեծ ընտանիք պահելու դժուարութիւնը, գերիներու առատութիւնն ու աժան աշխատանքը, արհեստաւորաց պարկեշտ ապրուստ ճարելու դժուարացումը, եւ բոլոր այս կերպ ընկերական պայմաններ խափանեցին ազատ քաղաքացի դասակարգին բազմացումը: Այնպէս որ, անկարելի դառնալով այլ եւս մաքրարիւն Հիւսիսականաց սերունդներով պահել քաղաքացիութեան թիւը՝ ամեն գիւրութիւն ընծայուեցաւ օտարականներ, ազատագրեալ գերիներ եւ ցեղային մեծապէս տարբեր տարրեր եւս ընդունելու քաղաքացիութեան:

Պատերազմներու, եղբայրասպանութեանց, աքսորանքի, ամուսնութեան եւ որդեծնութեան պակասումի նման աւերներէն վերապրող Յոյն ընտրանին ալ, Յունաստանի վրայ Հռոմէական տիրապետութեան շրջանին, գերեվաճառութեամբ ցիրուցան եղաւ կայսրութեան մէջ: Ամեն դասակարգէ տասնեակ հազարներով Յոյներ զանդուածով հանուեցան գերեվաճառութեան շուկան ծախուելու: Այս կերպով փճացան մեծ մասը Յունական ճշմարիտ ազնուապետական դասակարգին: Իբրեւ գերի վաճառուելէ կերպով մը խուսափող տաղանդաւոր Յոյներն ալ Հռոմէ գաղթեցին՝ իրենց բաղդը որոնելով արուեստ ու փրկիստիայութիւն եւ լեզու սորվեցնելու վարժապետական գործերու մէջ: Հռոմէական տիրապետութեան գործած այս չարադէտ արդիւնքներուն յաջորդեցին Կոթական արշաւանքներն, որոնք կողոպտեցին ու քանդեցին Յոյն քաղաքներն եւ դուրս վռնտեցին անոնց բնակիչներ: Յետոյ սկսան Սլաւական բազմութեանց մեծածաւալ արշաւանքներն, ու վերջապէս Թուրք տիրապետութիւնը, որ գործնականապէս աւարտեց Յունաց հին ազնուապետութեան բնաջնջման գործը:

Յունաստանի ժողովուրդը, ընկերական բոլոր այս աղիտաւոր չարափոխութիւններէն յետոյ, այսօր թէեւ տակաւին կը խօսի Յոյն լեզուն եւ թէեւ ինքզինքը սերունդն ըլլալ կը հաւատայ Վաղեմի Յոյն մեծ ազգին, բայց իրականին մէջ խառնածնունդ սերունդն է Ասիոյ ու Ափրիկէի եւ Եւրոպայի այլազան ցեղերու եւ ժողովրդոց, որոնց մէջ ամենախոշոր տոկոսը կը կազմէ Սլաւական արիւնը, իսկ խիստ կը պակասի Պանծալին Յունաստանը հրաշակերտող նախնեաց ազնուական արիւնը:

Մակեդոնացի Փիլիպպոսի օրերուն, երբ Յունաստան սկսած էր փառաց դադաթնակէտէն իր վայրէջքին, ու թեւակոխած էր կազմալուծման շրջանը, Աթէնքի բնակչութիւնը կը բաղկանար,

կըր թիւերով, 20,000 Աթենացիներէ, 10,000 օտարականներէ եւ 400,000 գերիներէ: Ասոնք «Յունարէն կը խօսէին եւ Յունական տարազ կը կրէին, բայց Յոյն չէին», ինչպէս այնքան կենդանի ոճով կը ներկայացնէ Քէնէթ Լ. Րօպըրթս, իր «Ինչո՞ւ Եւրոպացիք կ'արտագաղթեն» գրքին Յունաստանի յատկացուած գլխուն մէջ: Կարդանք մի քանի հատուածները այս թելադրիչ գլխուն:

«Յունարէն կը խօսէին եւ Յունական տարազ կը կրէին Յունաստանի այս օտարականներն ու գերիներ, բայց Յոյն չէին: Քաղաքացիութիւն չորհուրեցաւ անոնց, որպէսզի կարող ըլլային Յունաց պատերազմներն պատերազմիլ: Արդիւնքը անխուսափելի էր: Խառնածիններ կ'արտագրէ տարբեր ցեղերու որեւէ արեւնախառնում, չունեիւ մէջ տեղի ունենայ ան կամ մարդոց մէջ, Նեղոսի հովտին վրայ կամ Ատտիկէի դաշտին, Հռոմէի եօթն բլրոց հովանւոյն տակ կամ Նիւ Ինկլլընտի ժայռապատ ափանց վլրայ: Մարդիկ կան մեր մէջ, որոնց վստահութիւնը այնքան մեծ է խօսքի ինչ ինչ տարազներու վրայ, որ ի հեճուկս հասարակ դատողութեան, սնամտարար կը հաւատան թէ Եւրոպական բոլոր ցեղերուն Ամերիկա ներխուժումներէն՝ կարելի է մեր մարդկային ձուլարաններուն մէջ արտագրել նմանը այն տիպ մարդոց որոնք Ամերիկան ստեղծեցին, հիմերը դրին անոր կառավարական դրութեան, ամայութեանց ծոցէն խլեցին երեւան բերին անոր ազարակներն ու քաղաքներ, արտագրեցին անոր դիտնականներն, քաղաքագէտներն, արուեստագէտներն, ռահվիրաներն, հեղինակներն ու հետախոյզներ: Եթէ կարելի է դամբունելու, բարակներու եւ շանց բազմատեսակ դանազանութեանց խառնիխուռն միաւորումներէն չունեիւ այսինչ ազնուազգի տեսակն յառաջ բերել, այն ատեն կարելի պիտի ըլլայ նաեւ Ամերիկա խուժող այլացեղ ժողովրդոց խառնիխուռն միաձուլումներէն յառաջ բերել մեր այդ նախնեաց տիպէն ժողովուրդ մը: Կենսաբանական անկարելիութիւններ են երկուքն ալ, եւ աշխարհի բոլոր դատարկամիտ վերտառութիւններն, որ կը պանծացնեն մարդկային ձուլարաններն եւ մարդոց հաւասար ու ազատ ստեղծուած ըլլալն, կը ծառայեն միայն Եւրոպայի Կենսաբանութիւնը քրքչալի խնդացնելու եւ իր հնօրեայ գործը շարունակելու: Մեքսիկոյի, Կեդրոնական Ամերիկայի, Հարաւային Ամերիկայի եւ Պալքաններու մէջ աշխարհ սքանչելի նմոյշներն ունի մարդոց, որոնք ա'յնքան վատասերած են արեւախառնամբ որ բոլորովին անընդունակ դարձած են ինքնակառավարութեան, նման անոր զոր վայելած են Ամերիկացիք անցեալ դարերուն, բայց զոր չպիտի վայելեն ընդերկար՝ եթէ ապագային ալ ներգաղթը շարունակուի նոյն համե-

մատուցեամբ զոր մեր օրէնսդիրներուն ոճրապարտ անտարբերութիւնը թուլատրած է անցելոյն մէջ:

«Պատմութեան էջերն ծածկուած են մեծ քաղաքակրթութեանց պատմութիւններովն, որոնք կործանուած են անդեկավար ու անարգել ներդադրի շարժմանց եւ անոնց արդիւնք եղող խառնածրնութեան պատճառաւ: Ներդադրի այսպիսի հեղեղներու արդեամբն էր որ ինկաւ բնաջնջուեցաւ Յոյն ցեղը, Յոյն հանճարը եւ Յոյն ազգը: Յունաստան, անցեալ երկու հազար տարիներու ընթացքին, ո՛չ գրականութիւն արտադրած է, ո՛չ ճարտարապետութիւն, ո՛չ փիլիսոփայութիւն, ո՛չ արուեստ, ո՛չ գիտութիւն, եւ ոչ ալ ընդունակութիւն ցոյց տուած է որեւէ աստիճան յաջողութեամբ ինքզինքն կամ իրեն հպատակ ժողովուրդներն կառավարելու: Փշուր փշուր քայքայուած եւ գիւղական հիւղակներու աղտոտ հաւաքածոյից վերածուած են Յունաստանի մեծ քաղաքներն: Նոյն ինքն Աթէնք աղքատիկ գիւղ մըն էր մինչեւ 1834ը՝ երբ արեւմտեան քաղաքակրթութեան կողմէն վերագտնուեցաւ:

«Արդի Յոյներ կը սիրեն հաւատացնել այցելուներն որ Պերիկլէսի օրերու հարազատ Յոյներէն սերած են իրենք: Բայց եթէ այդպէս է, ուրեմն Նիւ Ինկլընտի մէջ կօշիկ ներկող ամեն Յոյն ալ սերած է Փլիմըդի Մաքրակրօններու դադութէն: Բացի Յոյն կղզիներէ ոմանց բնակչութենէն, որոնք համեմատաբար զերծ մնացած են արշաւանքներէ ու ներդադրէ, այսօրուան Յոյներ սերած են Ասիական ու Աիդիկեան գերիներէ, Իտալացիներէ, հին Պուլկարներէ, Սլաւներէ, Հոներէ, Արաբներէ, Սպանացիներէ, Վալուններէ, Ֆրէնքներէ, Ալպանացիներէ եւ մի քանի ուրիշ ցեղերէ: Պատմութիւնը դժբաղդ բայց անբուժելի ունակութիւններ ունի ինքզինքը կրկնելու, — եւ իմաստունին ըսուած մէկ խօսքը յիմարին տրուած ութն մատնաչափնոց զնդասեղի հարուածէն լաւագոյն է:

«Ջարմանալի կերպով արդիական քաղաք մըն է ներկայ Աթէնքը՝ գերման ճարտարապետի մը կողմէն յատակագծուած: Յոյները լաւ վարժուած են ձեռքերնին այլոց երկարել օգնութեան համար: Բրիտանացին սորվեցուց անոնց թէ ի՞նչպէս ղեկավարելու են իրենց նաւատորմիդը: Ֆրանսացին սորվեցուց անոնց թէ ի՞նչպէս վերակազմելու են իրենց բանակը: Բրիտանացի առաջնորդներն եւ Ալպանացի կռուողներն էին որ չահեցան Յունաց անկախութեան պատերազմը. պատերազմ՝ ուր Յոյներ ցուցադրեցին մեծ ապիկարութիւն եւ Թուրքին չափ բարբարոսութիւն, ինչպէս այնքան յաճախ ցոյց տուին վերջերս» (66, էջ 228):

Ընկերական ընտրութեանց միջոցաւ Յունաստանի մէջ կատարուած այս մեծ ողբերգութիւնը հազիւ թէ իր նմանն ունի բովանդակ աշխարհի տարեգրութեանց մէջ: Զի ո՞վ կրնայ վերը ներկայացուած պատկերին մէջ նոյն իսկ նշոյլը տեսնել Վաղեմի Յոյնին: «Ատտիկէ Ք.Ա. 530 ու 430-ին՝ իբր 90,000 ազատորեար միջին բնակչութիւն մ'ունէր, եւ սակայն այս քիւէն ծնան ոչ նրազ քան տասնեւորս հաւ ամենէն առաջնակարգ հանճարները: Ասիկա կը նշանակէ իմացական ընդհանուր մակարդակ մը այնչափ բարձր Անկլո-Սաֆոններու մակարդակէն, որչափ վերջիններս բարձր կը կենան Սեւերու իմացական ընդհանուր մակարդակէն:» Անգլիացի մեծ գիտուններէն Ֆրանսիս Կէլթընի այս վճռադատութիւնը վաղեմի Յոյնին մասին՝ չափազանց ողբալի հակադիր վիճակը կը ներկայացնէ Գրիստոնէական ամբողջ երկու հազար տարիներու ընթացքին Յունաց վարած քաղաքակրթական դրեթէ ամուլ կեանքին:

Արդի ազգաց պատմութեան մէջ Սպանիայէն աւելի նշանաւոր օրինակ մը չեմ կարող գտնել իբրեւ երկրորդ լուսաբանութիւնը մեր ուսումնասիրութեան:

Տասն եւ վեցերորդ դարուն Եւրոպայի մէջ փառաց ու զօրութեան գերագոյն դիրքը կը զբաւէր Սպանիա: Հռովմէական վաղեմի մեծագործ կայսրութիւնը միայն կրնայ այս մասին յաջողութեամբ բաղդատուիլ Սպանիոյ հետ: Բայց չորս դար առաջ միայն աշխարհի ամենահզօր եւ աշխարհակալ ազգը հանդիսացող Սպանիան՝ չափազանց արագ քայլերով դահալիժեցաւ իր բարձրութենէն, եւ այսօր ամենայնպէս գիրքերէն մէկը կը զբաւէ Եւրոպական ազգաց մէջ: Նախորդ դարու անօրինակ յառաջդիմութեանը ընթացքին՝ Սպանիա շատ քիչ բան տուած է աշխարհի գիտութեան, փիլիսոփայութեան, արուեստից եւ ընդհանուր մշակոյթին: Անիկա անընդունակ եղած է նոյն իսկ իր ճարտարարուեստական հարուստ աղբիւրներն զարգացնելու՝ առանց օտարին օգնութեանը: Անիկա ապիկար դուրս եկած է պատերազմի մէջ եւ բոլորովին զուրկ ըլլալ գտնուած է ձեռներէցութենէ ու ինքնատուութենէ: Արդ, ո՞ւր փնտռելու ենք գաղտնիքը Սպանիոյ այս յեղակարծ անկման: Բնական կամ ընկերական ի՞նչ ուժերու արդիւնքն է նկարագրի այս յոռեւջըմը Սպանական ազգին:

Բնական ոչ մէկ աննպաստ յեղաշրջում կրնանք գտնել Սպանիոյ մէջ, որու վերադրենք ազգային կենաց այս յեղաշրջումը: Անիկա արդիւնք չէ կլիմայական որեւէ ձախող փոփոխութեան: Արդիւնք չէ որեւէ ազգակործան մեծածաւալ պատերազմի կամ

Ժանտախտի եւ կամ սովի, ոչ ալ արդիւնքն է աշխարհազրական կամ տնտեսական փոփոխութեանց: Աղբիւստեանի ու Միջերկրականի միջեւ փոռած՝ աշխարհի մէջ ամենէն նպաստաւորեալ երկիրներէն մէկն է այսօր Սպանիա, եւ սքանչելի յարմարութիւններ ունի ըլլալու մին աշխարհի առեւտրական կեդրոններէն: Ընկերային ժողովրդային զանգուածն ալ անեղծ կը պահէ իր ֆիզիքական կենսունակութիւնն ու կորովը: Սպանական ազգային հրապարտութենէն եւս ոչինչ պակասած է արդի սերունդին մէջ:

Սպանիոյ ԻՄԱՅԱԿԱՆ կենաց լճացման եւ կամ վատասերման մէջ կը գտնուի բուն դադարիքը անոր ներկայ ողբալի կացութեան:

Յունաստանի անկումը յառաջ բերող պատերազմներէն եւ արտազաղթերէն զատ՝ Քրիստոնէութեան միջոցաւ ներմուծուած երկու աղիւտներ ուժեր եւս իրադրոճեցին Սպանիոյ անկումը: Կ'ակնարկեմ ԿՈՒՍԱԿՐՕՆՈՒԹԵԱՆ եւ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏԱՅ:

Մարդկային յառաջդիմութեան տեսակէտով՝ կուսակրօնութիւնը ամենէն կորստաբեր դրութիւնն է զոր եկեղեցին որդեգրած ըլլայ երբեք: Ազգի մը իմացական, բարոյական ու կրօնական ընտրանին անողոքաբար ջարդելու բարբարոսութենէն վերջ՝ կուսակրօնութիւնն է այն ահաւոր եւ չարաղէտ ոյժը, որ անընդհատ կ'ընտրէ եւ անդաւակ մնալու կը դատապարտէ Քրիստոնէական աշխարհի հոգեկան ամենէն աստուածային օժտումներով օրհնուած անհատներէն շատերն եւ մարդկութեան համար անդառնալիօրէն կը փճացնէ ցեղային ընտիր ընտիր ժառանգութեանց դրամազուկներ: Յրանսացի Տը Գոնտոլ անուն հեղինակն, իր Պատմութիւն Գիտութեան եւ Գիտնականաց դրքին մէջ կը ներկայացնէ ընդարձակ անուանացանկ մը նշանաւոր դիտումներու, որոնք Բողոքական կղերականներու զաւակ են եւ որոնք լոյս աշխարհ չպիտի տեսնէին բնաւ, եթէ Բողոքական եկեղեցիներն ալ ամուրի մնալ պարտադրած ըլլային իրենց կղերներն: Փարիզի Գիտութեան Ակադէմիայի օտար 101 անդամոց 14 հատը երէցներու որդի էին, այսինքն աւելի քան 13 առ հարիւրն: Անգլիացի Ուէլտըն Եպիսկոպոսը, Ուսումնասիրութիւն մը հրատարակելով Նայմփինքի Սէնչըրի ամսաթերթի 1906 Ապրիլ թուոյն մէջ, անուններով ու թուանշաններով ցոյց կուտայ թէ Անգլիական քաղաքակրթութեան բոլոր բաժիններուն մէջ ամենաբարձր մեծագործութիւններ կատարող նշանակելի թուով զաւակները կը գրտնուին երէցներու: Եթէ Կղերականաց բացառիկ կարողութիւններ ցոյց տուող այս որդիներն ու անոնց սերունդներ արդիւնաւոր ըլ-

լային աշխարհ գալէ, կղերականաց ամուրի մնալու օրէնքով մը, շատ բան պակասած պիտի ըլլար Անգլիական ազգին կորովէն, ձեռնբեկցութենէն ու յառաջդիմութենէն: Տը Լարուս ցոյց տուած է թէ Հրէից նշանաւոր անձնաւորութեանց մէկ մեծ համեմատութիւնը կը բաղկանայ Բարբիներու որդիներէն: Եւ եթէ այս իրողութիւնը Անգլիական ու Հրէական ազգաց յառաջդիմութիւններուն մէջ ա'յսքան կարեւոր բաժին կը հանեն իրենց կղերական դասակարգին սերնդոց, որոնք համեմատաբար աննշան թիւ մը կը կազմեն Միջին Խարուց վանական դրութեան կուլ տուած բնաւոր կուսակրօններուն հետ բաղդատելով, ուրեմն ո'րքան մեծ եղած ըլլալու է կորուստը Սպանիոյ նման երկիրներու, որոնք անթիւ անհամար կուսակրօն վանականներ ապրեցողքին դարեր ամբողջ: Նկատեցէք որ մինչեւ քանի մը դար առաջ, Քրիստոնէական եկեղեցւոյ ամբողջ պատմութեան ընթացքին, հարաւային ու կեդրոնական Եւրոպայի իմացական եւ բարոյական ու կրօնական ամենազեղուն կեանքը կեդրոնացած էր Վանքերու մէջ, եւ հոն կը դիմէին բացառիկ իմացականութեամբ ու նկարագրով օժտուած մարդոց բազմութիւններն (20, էջ 254-21, էջ 360):

Հաւատաքնութիւնն ու կրօնական հալածանքներն ալ թերեւս աւելի մեծածաւալ աղէտներ գործեցին Սպանիոյ մէջ քան կուսակրօնութիւնը: Անթիստելի իրողութիւն մըն է թէ հեթանոս աշխարհի եւ ոչ մէկ կրօն աւելի կատաղարար հալածած է իր հաւատալից պաշտօնական տարազէն տարրեր մտածող հետեւորդներն քան Քրիստոնէութիւնը: Ասիկա ճշմարիտ է ա'յնքան Բողոքական եկեղեցիներուն համար որքան Հռովմէական կամ Յունական: Եւ երբ իր հեղինակութեան դէմ անաստողներն ֆիզիքապէս ալ պատժելու իշխանութիւնն ունեցած է եկեղեցին, ինչպէս Միջին Դարուց մէջ եւ աւելի յետոյ ալ, չէ վարանած բնաւ ամենէն անգութ կերպով պատժել իր մէջ երեւան եկող հերետիկոսներն կամ անհաւատ կարծուածներ: Այսպէս, Սպանական Հաւատաքնութիւնը աւելի քան 31,000 մարդիկ ողջ ողջ այրեց խարոյկներու վրայ եւ 290,000 մարդիկ դատապարտեց այլ եւ այլ պատիժներու: Կաթոլիկ երկիրներու մէջ հարիւր հազարաւոր Բողոքական Հիւկոնութիւն մեռցուեցան ու վտարուեցան: Յրանսայէն վտարուող Հիւկոնութիւնները զգալաբար աղքատացուցին Յրանսական նրկարագիրը եւ նոյն համեմատութեամբ հարստացուցին մասնաւորապէս Անգլիոյ եւ Ամերիկայի մշակոյթը: Փրոֆ. Րոս խօսելով Ամերիկա եկող Հիւկոնութիւններու մասին՝ վիճակադրութեամբ կը հաստատէ թէ անոնք իրենց թուական համեմատութեան քանի մը պատիւը աւելի տաղանդաւոր մարդիկ տուին այս երկրին: Իսկ

Կէլթրն խօսելով Սպանական հալածանաց մասին՝ կ'ըսէ. «Անկարելի է որ ազգ մը կարողանար ենթարկուիլ այսպիսի քաղաքականութեան մը՝ առանց վճարելու ցեղային վատասերման ծանր հարկ մը:» Այս առթիւ կարեւոր է նկատել թէ՛ ինչպէս հեղահամբոյր, կրօնավառ իմացականութիւններն էին որ կը հնձուէին կուսակրօնութեան մանգաղին տակ, նոյնպէս անկախ, ազատասէր արդարակորով ու յառաջդիմական իմացականութիւններն էին որ անողոքաբար կը հնձուէին կրօնական այս հալածանաց եւ վրտարմանց եւ գլխատմանց միջոցաւ: Եւ ինչպէս ղիտել տուած է Տը Լափուժ. «Հալածեալք գերագոյն են քան իրենց հալածիչներն:» Ժողովրդի մը ա'յն տարրերէն յաւէտ կը գինուորագրուին տիրող տարրին կողմէն հալածուած որեւէ շարժման հետեւորդները, որոնք համարձակ են ու խիզախ եւ պատրաստ են իրենց ամեն ինչը զոհել յօգուտ իրենց դաւանանքին կամ նպատակին յաջողութեանը: Սպանիոյ ազգային նկարագրի շինութեան ամենէն պատուական ու փրկագործ դասակարգներն էին, այսպէս, որ դարեր ամբողջ կուլ տրուեցան եւ անդարձ ջնջուեցան կուսակրօնութեան եւ կրօնական հալածանաց միջոցաւ:

Սպանական մտքի ու նկարագրի ազնուականութիւնը անխնայ հնձուեցաւ այսպէս պատերազմներու, դէպ Սմերիկա խռժող դաղթականական հոսանքներու, կուսակրօնութեան եւ կրօնական հալածանաց մանգաղներէն, որոնք վերջապէս խորասողեցին ընկերային այն խոր թմբիրին մէջ ուր կը մնայ մինչեւ այսօր եւ ուր կէ արթնալու ամեն յոյս ու ակնկալութիւն կորսուած կը թուի, քանի որ Սպանական ցեղային ժառանգականութիւնը աղքատացած է իր ընտրելագոյն տարրերէն: Եւ ասոնց տեղը լեցնող ազնուական կոյս ու թարմ առատահոս արիւն ստացուելու որեւէ հաւանականութիւն չերեւիր:

Փրանսայի ու Գերմանիոյ բնակչութեանց մէջն ալ սկիզբէն ի վեր նկատուած է թէ՛ հետզհետէ կը պակսին բացգոյն Հիւսիսականք եւ կը բազմանան մթադոյն Ալպեանք: Այս երեւոյթին ալ գլխաւոր պատճառները կը գտնուին պատերազմներու, կրօնական հալածանաց եւ մանաւանդ քաղաքներու կեանքին դործած ընկերական ուժերուն մէջ:

Հատորիս նախընթաց գլուխներուն մէջ պատահութիւն ունեցանք ծանրանալ խառնուածքի եւ տրամադրութեան այն խորատարած տարրերութեանը վրայ, որով իրարմէ բաժնուած են մարդկութեան ճերմակներու բաժանման բացգոյն եւ մթադոյն ցեղերն: Առաջիններ յանձնապատասխան տիպով նկարագրի ունին,

վերջինք՝ անձնեքարկ տիպով նկարագրի: Առաջիններ՝ խիզախ են, արկածախնդիր, ռազմասէր, անհանդարտ, վերջինք՝ հեգ են, զգուշաւոր, խաղաղասէր, հանդարտաբարոյ, հլու հպատակող ու համբերող: Հոգեբանական այս հիմնական տարբերութեան ազդեցութեամբն է ահա՛, որ ազգի մը բացգոյն բաղկացուցիչներն կոտորակուած են, իսկ կլորգլուխ մթադոյն բաղկացուցիչներն ա՛նձա՛ծ ու բազմացած: Կենսաբանօրէն եւ ցեղաբանօրէն ալ ճշմարիտ է Աւետարանական այն պատգամը թէ՛ սուր վերցնողը սուրով պիտի իյնայ, եւ թէ՛ երանի հեղերուն վասնդի անո'նք պիտի ժառանգեն երկիրը: Բայց դառնանք մեր հարցին գիտական ներկայացմանը:

Միջին Դարուց մէջ բացգոյն Հիւսիսականք կը բաղկացնէին իշխող եւ կոռուող դասակարգը, հետեւաբար աւելի եւս նշաւակ էին պատերազմներու մէջ կոտորուելու քան հպատակ Ալպեանք:

Կեդրոնական Եւրոպայի մէջ բացգոյններու նուազման եւ կլորգլուխ մթադոյններու բազմացման թերեւս աւելի զօրաւոր մէկ ուժը կը գտնենք կրօնական հալածանաց մէջ: Հատորիս յաջորդ գլուխներէն մէկուն մէջ պատահութիւն պիտի ունենանք ցոյց տալու թէ Բողոքականութիւնը յաջողած է տիրապետել մի'միայն Հիւսիսական բացգոյն ազգաց մէջ, թէ Կաթոլիկութեան նման հեղինակութեան եկեղեցիներն խիստ ամուր եւ գրեթէ անխորտակելի հիմեր ունին մթադոյն ժողովրդոց հեգ, հլու, համակերպող եւ հպատակող հոգեբանութեանը մէջ, թէ ժողովրդի մը խիզախ, ազատասէր եւ անհանդարտ բնաւորութիւն ժառանգող տարրերէն է որ յառաջ կուգան հերետիկոսներն, ըմբոստներն, բարեկարգիչներն եւ թէ նման բնաւորութիւն ժառանգող ժողովրդային զանգուածներուն մէջն է որ արձագանգ կը գտնեն կամ արմատ կը ձգեն եւ կ'իրականանան նման շարժումներն: Կը հետեւի ուրեմն թէ՛ Փրանսայի մէջ, օրինակի համար, բացգոյն համայնքներու մէջ ամենէն աւելի տարածուեցաւ Բարեկարգութեան շարժումը եւ անո'նք նշաւակ դարձան ամենախիստ հալածանաց: Եւ արդարեւ, Նանթի հրովարտակն յետս կոչուելէ յետոյ, ա'յնքան բազմաթիւ Բողոքականներ Փրանսայէն Բրուսիա անցան, որ հիմը դրին բացգոյններէ բաղկացած Բրուսիական հրդօր պետութեան մը: Խորատես պատմաբանն, այսպէս, ներկայ պատերազմը սաղմնաւորող ուժերուն մէջ կը գտնէ նաեւ նոյն ինքն Փրանսայի կողմէն իր Բողոքական հասարակութեանց դէմ հանած հալածանքներն: Փրանսայի արդի համբաւաւոր ուսումնականներէն Տը Լափուժ կը յայտարարէ թէ՛ Փրանսացի Բողոքականաց այս արտագաղթին էր մեծագոյն հարուածը զոր Փրանսա ընդու-

նած ըլլայ իր պատմական շրջաններուն մէջ: Կը տեղեկագրուի թէ Ֆրանսական Նորմանտայէն միայն 200,000 Բողոքականներ մեկնեցան Բրուսիա:

Բայց ո՛չ պատերազմներու եւ ո՛չ ալ կրօնական հալածանաց մէջ կը գտնէ Տը Լափուժ ամենահզօր աւերիչ ոյժը Ֆրանսայի ցեղային վատասերման, այլ դաւառներէն դէպի քաղաք ուղղուած ժողովրդային հակայածաւալ շարժմանց մէջ: Մարդարանական բազմաթիւ վիճակագրութեանց բաղդատական մէկ ուսումնասիրութեամբը՝ ցոյց կուտայ ան թէ դաւառական ազդարնակչութեանց բացգոյն Հիւսիսական տարրերն են որ ամենէն աւելի կը հրապուրուին քաղքենի կեանքէն եւ թէ հոն անոնք ճարտարարուեստական կենաց սպաննիչ պայմաններուն տակ կը փճանան արագօրէն: Մենք տեսած ենք թէ այս մասին ճիշդ հակառակ միտում ցոյց կուտայ կլորգլուխ Ալպեանը կամ Արմենականը: Այս ցեղին հոգեբանութեան ամենէն արմատական մէկ միտումն է հոգադործութեամբ զբաղիլ. բնազդային խորշանք մը կարծես ունի ան քաղքենի եռուզեռ մրցակցութիւններէն, պայքարներէն: Վիճակագրութիւնը ցոյց կուտան թէ անտեսական ստիպողականութեան տակ եթէ քաղաքի պայքարոտ կեանքին մէջն ալ նետուած ըլլայ Ալպեանը՝ իր կենաց վերջալուսային օրերուն կ'անձկայ անկա դաւառային անժխոր կեանքին, եւ եթէ նիւթական պարագաները ներեն կը դառնայ իր ծննդավայրն ու հոն կը գտնէ իր սրտի գոհունակութիւնն ու հանգիստ: Տը Լափուժ Հիւսիսականին խիզախ, արկածախնդրական, ձեռներէյ ու անհանդարտ ոգւոյն կը վերագրէ անոր զգացած քարշողութիւնը դէպի մեծ քաղաքներն:

Բայց քաղքենի կեանքը, ընկերական եւ հոգեբանական կարգ մը պատճառներով, աննպաստ է բազմանդամ ընտանեաց եւ ուստի կը խափանէ բազմածնութիւնը: Ներկայ քաղաքակիրթ ազգաց մէջ թերեւս չկայ աւելի ահաւոր չարիք մը քան ծնունդներու պակասումը ընկերական վերնագոյն դասակարգերուն մէջ: Քանի մը թուանշաններով ցոյց տանք թէ ի՞նչ ահագին տարբերութիւններ յառաջ կուգան ծնունդի թիւերու տարբերութենէն: Ենթադրենք թէ երկրի մը բնակիչներ կը բաղկանան հաւասար թուով բացգոյններէ եւ մթագոյններէ, ենթադրենք նաեւ թէ բացգոյններու մէջ միտում կայ առ իւրաքանչիւր ընտանիք երեք զաւակ միայն ունենալ, իսկ մթագոյններ կը միտին միջին հաշուով չորս զաւակ ծնանիլ: Դար մը յետոյ, երրորդ սերունդին, ամեն տարբեր հասակ ունենանք 16 հատ մթագոյն: Երկու դար յետոյ վերջինս կրկնապատիկը պիտի ըլլայ երկրորդին: Ե-

րեք դար վերջ՝ հարիւր հատ մթագոյնի դէմ պիտի ունենանք միայն տասնեւինգ հատ բացգոյն: Ուշ տարիքի մէջ ամուսնանալն ալ նոյնպիսի արդիւնք կուտայ: Ենթադրենք թէ բացգոյնք 35 տարեկան հասակին մէջ կ'ամուսնանան միջին հաշուով, իսկ մթագոյնք 25 տարեկան հասակին մէջ: Ուրիշ բաներ հաւասար ըլլալով՝ մթագոյններու սերունդը քառապատիկ աւելի բազմաթիւ պիտի ըլլայ երեք ու կէս դար յետոյ: Այսպէս, այս զոյգ պատճառներն որ զուգընթաց կը գործեն, կարող են քանի մը դարէն հիմնովին փոխել ազգի մը ցեղային տարրերու համեմատական թիւը:

Իր ազդին ազդագային մասին չափազանց մտահոգիչ եզրակացութեանց կը յանդի Տը Լափուժ՝ նկատի ունենալով քաղքենի կենաց գործած այս կարգի աւերներն Ֆրանսայի մէջ: Նա կ'ըսէ. «Չկայ աւելի տաղնապալից խնդիր մը քան մեր իմացական պահեստի ուժերուն սպառումը քաղքենի կենաց ազդեցութեանց պատճառաւ: Հասարակութիւնն ու մեր քաղաքագէտներն չեն նշմարեր զայն: Բայց եւ այնպէս արդի ընկերութեանց մեծագոյն վտանգն է ան, եւ մասնաւորապէս Ֆրանսայի: Ժողովուրդ մը վատասերելու տեսակէտով՝ ընկերական ընտրողութիւն կոչուած բոլոր գործողութեանց ամենէն վտանգաւորն է քաղաքներու գործած ընտրողութիւնը: Մեր քաղաքներն կը բնաջնջեն անխնայ բոլոր այն մտացի ու կորովի մարդիկը, որոնք երկար դարերու դառնադէտ ընտրողութիւններէն կտակուած են մեզ: Անցելոյն մէջ Ֆրանսա կորուսած է գրեթէ բոլոր իր երկարգլուխ բացգոյն տարրերն, եւ հիմա կ'անհետանան խառնարին սերունդներն եւ ամենալաւ բաղկացուցիչները կլորգլուխ տիպին: Եւրոպայի ամբողջ ցամաք երկրին համար մօտիկցած է ժամը երբ պիտի մնան միայն հալումաչ եղած մնացորդներն մեր մեռեալ ազգաց: Խըղձալի մնացորդներ՝ որոնք որս պիտի ըլլան անձանօթ յաղթականներու: Այսպէս կորսուեցաւ Հելլէն աշխարհը, եւ այսպէս պիտի կորնչի մեր ամբողջ քաղաքակրթութիւնը՝ եթէ մարդիկ չկիրարկեն ժառանգականութեան մասին իրենց ստացած ծանօթութիւններն: Ժառանգականութեան այդ սոսկալիթխար ոյժը, որ այսօր մահ եւ լճացում կը բերէ, դիտութեան ղեկավարութեամբ պիտի կրնայ բերել մեզ ապահովութիւն ու ազգային կորով» (89, էջ 407):

Շահեկան պիտի ըլլար գտնէ սահմանափակ տեսութիւն մը ընծայել ճարտարարուեստական կենաց, ալքոլամոլութեան եւ սեռային ախտերու միջոցաւ քաղաքակիրթ ազգաց մէջ տեղի ունեցող ընկերական այն ահաւոր ընտրողութեանց մասին, որոնք ֆիզի-

քապէս, իմացականապէս եւ բարոյապէս կը փճացնեն անթիւ անհամար կեանքեր: Նոյնքան եւ ա'լ աւելի շահեկան պիտի ըլլար ներկայացնել ահռելի կորուստներն որ արդի քաղաքակիրթ ազգերն կը կրեն արուեստական միջոցներով իրենց ընկերական բարձրագոյն դասակարգերուն մէջ որդեծնութեան արգելումիւն պատճառաւ: Ընկերական բոլոր այս չարաղէտ ընտրողութիւնք թէեւ գործնականապէս գոյութիւն չեն ունեցած Հայաստանի դաւառացի ժողովրդին մէջ, սակայն պատճառ ունինք հաւատալու թէ մեր ապագայ ազգային առողջ գոյութեան ամենէն հրատապ հարցերը պիտի կազմեն անոնք շուտով: Բայց ներկայ հատորիս մէջ տեղ չունիմ այս խիստ կենսական հարցերով զբաղելու. անոնք գլխաւոր նիւթը պիտի կազմեն «Յեղայիմ վերաշինութիւն Հայոց» հատորիս:

Եւ այժմ, ընկերական ընտրողութեան Եւրոպայի մէջ կատարած յեղաշրջումներն զիտելէ յետոյ՝ մեր ակնարկը դարձնենք ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻՆ վրայ, եւ տեսնենք թէ ընկերական ի՞նչ կարգի ընտրողութիւնք ամենէն աւելի գործած են հոն եւ ազգային նկարագրի ո՞րպիսի յեղաշրջումներ կատարած են Հայութեան մէջ:

Ժ.

ԸՆԿԵՐԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՂՈՒԹԻՒՆՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐԻս «Եկամուտ Նախնիք Հայոց» հատորին մէջ առանձին առանձին գլուխներով ցոյց տուած եմ թէ Արիական քաղաքային ժողովուրդներ էին Քրիստոսէ առաջ Հայաստան արշաւող եւ անոր վրայ տիրող թորգոմեաններն ալ, Միտանեանք ալ, Սկիւթացիք ալ, Կիմմերացիք ալ եւ Փոքր Ասիոյ Փոլիգիացիներն ալ: Այնպէս որ, Հայաստանի ազնուապետական դասակարգը, որ միանգամայն Հայ ազգին զինուորական դասակարգը կը կազմէր, կը բաղկանար բարձրահասակ, կապոյտ աչուի, ֆեփ ֆեփմակ եւ մեծաւ մասամբ խարտիշահեր ու գանգրահեր ԱՐԻԱԿԱՆՆԵՐԷ, այսինքն՝ ճիւղ այն տիպէն, որ ներկայացուած կը գտնենք Հայկայ, Վահագնի եւ Մեծն Տիգրանայ կերպարանքին վրայ: Այս մասին ընդարձակօրէն գրած եմ յիշեալ հատորիս մէջ: Արտաշիսեան եւ Արշակունեան հարստութեանց հիմնադիրներն ու անոնց հետ Հայաստան եկող տոհմերն ալ բացօթյն Արիականներէ

կը բաղկանային, քանի որ Արիացիք էին Պարթեաց ու Պարսից իշխանական դասակարգերն: Անտարակոյս, բնիկ Հայ ազնուատոհմ գերդաստաններ եւ Հրեայ տոհմապետներ ալ մտան եկամուտ իշխողներու դասակարգին մէջ, սակայն իրրեւ անժխտելի իրականութիւն ընդունելու ենք թէ Հայոց թագաւորութեան ըսկիզբէն մինչեւ վախճանը — Արարական տիրապետութիւնը՝ Արիացիք տոհմերէ կը բաղկանար ստուար մեծամասնութիւնը Հայ ազնուապետութեան: Նոյնքան վճռականութեամբ կրնանք յայտարարել թէ Արմենական բնիկ տոհմերէ կը բաղկանար զանգուածը Հայ ժողովրդին, որ գրեթէ ստրկական դիրք մը կը գրաւէր Արիական դասակարգին հանդէպ: Հիմա տեսնենք թէ Հայոց պատմութեան աւելի քան երկու հազար տարիներու ընթացքին տեղի ունեցող ընկերական ընտրողութիւնք ի՞նչպէս վարուած են մեր Արիական նախնեաց ու Արմենական նախնեաց հանդէպ:

Անընդհատ պատերազմներու մատուցուած արեան հարկը տարամերժօրէն ծանրացած է բացօթյն Արիականաց վրայ: Հայոց Պատմութիւնը մեզ կը սովորեցնէ թէ բացառաբար նախարարական տոհմերէն՝ կուգար Հայ զինուորութիւնը: Հ. Ս. Տէր Մովսէսեան կը գրէ իր Հայոց Քննական Պատմութեան մէջ. «Հայոց մէջ զինուորութիւնը պարտաւորիչ չէր, — որովհետեւ ռամիկ դասակարգը արեւմտեան հարկ կը վճարէր, — նա միայն իրր բռնական իրաւունք եւ իրր իշխանութեան նշան՝ վերապահուած էր ժողովրդեան ազատ կոչուած դասին, ան է՝ նախարարական տոհմերուն, որուն համար Սեպուհ առանձնաշնորհաւ մակդիրը կը տրուէր այդ տոհմերու որեարներուն, որ ապահարկ էին, եւ որ միշտ զէն ի ձեռին պատրաստ էին հայրենիքը պաշտպանելու՝ եւ կը կոչուէին նախարարական զօրք կամ ազատագունդ բանակ... Հայ բանակին թիւը միջին հաշուով կը հասնէր մինչեւ 120,000ի, որ ահագին ոյժ մ'էր Հայ ազգին սակաւութեան համեմատութեամբ» (91, էջ 296):

Մեր հեզ ու հլու Արմենական բնիկ նախնիք ՇԻՆԱԿԱՆ դասակարգը կը բաղկացնէին Հայ ազգին: Անոնք զրկուած էին սեփական կալուածք ունենալու իրաւունքէն. անոնց չարքաշ աշխատանաց արդեամբն էր որ առատութեամբ կը լեցուէին նախարարական տոհմերու շտեմարաններն եւ մառաններ: Անոնց ճակատի քրտանց վաստակովն էր որ կ'ապրէին նախարարական բոլոր տոհմերն, որոնց աւագները միայն 900 տոհմ կը հաշուուէին եւ չեմ գիտեր քանի հարիւր հատ ալ կրտսեր նախարարական տոհմեր կային:

Յայտնի է թէ Հայոց Արիական բացգոյն տարրը, դարերու անհատնում պատերազմաց պատճառաւ, ահագին կորուստ տուած եւ խիստ նուազած է մեր քաղաքական անկախութեան բովանդակ շրջաններուն: Ասոր վրայ աւելցուցէք ներքին եղբայրասպան կը-
ռիւներն, զոր այլեւայլ նախարարներ շարունակ կ'ունենային ի-
րարու կամ տիրող արքայական տան դէմ: Եւ պիտի տեսնէք թէ մի'միայն արիւնահեղութեանց միջոցաւ ինչպիսի մեծ յեղաշը-
ջում մը կատարուեցաւ Հայ ազգին ցեղային բաղկացութեանը մէջ: Իշխող ռազմասէր ու խիզախ Արիականք անխնայ հնձուե-
ցան, իսկ հպատակ, խաղաղասէր ու հեղ Արմենականք հանդարտ ձգտեցան սերունդ արտադրելու եւ բազմանալու: Անցողակի ը-
սեմ հոս թէ Հայոց պատմական համբաւեալ անմիաբանութիւնը՝ մեր Արիական նախնեաց մէջ միայն փնտռելու ենք: Հայ ժողո-
վրդական զանգուածը, որ Արմենականներէ բաղկացած է միշտ, թերեւս չափէն աւելի համակերպող, առաջնորդութեան հետեւող, հանդարտաբարոյ, խաղաղասէր եւ միաբան բնաւորութեամբ մըն է օժտուած: Բայց շարունակներ:

Արարական ու Սելճուքեան արշաւանաց եւ տիրապետութեանց շրջաններուն ԱՐՏԱԳԱՂԹԸ եկաւ Հայաստանը պարպել իր Ա-
րիական տարրերէն մանաւանդ, եւ տեղը թողուլ դարձեալ մեր հեղ ու հլու եւ համբերատար ու չարքաշ Արմենական նախնիքը:

Դժբաղդաբար մեր պատմութիւնը ըստ արժանւոյն չէ ներ-
կայացուցած եօթներորդ, ութերորդ եւ իններորդ դարուց ըն-
թացքին Հայաստանէն դէպի Բիւզանդիոն ուղղուած մեծամեծ
զաղթաշարժերն, որ առաւելապէս կը բաղկանային Հայոց ազ-
նուապետական ու զինուորական դասակարգերէն, այսինքն՝ բաց-
գոյն Արիականներէ: ՄԱՏԵՆԱՇԱՐԻս Տաւրոսեան Եղբայրակ-
ցութիւնը հատորին մէջ ցոյց տուած եմ արդէն թէ ինչպէս ու-
թերորդ դարուն ՀԱՅԵՐԷ կը բաղկանար Բիւզանդական Կայսրու-
թեան զինուորական դասուն ծաղիկն ու ռազմական ղեկավար շը-
ջանակը, թէ ՀԱՅԵՐԷ կը բաղկանար Բիւզանդիոնի ազնուապե-
տական դասակարգին ամենախոշոր մէկ տոկոսը, թէ ՀԱՅ զին-
ուորութեան եւ ՀԱՅ քաջազն կայսեր մը կը պարտի Եւրոպա իր
փրկութիւնը Արարական Իսլամ գերիշխանութենէն, թէ Հայ Բո-
ղոքականութիւնն՝ Պաղիկեանութիւնն՝ էր որ ութերորդ դարուն,
Բիւզանդիոնի իշխանութեան բարձունքէն ամենակատաղի պայ-
քարը մղեց Յոյն եւ Լատին եկեղեցիներու պատկերապաշտու-
թեան, ծիսամուրութեան, կուսակրօնութեան եւ վանական դրու-
թեան դէմ, թէ ՀԱՅ կայսերաց եւ ազնուապետութեան ու զին-
ուորութեան Բիւզանդիոնի մէջ տիրապետութեան ատենն էր որ

ամենէն աւելի շքեղ վերադարձում մը ունեցաւ Բիւզանդական
ճարտարապետութիւնն ու գեղարուեստ եւ ընդհանուր մշակոյթը:
Վերջապէս՝ թէ Յունական աւելի ՀԱՅԿԱԿԱՆ էր Բիւզանդական
կայսրութիւնը ութերորդ դարէն սկսեալ մինչեւ վերջ:

Հայոց քաղաքական անկախութեան շրջաններուն՝ պատերազ-
մի միջոցաւ Հայաստանի բնակչութեանց մէջէն Արիականաց նը-
ւազման չափ ու թերեւս աւելի մեծ եղաւ, ուրեմն, Արարական եւ
Սելճուքեան արշաւանաց ու տիրապետութեան առթիւ նոյն տար-
րին նուազումը մեր հայրենիքէն:

Պատերազմի եւ արտազաղթի այս հսկայածաւալ ընտրողու-
թիւններէն զատ՝ առեւանգութեան, հաւատադարձութեան եւ
հալածանաց շարժումներն ալ առաւելապէս ուղղուեցան հպատակ
Հայոց ԱՐԻԱԿԱՆ դասակարգին դէմ: Որովհետեւ, ինչպէս գի-
տենք, Արիականք էին աւելի գեղադէմ եւ հրապուրիչ երիտա-
սարդներն ու կիներն Հայութեան, Արիականք էին աւելի խիզախ-
ներն, բռնութեան դէմ ըմբոստացողներն ու ազատասէրներ, Ա-
րիականք էին աւելի փոփոխամիտներն, իրենց հայրենի հաւատն
ուրանալու աւելի հակամէտներն, աւելի փառասէրներն, աշխար-
հային շահեկանութեանց ի սէր՝ հոգեւոր ու կրօնական շահեկա-
նութիւններն զոհելու պատրաստներն: Եւ Փիղիքական ու հոգե-
կան բոլոր այս յատկանիշներ՝ անխուսափելի կերպով Հայոց Ա-
րիական արիւն ունեցող անհատներուն եւ գերդաստաններու վրայ
պիտի կեղրոնացնէին տիրող օտար տարրին կողմէն եղած առե-
ւանդումներն, հաւատուարացութեան ջանքերն, բանտարկելու-
թիւններն, սպանութիւններն եւ երկրէն հալածումներ: Մինչդեռ
մեր մթազոյն Արմենականք, իրենց նուազ հրապուրիչ Փիղիքա-
կանին, իրենց հեղ ու համակերպող բնաւորութեան, իրենց հայ-
րենի աւանդութեանց հանդէպ տածած անխորտակելի նուիրման
եւ իրենց մշակած հոգին կառչած մնալու հոգեբանութեանը շնոր-
հիւ, նուազ համեմատութեամբ ենթարկուեցան իրենց Արիական
ազգակիցներն Հայութեան ծոցէն հանող ժխտական ընտրողու-
թեանց:

Միայն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ կողմէն որդեգրուած կու-
սակրօնութիւնը եւ վանական դրութիւնը անպաստօրէն դորձե-
ցին մեր Արմենական ցեղին հանդէպ: Կրօնական ջերմեռանդու-
թեամբ եւ մշակութային ձգտումներով տողորուած հոգիներ,
բնականաբար, վանքերը պիտի դիմէին՝ իրենց սրտի ցանկու-
թեանց դոհացում տալ կարողանալու համար: Եւ մենք տեսանք
թէ ինչպէս Արմենական հոգեբանութիւնը սքանչելի կերպով քա-

Ջաբարմար է կրօնական ու միսդիքական խոր փորձառութեանց եւ ինչպէս անոր հեզահամբոյր եւ հլու բնաւորութիւնը յօժարամիտ կը հանդիսացնէ զինք ենթարկուելու վանական դրութեան ճշմարտական եւ տիտիւնային դաժան կենաց։ Այնպէս որ, Հայաստանի վանքերը, թէեւ դարերով վառարաններ հանդիսացան Հայկական դպրութեանց եւ անգնահատելի ծառայութիւններ մատուցին Հայ մշակոյթին, եղան միանգամայն սպանդանոցները Հայ ցեղին իմացական ու հոգեկան ամենաբնորոշ ժառանգականութեամբ օժտուած զաւակներուն, եւ այսպէս ի սպառ ջնջեցին Հայ արիւնէն շատ մը ժառանգական հարուստ երակներ։

Հայոց ճակատագիրը Յունաց ճակատագրէն դատորոշող ամենէն փրկաւէտ իրողութիւնն ա՛յն է, սակայն, որ հեռաւոր ցեղերու արեւնախառնումներէն գրեթէ բոլորովին զերծ մնացած է Հայ ազգը։ Նկատի ունենալով Վաղեմի Յունաստանի անկման գլխաւոր պատճառն հանդիսացող խառնիճաղանձ արեւնախառնումներն, որոնց ողբալի արդիւնքը ներկայացուցինք նախորդ գլխուն մէջ, չենք կրնար փառք չտալ որ Հայութիւնը ազատ մընաց գոնէ այս ամենէն սարսափելի աղէտէն։ Հայութիւնը կորուստարեւր այս աղէտէն փրկող պայմաններուն վրայ չենք կրնար ծանրանալ հոս։ Անտարակոյս, Հայաստանի լեռնային կաղմը, աշխարհակալ պետութիւն մը չըլլալու հանգամանքը, հո՞ծ բազմամարդութիւններ իր վրայ կեդրոնացնելու անյարմարութիւններն եւ մանաւանդ իսլամ իշխողներու տակ՝ Հայ ազգին Քրիստոնեայ ըլլալն ու ցմահ անոր հաւատարիմ գտնուիլն, ինչպէս նաեւ սեռային բարոյականի եւ ամուսնական հաւատարմութեան կողմանէ Հայ կնոջ անզուգական գերազանցութիւնը, բոլոր ասոնք միացած կարողացան գործել մեր ցեղային ու ազգային փլուկութեան այս մեծ հրաշքը։

Չեր կրնար հոս անգամ մըն ալ չչեւտել այն ահաւոր վտանգին վրայ, որուն անխուսափելի կերպով պիտի ենթարկուի Հայութիւնը, եթէ մեր քաղաքական առաջնորդներ դէպի Հաւա եւ Արեւմուտք չդարձնեն մեր ազգային գոյութեան նաւը։ Թաթարական աշխարհի անմիջական դրացնութեանը մէջ եւ անոր հետ խառն բնակչութիւն մը, ներկայ քաղաքական պայմաններու եւ մտայնութեանց մէջ, վերջ ի վերջոյ ընդարձակ արեւնախառնումներ յառաջ պիտի բերէ այս երկու հեռաւոր ցեղերուն միջեւ ու անդարձ կերպով պիտի բնաջնջէ Հայկական բնորոշ հոգեբանութիւնն ու նկարագիր՝ ապագայ Հայութեան մէջէն։ Եւ ասիկա անբաղդատելիօրէն մեծագոյն աղէտն է որ կրնայ երբեք բերուիլ Հայութեան գլխուն։ Ներկայ կապակցութեամբ այսչափը այս

խնդրոյն նկատմամբ, որ իմ խոր համոզմամբ, ամենէն բաղդորոշ հարցն է ապագայ Հայութեան ճակատագրին տեսակէտէն։

Պատերազմէն առաջ, ուրեմն, Հայութիւնը բաւական տարբեր բաղկացութիւն մը կը ներկայացնէր քան այն զոր ունէր Քրիստոնէութեան սկզբնական դարուց մէջ։ Քսան դար առաջուան Հայութիւնը շատ աւելի առատ համեմատութեամբ Արիական արիւն կը պարունակէր իր մէջ քան այսօր։ Եւ ցեղային այս բաղկացութեան յեղաշրջումը, անտարակոյս, նման յեղաշրջում մը պատճառած է նաեւ մեր ազգային նկարագրին մէջ։ Հիւսիսական կամ Արիական ցեղին յատուկ յանձնապատան, խիզախ, մեծանձն, ճշմարտասէր եւ արդարամիտ նկարագիրը խիստ պակասած է Հայութեան մէջ։ Համակերպութեան, հեղութեան, հանրային կենաց չարիքներուն հանդէպ համբերութեան եւ անտարբերութեան ոգին յատկորոշ տիրական ոյժը կը կազմէ Հայութեան զանգուածին հոգեբանութեանը, որով խիստ կը պակասի ան նաեւ քաղաքացիական առաքինութեանց մէջ։ Ասիկա անմիջապէս հեռանկար մը կը պարզէ մեր առջեւ։ Եթէ ազգի մը տիրական հոգեբանութեան տիպովն է որ պիտի շինուի անոր նկարագիրն եւ ընկերական հաստատութիւններ, եթէ մեր Արիական նախահարց զեկաւարտութեանը տակն էր որ ձեւակերպուեցան մեր ազգային պատմական նկարագիրն եւ մեր քաղաքական, եկեղեցական եւ ընտանեկան հաստատութեանց վարչաձեւերն, ու եթէ ներկայ Հայութեան մէջ Արիականաց սերունդներն անհամեմատ նուազած ըլլալէն զատ՝ անոնք կորուսած են բոլորովին իրենց իշխանական դիրքը, ուրեմն կը հետեւի թէ վաղուան Հայաստանի ժողովուրդը նախկինէն բաւական տարբեր ազգային նկարագիր մը ի յայտ պիտի բերէ եւ ըստ այնմ հիմնական փոփոխութիւններ պիտի կատարուին մեր ընտանեկան, կրօնական, կրթական ու քաղաքական վարչաձեւերուն մէջ։ Ի՞նչ ուղղութիւն պիտի ստանան ազգային նկարագրի այս փոխակերպութիւնը։ Ի՞նչ են հիմնական պայմաններն առջեւն առնելու անրադձալի փոփոխութեանց եւ զօրացնելու բաղձալի յատկանիշներն Հայկական նկարագրին։ Ի՞նչ դեր կրնան կատարել մեր ազգային աւանդութիւնք եւ մեր որդեգրելիք կրթական դրութիւնը։ Կրնա՞ն ասոնք լրացնել ցեղային ժառանգական ուժերու պակասներն։ Կարելի՞ է դաստիարակութեամբ յանձնապատան տիպ նկարագիր մը յառաջ բերել Արմենական Հայութեան անձնենթարկ տիպ հոգեբանութենէն։ Եւ կամ կարելի՞ է քաղաքակրթական ազդեցութիւններով բարձր մշակոյթ մը արտադրել տալ ժառանգականութեամբ աղքատացած ժողովուրդի մը։ Ասո՞նք են Հայութեան ճակատագիրը վճռող հարցերն

որոնց շխտակ պատասխաններն դառնել անհրաժեշտ է եւ ըստ այնմ ձեռնարկել մեր ազգային վերաշինութեան հիմնական գործերուն:

Մեր յաջորդ գլուխներուն մէջ համառօտակի պիտի գրադրենք վերի հարցերուն լուծմամբ:

ԺԱ.

ԿՐՕՆ, ՅԵՂ ԵՒ ԱԶԳԱՅԻՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐ

Մեր մէջ խիստ տարածուած է այն համոզումը թէ Քրիստոնէութիւնը, իր հեղութեան, հլու հպատակութեան, հաւատարմութեան եւ համբերութեան քարոզութիւններով, վատասերիչ ազդեցութիւն մը գործեց հեթանոս Հայութեան խիղախ, ռազմասէր, ըմբոստ, սէպ եւ բռնութեանց չհանդուրժող ու անհամբեր նկարագրին մէջ: Ուստի մեր նիւթին համար կրկնակի շահեկան կը դառնայ գիտական լուրջ քննութեան մը ենթարկել Հայկական նկարագրին վրայ Քրիստոնէութեան իրը թէ գործած այս վատասերման խնդիրը: Բայց նախ հեթանոս Հայութեան նկարագրին հակադրենք Քրիստոնեայ արդի ԳԱՒԱՌԱՅԻ Հայութեան նկարագիրը, զոր այնքան կենդանի գոյներով կը պատկերացնէ Մամուրեան իր Անգլիական Նամականի-ին մէջ, ուր ինքզինքն Անգլիացի կարծող Հայասէրն Նելսոն՝ Պոլսէն իր տպաւորութիւններն կը գրէ Հայոց մասին առ Լոնտոնաբնակ բարեկամ մը:

Հեթանոս Հայոց նկարագրին վրայ խօսելով՝ կը գրէ Նելսոն. «Հայկազունք էսպէս պատերազմասէր ժողովուրդ մը չէին, թէ եւ իբրեւ քաջ զինուորներ ստէպ իրենց կորուսեալ անկախութեան տէր եղած են: Իրենց հողը կոխող հէնը, տնակնին մասնող գողը, հանգստութիւննին եւ պարէննին յաւիտակող ասպատակը անվրէպ որս եւ ճարակ կ'իյնային իրենց արիասրտութեան եւ զինուց, բայց բնաւին աշխարհակալութեան եւ յաւիտակութեան ոգւով ուրիշներուն կալուածքը եւ իրաւունքը ոտնակոխ ընելու յօժարութիւն կամ միտում չէ տեսնուած նոյն նորակազմ ազգին մէջ: Չունէին մարդարան, Ոլիմպիական խաղերու կրկէս, որով Սպարտացի եւ Աթենացի պատանիք անվհեր գիւցազուններ եւ Հռոմայեցի զինուորը գիշատող զազան կը դառնային: Հայոց մարդարան Մասեաց ապառաժուտ հրապարակն ու լեռներն էին: Մարմնավարժութիւն, ձիարշաւ, նետաձգութիւն, յորում կարի ճարտար էին Հայք, դաստիարակական պարտք չէին համարիր,

այլ մի բնական եւ հարկաւոր պիտոյք: Հայ կայտառ պատանին սար ու փոռ ինկած օրէն ստիպուած էր սառնամանեաց, հովի, փոթորիկի, վայրի կենդանեաց — եւ շատ անգամ իր որսորդութեան ատեն ելուզակաց դէմ կռուիլ եւ հետեւակ կամ թեթեւաշարժ նժոյգը հեծած, աղեղն ի բաղկին, դաշոյնը մէջքը դիմադրաւ դիմել պէսպէս վտանգներու դէմ, որոնք ի մանկութենէ անտի իրեն ընտանի խաղերը եւ զրօսանքը կը կազմէին: Իսկ մինչդեռ այս խստամբեր կրթութեամբ մարմնով կորով եւ արագաշարժութիւն կը ստանար հոգին անկախութեան կրակով կ'եռար» (59, էջ 94):

Ներկայ դաւառական Հայութեան Հայաստանէն արտագաղթին վրայ խօսելով կը գրէ Նելսոն. «Հայերը գունդագունդ կը գաղթեն Հայաստանէն. հարստահարութիւնն ու աւարառութիւնը պատճառ կը բերուին այս ընդարձակ գաղթականութեանց: Սակայն չեմ կարող հասկնալ թէ ինչպէս խոշոր, կորովի, զօրեղ մարդիկ գառնուկի սիրտ ունենան եւ գայլերու ու արջերու յարձակումներն ու ասպատակութիւնները չկրնան վանել: Այս հաշուով՝ ծերերն ու կիները կը պաշտպանեն Հայաստանը, քանի որ դաւառացի մարդիկ, որոնց ամեն տեսակներն այս տեղ կը գտնուին եւ սովորաբար ստորին պաշտօններ կը վարեն, կը թողուն աւազակներու ձեռքն արտ, տուն, կին ու զաւակ, կով ու ոչխար եւ ապրուստի պատրուակաւ Թուրքիոյ այլ եւ այլ քաղաքները կը թափառին, կը մաշին ու կը մոլորին, ստէպ անխնամ ու անդրամ թողով ընտանիքը: Այս պարզապէս վատութիւն է: Վասնզի՝ եթէ վտանգաւոր է մնալ Հայաստան, կին ու տղայ ինչո՞ւ համար կը թողուն անտէր ու անպաշտպան, եթէ ապրուստի համար կը գաղթեն, ինչո՞ւ համար անօթի կը թողուն ընտանիքը: Եւ սակայն Հայերն համբաւ ունին թէ ընտանեակը ու բարոյական ժողովուրդ են: Այս է իրենց բարոյականութիւնն, ա՞յս է կրօնական դաստիարակութեան արդիւնքն որու վրայ ծանրանալ չեմ ուզեր: Քիւրտ ու ասպատակ իրաւունք ունին կեղեքելու, կողոպտելու այսպիսի վատեր, որն թող արիութիւն, պատուոյ զգացում չունին: Եւ սակայն, բարեկամ, եթէ տեսնես Վանեցիներ ու Մըլեցիներ, հաստանդամ, ուժեղ ու չարքաշ մարդիկ, որ մեր Սկովտացի լեռնականներէն վար չեն մնար մարմնոյ կողմէ, եթէ տեսնես անոնց Փիլիքական տոկուն կազմուածքը, հաստ վիզը, ամուր թիկունքը, մեծ գլուխը, որ այնքան տոկուն ու պինդ ջիւեր ու ստուար ուղեղ կ'ենթադրեն, պիտի ըսես անշուշտ, որ եթէ այդ մարմինը, ջլուտ ոյժը, լեցուն ուղեղը մշակուին ու մարդուին, ինչ զինուորներ պիտի դառնան թէ՛ պատերազմական թէ՛ մտաւո-

բական շաշտին մէջ: Բայց ի՞նչ օգուտ որ այդ լայն լանջաց մէջ տկար լոյս կը գտնուի, եւ Հերքիւլէսեան կոնակ մը միայն ծանր բեռեր ու զրանտի աշխատանք կրելու սահմանուած են: Երեւակայէ յաղթանդամ լեռնականներ որ նապաստակներէ կը խորշին, փոխանակ վարազներ որսալու, եղջերու նետահար սատակելու՝ իրենց նախնեաց պէս: Աչքիդ առջեւը բեր որ՝ իրենց ստուերէն վախճալով՝ կորակոր կը ծռին: Ասոնք են այն ազգին սերունդներն որ ստեղծ Կովկասու վայրագ հրոսակներու դէմ կը ճակատէին, մինչդեռ այժմ ափ մ'աւազակներու ու ելուզակներու առջեւ մոռլի պէս ծակէ ծակ կը փախչին կամ տուն տեղ կը թողուն որ բռնակիր, դռնապան, խոհարար, բաղնիպան, սպասաւոր լինին: Ի՞նչ անկում:

«Հայք դարերէ ի վեր կը խրատուին Աստուծոյ դատաստանին թողուլ անօրէնին արարքը, որու Աստուծոյ սակայն աւելի կըտրուի դատաստան ու դէնք ունի, վասնզի թշուառութեան դպրոցին մէջ անդամ Հայերը դեռ չեն հասկցած, որ երկրի վրայ մարդու ամենէն նուիրական բաներն իր կեանքն, իր պատիւը, իր ստացուածքն են, եւ՝ եթէ երբեք օրէնք ու կառավարութիւն չեն զօրեղ զանոնք պաշտպանելու, ամեն անհատի բնական իրաւունքն է օրինաց ու կառավարութեան գործն ընել, այս պայմանաւ անշուշտ որ իր ձեռքն ունենայ պաշտպանութեան կարեւոր միջոցներ: Թուրքիոյ ամեն ժողովուրդները զինեալ են, բացի Հայէն, որ կը յուսայ խաչահանդիստով ամեն թշնամիները հալածել...» (59, էջ 20):

Վաղեմի Հայկազանց նկարագրի կարգ մը չքեղ կողմերն բոլորովին տեղի տուած են, ըստ Մամուրեանի եւ բազմաթիւ ուրիշ Հայ մտաւորականներու, անարժան յատկութեանց: Քաջ, կորովի, անկախութեան կրակով բորբոքող հին Հայոց սերունդներն այսօր դարձած են՝ երկչոտ, ստրուկ, սողացող, վատողի, պատուազուրկ եւ նուաստ: Եւ նկարագրի այս ահաւոր անկման գլխաւոր պատճառն Մամուրեան կը գտնէ Քրիստոնէական ուսուցմանց մէջ, որ կը պատուիրէ հեզ ըլլալ, չարին դէմ բարիք դործել, վերէն փախչել չըլլալ, ներող ըլլալ, եւ անդրախրիմեան կենաց մէջ փնտռել վարձատրութիւններն այս կենաց մէջ իրենց կրած անիրաւութեանց:

Տր. Յ. Պ. Պողոսեան եւս Հայկական նկարագրին վրայ նման ներգործութիւն մ'ունեցած ըլլալ կ'ենթադրէ Քրիստոնէութիւնը: Խօսելով Հայուն յարձակողական ազգ մը եղած չըլլալու պարագային, ի մէջ այլոց, Քրիստոնէական կրօնը իրեւ պատճառ կ'ըն-

դունի մեր ազգային այս նկարագրին: Նա կը դրէ. «Հայը հակառակ հեթանոս կրօնքներով եւ բարբարոս ցեղերով չընթացած ըլլալուն, որդեգրեց Քրիստոնէութեան պէս բարձր եւ սակայն ժամանակին ու միջավայրին անյարմար կրօնք մը, որ զինքը դարերու ընթացքին խաչել տուաւ: Թիւրիմացութեան տեղի չի տալու համար, սաչափը պարզեց թէ, մենք Քրիստոնէութեան հակառակ չենք, եւ ոչ ալ անոր մեր ցեղին տուած բարիքները կը ժխտենք, այլ մեր ըսած կէտը սա է թէ, Քրիստոնէութիւնը այդ ժամանակին եւ այդ միջավայրին անյարմար էր: Եւ այս անյարմարութիւնը այնքան վնասներ հասցուց մեր ցեղին, նամանաւոր տգէտ ու կրօնքին բուն ոգին չի հասկցող կղերականներուն պատճառաւ, որ մեր ցեղը փոխանակ երկրի վրայ ապրել սորվելու, երկինքը երեւակայեց, եւ անդրախարհի յոյսերով տարուեցաւ: Մովսէսն ու Հին Կտակարանի Եհովան չի սորված Հայը Քրիստոսն ու Նոր Կտակարանի Սիրոյ Աստուծոյ պաշտել ուզեց: Ահաւասիկ մին այն պատճառներէն, որ Հայը հեզ ու պաշտպանողական ազգ մը ըրին» (80, էջ 187):

Վերի երկու մէջերուններն, որ ամենէն չափաւոր եւ Քրիստոնէութեան համակիր Հայ մտաւորականներու կարծիքը կը ցուցնեն, որոշակի կը միաին Քրիստոնէական կրօնի ազդեցութեանց վերագրել հեզութեան, վախկոտութեան, ստրկամիտ հրեազանդութեան նման յատկութեանց պատուաստումը Հայկական նկարագրին վրայ: Եւ ճիշդ այս տեսակէտէն նայելով է որ Հայ մտաւորականաց ու կէս-մտաւորականաց ստուարագոյն դասակարգ մըն ալ՝ Քրիստոնէութիւնը կը համարին պատճառն ու աղբիւրը Հայոց քաղաքական անկախութեան կորուստին եւ դարաւոր խաչելութեանը: Արդարեւ, չափազանց ծանրակշիռ է Քրիստոնէութեան դէմ հանուած այս ամբաստանութիւնը, եւ զոր ամենալուրջ քննութեան մը ենթարկել պարտինք՝ եթէ ապահով հիմերու վրայ դնել կ'ուզենք մեր ազգին ապագան:

Հայոց նկարագրին մէջ տեսնուած այս կերպ փոփոխութեանց ցեղային արմատական պատճառներն ներկայացնել փորձելէ առաջ՝ անմիջապէս նկատենք այն յայտնի հակասութիւնը, որուն մէջ կ'իյնան Հայկական նկարագրի այս ուղղութեամբ փոփոխութիւններն Քրիստոնէական ուսուցմանց վերագրողներ:

Քրիստոնէական կենաց եւ ուսուցմանց մէջ՝ կեդրոնական դերը կը զբաղեն եղբայրսիրութեան, խաղաղասիրութեան, անյիշաչարութեան, ներողամտութեան, զիջողութեան, անձնագոհութեան, աշխարհային շահեկանութիւններն ստորադասելու,

նշմարտասիրութեան, արդարամտութեան եւ բարեգործութեան նման առաքինութիւններն: Եթէ Քրիստոնէութիւնը, իր հեղու-
թեան եւ համբերութեան ու աշխարհիս բարիքներն արհամարհե-
լու նման քարոզութիւններով, կրցաւ հլու հպատակ ու վնասիւտ
եւ նոյն իսկ պատուազուրկ սերունդ մը յառաջ բերել՝ խիզախ,
ազատասէր եւ քաջ ու պատուախնդիր մեր հեթանոս Հայ նախնի-
քէն, ուրեմն ակնկալելու էինք որ Քրիստոնէութեան կողմէն նոյն-
քան եւ աւելի զօրեղապէս քարոզուած Քրիստոսանման առաքի-
նութիւններն ալ, չափով մը գոնէ, պատուաստուէին Հայ ազգա-
յին նկարագրին վրայ: Բայց ի՞նչ կը գտնենք, ընդհակառակն: Քր-
իստոնէութենէ ՎԵՐՋՆ ալ եւ թերեւս Հեթանոսութեան ատեն
եղածէն աւելի մեծ համեմատութեամբ Հայոց մէջ կը յաճախէ
երկպառակութիւնը, չարամտութիւնը, նենգութիւնը, դաւաճա-
նութիւնը, եղբայրասպանութիւնը, դրամապաշտութիւնը եւ չա-
համոզութեան ամենէն դժուճ ձեւերը: Եւ նոյն ինքն Մամուրեա-
նի ու նաեւ Հայր Ինճիճեանի վկայութեանց վրայ կը հիմնեն վերի
հաւաստումս:

«Անցելոյն Հայն ներկայ Հայուն հետ բաղդատելով,» կը գրէ
Մամուրեան իր վերոյիշեալ գրքին մէջ, «այնքան մեծ տարբերու-
թիւն կը գտնեմ որչափ երկու հակոտնեայ ժողովուրդներու մէջ:
Շահել, ոսկի դիզել, տուն շինել, ճոխ, շուք կեանք վարել, ա-
ստնք են Հայուն գլխաւոր հոգերն, ուստի առեւտրական եւ մա-
նաւանդ դրամական գործերու տիրանալու համար զանց չեն ընել
եւ վատ միջոցներ: Հարուստն ու սեղանաւորը փաշայի մը ոտից
ներքեւ կը սողան, վաճառականը մեծատան մ'առջեւ, բանւորը
գործատէրին, իսկ աղքատն ամենուն առջեւ...: Ապահովութիւն,
պատասխանատուութիւն, ուղղութիւն, վստահութիւն հազուա-
գիւտ բաներ են այս տեղ: Զիրար խարել, իրարու ձեռքէ պաշ-
տօն, գործ յափշտակել, տուն փլելն մեծ ճարպիկութիւն կը սեպ-
ուի» (59, էջ 136):

Մեր նախորդ գլուխներէն մէկուն մէջ հոգեբանական այն խոր
պատճառներն ցոյց տուինք, որ վերիններուն նման տգեղ յատկա-
նիշներ յառաջ բերին Հայկական նկարագրին մէջ, եւ որոնք ազա-
տական պայմաններու տակ՝ անխուսափելի կերպով պիտի անհե-
տանան: Հոս դիտել տալ կ'ուզեմ այն յայտնի հակասութիւնը
միայն որու մէջ կ'իյնայ Մամուրեան՝ Քրիստոնէական ազգեցու-
թեանց վերագրելով վախկոտութեան ու նուաստութեան նման
յատկութեանց փոխանակութիւնը Հայկական հեթանոս նկարա-
գրին արի ու պատուախնդիր յատկութեանց տեղ, իսկ լուեկայն
ընդունելով միանգամ թէ՛ անդրաշխարհային երանութիւններն

ժառանգելու համար այս աշխարհի սէրերէն հրաժարելու հզօրա-
գոյն պատգամներն Քրիստոնէութեան՝ ոչ միայն բարերար ազ-
գեցութիւն մը չեն կրցած գործել Հայ նկարագրին վրայ, այլ ա-
ւելի աշխարհամոլ ըրած են դայն: Հակասութեանց հակասու-
թիւնն է ասիկա: Քրիստոնէութեան պատգամներն կա՛մ ազգա-
նէ Հայ Քրիստոնեայ ազգի նկարագրին վրայ եւ կամ ոչ: Անկա-
րելի է որ անոր կարգ մը երկրորդական արժէք ունեցող ուսու-
ցումներն հիմնովին յեղաշրջած ըլլան մեր ազգային նկարագրին
մեզ համար ամենակենսական կարեւորութիւն ունեցող առաքի-
նութիւններն, իսկ անոր ամենէն կեդրոնական պատգամներն բա-
ցարձակապէս անգոր ու ապարդիւն մնացած ըլլան: Հասարակ
ողջմտութեան դէմ է այսպիսի հաւաստում մը: Բայց Հայր Ին-
ճիճեանի վկայութիւնը, որ բերեղացումն է լոկ մեր ազգային
ներքին կենաց մէջ գործող քայքայիչ ուժերուն, կուգայ աւելի
եւս յստակօրէն ցոյց տալ մեր մատնանշած այս հակասութիւնը:

Հնախօսութիւն Հայաստանեայց Աշխարհի հոյակապ երկա-
սիրութեան երկրորդ հատորին վերջերը՝ Հայր Ինճիճեան կը փոր-
ձէ ներկայացնել Հայկական նկարագրի հիմնական յատկանիշնե-
րը: Անո՛վ մանաւանդ արժէքաւոր է այս աշխատութիւնը, որ
պատմական ճոխ իրողութեանց վրայ կը հիմնէ իր ամեն մէկ եղ-
րակացութիւնը, եւ անկողմնակալ ոգւով ի վեր կը հանէ ա՛յնչափ
անբաղձալի յատկանիշներն մեր ազգային նկարագրին, որքան գո-
վելի յատկանիշները: Ուրիշ առթիւ մը թերեւս անգամ մըն ալ
անդրադառնալու առիթ ունենանք Հայր Ինճիճեանի այս մասին
կատարած ուսումնասիրութեան: Այժմ՝ նկատի առնենք անոր
մատնանշած ազգային նկարագրի կարգ մը թերութիւններն, ո-
րոնցմէ ծագում առած ըլլալ կը համարի Հայ պատմութեան ար-
ձանագրած ուժեղ գաղափար պատահարներն:

Հայ պատմութիւնը տագնապեցնող ներքին ուժերուն մէջ՝
հետեւեալ յաճախեղէպ մոլութիւններն կը մատնանշէ Հայր Ին-
ճիճեան. — երկպառակութիւն, նախանձ եւ չարամտութիւն, քը-
սութիւն եւ նենգութիւն, քանարկութիւն, դաւաճանութիւն եւ
մատնութիւն ուրացելոց:

Առաջին արմատական թերութիւնը Հայկական բնաւորութեան
մէջ, ըստ Հայր Ինճիճեանի, «եպատակութեան քերութիւնն է, որ
է ըմբոստութիւն»: Կը նկատէ՞ք որ հեղութեան, հլու համակեր-
պութեան, հնազանդութեան, հեղինակութիւններէ պատկառելու
եւ վախճալու յատկութեանց ճիշդ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ յատկանիշն է, զոր
Հայ նկարագրին ամենէն արմատական ու բնորոշ մէկ թերութիւ-
նը կը համարի մեր ազգային բաղձահմուտ այս պատմարանը, Կը-

նկատէ՞ք մանաւանդ որ մեր ի Քրիստոնէութիւն դարձէն ՅԵՏՈՅ ոչ միայն չամբողջեցաւ ազգակործան այս յոռի յատկութիւնը, այլ ա'լ աւելի սաստկացաւ կարծես: Հայկական բնաւորութիւնը հեղահամբոյր եւ հնազանդ ու եղբայրասէր ընծայող Քրիստոնէական ազգեցութեանց նշոյլն անգամ չենք գտներ մեր քաղաքական կենաց բազմադարեան ապրումներուն մէջ:

Ծառայք կը ջանային, կը գրէ Ինճիճեան, տրեխաւորել իրենց տէրերն ու հետիոտն քայեցնել դանոնք եւ իրենք հեծնել ահապարանոց երիւարներն: Նախանձով, չարակնութեամբ ու կատարեալ ատելութեամբ եղբայր եղբոր դէմ ու ազգային ազգայնի դէմ լարուած էին: Եւ այսպէս համագունդ իրարու դէմ կռիւ կը մըղէին: Միշտ սուր ունենալով յազգեր՝ թշնամիներէն բազում աւելի ձեռքերովն իրարու քաղաքներն, գիւղերն աւաններն ու տուններն կը քանդէին: Իրերամարտ այս ոճիրներն էի որ պատճառ եղան արտաքին թշնամեաց Հայաստան արշաւելուն:

Որչափ կը նուազէր ներքին իշխանութիւնը՝ նոյն համեմատութեամբ կ'աւելնար ըմբոստութիւնը, այսինքն՝ չճանչնալ որ եւէ մէկն մեծ քան զինքն, ընդվզիլ, չհպատակիլ հեղինակութեան: Ասկից ահա բազմացան թագաւորութիւնք, ի Հայաստան այնպիսի ժամանակ մը՝ երբ կ'երեւար բնիկ թագաւորութիւնն անգամ: Չորս թագաւորք նստան միաժամանակ չորս տեղեր — Անի, Վասպուրական, Կարս եւ Բաղաց: Նոյնպէս չորս կաթողիկոսներ բազմեցան չորս տարբեր տեղեր: Եւ եթէ տաւալին տեւէր մերայնոց իշխանութիւնը՝ կարծեմ բոլոր իշխանք մի մի թագաւոր պիտի ըլլային, իսկ ամեն եպիսկոպոս մի մի կաթողիկոս: Քանզի անձնիւր երեւելի իշխան սկսան մի առ մի կաթողիկոս հաստատել՝ երբ իր քով ապաստանէին այն եպիսկոպոսներ: ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ Հայաստանի պատահած աղէտից պատճառներն, այսպէս, Հայկական նկարագրի ՀԱԿԱՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ բնաւորութենէն ծագումն կ'առնէին, ինչպէս Յովհաննէս Կաթողիկոսն ալ կը վկայէ թէ «ի տանէ առաւել, քան յօտարաց բուսաւ մարտ դառնութեան:»

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐԻս հատորներուն ուշադիր հետեւողի մը մտաց մէջ, սակայն, որեւէ հակասութիւն կամ առեղծուած չառթեր այս երեւոյթը: Մենք կրկին ու կրկին պատեհութիւն ունեցած ենք փաստելու եւ հաստատելու թէ՛ երկու ինքնուրոյն ցեղերէ (Սեմական տարրը չհաշուելով որ այս մասին Արմենականին կը նըմանի) կը բաղկանար Հայ ազգը, մեր պատմութեան սկզբնական շրջաններուն անգամ, թէ բացդոյն Արիականք կը կազմէին Հայ

ազգին աղնուապետական ու զինուորական, իշխող ու կռուող, դասակարգը, թէ մթադոյն Արմենականներէն կը բաղկանար շինական դասակարգը, որ ժողովրդային զանգուածն կը կազմէր եւ ստրկական դիրք մը կը գրաւէր ազատորեար դասակարգին հանդէպ: Արդ, Մամուրեանի նկարագրած հեթանոս Հայոց այդ քաջ զինուորները, այդ ճարտար նետածիգներն ու ձիարշաւի մրցակիցներ, ելուզակաց դէմ այդ կռուողներն ու երէ որսացողներ, այդ աղեղն ի բազկին եւ դաշոյնը մէջը սար ու փոս չըջող Հայոց զիններն, արագաշարժութեան ու անկախութեան ոգեով տոգորուն այդ սարի ու ձորի զաւակներն՝ կը պատկանէին Մի' Մի' ԱՅՆ Հայ աղնուական դասակարգին: Ծինական դասակարգը ո'չ զէնք կրելու իրաւունք ունէր, ո'չ որսորդութեամբ զրօնելու, ո'չ ձիարշաւային մրցմանց մասնակցելու եւ ո'չ իսկ թշնամեաց դէմ իր հայրենիքը պաշտպանելու, ինչպէս ակնարկեցինք մեր նախորդ գլխուն մէջ: Հողամշակ, ծառայ եւ իր ճակտի քրտինքով աղնուական դասակարգը ճոխացնող ստրուկ մըն էր լոկ շինական դասակարգը: Եւ բնիկ Արմենական ՅԵՂԻՆ սերունդն էր Հայոց շինական դասակարգը: Արդ, մենք տեսած ենք թէ Արիական կամ Հիւսիսական ցեղի բնորոշ յատկանիշները յանձնապատան տիպին կը վերաբերին, այսինքն՝ անոր բնաւորութեան մէջ ժառանգական են խիզախութեան, ազատասիրութեան, հեղինակութեանց դէմ ընդվզումի նման յարձակողական տրամադրութիւններ: մինչդեռ Արմենական կամ Ալպեան ցեղի հոգեբանութեան բնորոշ յատկանիշներն են՝ հեղութիւն, հեղինակութիւններէ պատկառանք ու վախ, բռնապետական ճնշմանց հիւսիսակերպութիւն եւ ստրկական համբերութիւն:

Պատմական եւ հոգեբանական այս յայտնութեանց լուսոյն տակ՝ պայծառօրէն կը տեսնենք այժմ թէ Հայր Ինճիճեանի մատնանշած մեր ազգային թերութիւններն ալ տարամբօրէն կը պատկանին Արիական աղնուապետութեան եւ այդ իշխանական դասակարգին մէջ մտնել յաջողող Արմենական կորովի ու խիզախ տարրերուն: Հեթանոս ու Քրիստոնեայ Հայութեան շինական դասակարգն, այսպէս, Արմենական ցեղի սերունդը, անմասն է եղբայրասպանութեան, երկպառակութեան եւ ըմբոստութեան այն մոլութիւններէն, որոնք կործանեցին զՀայաստան: Իսկ Մամուրեանի ներկայացուցած արդի ԳԱՄԱՌԱՅԻ եւ ՀՈՂԱԳՈՐԾ Հայեր, ստուար մեծամասնութեամբ, կը վերաբերին Արմենական ցեղին եւ կը յայտնարեբեն այն մի'եւնոյն հեղութեան եւ՝ սովորական պարագայից մէջ՝ վախկոտութեան յատկանիշներն որոնցմով տոգորուած էին ա'յնքան իրենց հեթանոս նախնիքը, որքան

Քրիստոնեայ նախնիք: Նկարագրի ոչ մէկ հիմնական փոփոխութիւն կատարուած է Հայ ազգի բաղկացուցիչ ցեղային տարրերուն մէջ: Արդարեւ փոխուած բան մը կայ, բայց ատիկա ցեղային քաղկացութիւնն է Հայոց: Բացդոյն Արիականը շատ ու շատ պակաս^ժ են այսօր մեր մէջ, նոյնպէս պակասած են նաեւ Արմենականաց ամենէն խիզախ ու յանդուգն ու ըմբոստ տարրերն առհասարակ: Ահա՛, գաղտնիքը հեթանոս Հայոց եւ ներկայ Քրիստոնեայ Հայոց նկարագրերուն միջեւ նկատուած տարբերութեան, որու վրայ աւելցնելու ենք արդի քաղաքական եւ ընկերական ճշնշող պայմաններուն դործած հոգեբանական վատասերիչ ազդեցութիւններն, որոնց ակնարկած ենք արդէն:

Վերի բացատրութիւններէն պատրաստ ենք այժմ Հեթանոս Հայոց բնաւորութեան մէջ փնտռել արմատներն այն յատկութեանց, որոնք՝ քաղաքական եւ ընկերական աննպաստ պայմաններու ազդեցութեամբ անհամեմատ աճեցան ու զօրացան օտար բնակալութեանց ենթարկուող Հայութեան մէջ:

Յոյն պատմիչներէն Քսենոփոն, իր Կիւրոսապատումին մէջ, խիստ պայծառ մէկ նկարագրութիւնը կ'ընէ ՇինԱկԱն Հայոց հեզութեան, խաղաղասիրութեան եւ անիրաւ վերաբերմանց հանդէպ անոնց ցոյց տուած ծայր աստիճան համբերութեան եւստրքով համակերպութեան յատկութեանց: Քրդաստանի լեռներէն անցնելու ատեն բուռն յարձակումներ կրեցին անոնք ռազմասէր Քուրդերէն եւ մեծամեծ դժուարութեանց հանդիպեցան: Իսկ երբ Բագէշի սահմաններն հասան, ինքզինքնին դառն հիւրասէր, խաղաղասէր բնակչութեան մը մէջ: Շէն գիւղերով ծածկուած էին Հայաստանի մէկ ծայրէն մինչեւ միւսն տարածուն պտղալից հովիտներն: Երկրագործ եւ անասնաբոյժ ժողովուրդ մըն էր Հայք այնքան հիւրասէր ու խաղաղասէր, որ օտարական Յոյներուն առջեւ բացաւ իր ամեն կերպ առատութիւններն: Եւ այնչափ հեզ, հլու, նոյն իսկ երկչոտ էր որ այդ հիւրասիրուող Յոյները կը յանդգնէին բռնութիւններ դործագրել զիրենք հիւրընկալող շինականաց վրայ, ու հրդեհել իսկ անոնց բնակարաններն՝ իրենց մեկնելու պահուն: խիզախ ու ռազմասէր ժողովուրդ մը չպիտի հանդուրժէր բնաւ Յոյներու ցոյց տուած այս կոպիտ վարմունքին, ոչ ալ այդ օտարականներ պիտի համարձակէին այդպիսի վերաբերմունք ցոյց տալ խիզախ ու ռազմասէր բնակչութեան մը մէջ:

Հայոց վաղեմի պատմութենէն ուրիշ իրողութիւններ ալ կըրնայի մէջ բերել, ցոյց տալու համար թէ՛ բացի իրենց հոգեկան էութիւնը խորապէս յուզող պարագաներէ՛ ընդի Հայոց կամ Ար-

մենական զանգուածին բնաւորութեանը մէջ յաւէտ հլու եւ խաղաղասէր ու համակերպող անձնեթարկ տիպն է տիրական քան թէ խիզախ ու յարձակողական եւ անկախ տիպը: Այս իրողութեան կը մատնանչէ Արիական հրոսախմբերու կողմէն ընդի Հայոց նուաճումն եւ միանգամ ընդ միշտ անոնց իշխանական տիրապետութեան ներքեւ ստրկական կեանք մը վարելու յանձնառութիւնը՝ առանց յաճախադէպ ըմբոստութեանց: Այս իրողութեան կը մատնանչէ դաշտի Հայ շինական զանգուածին կատարեալ հեզութեամբ եւ առանց դիմադրութեան մուտքը Քրիստոնէութեան մէջ՝ երբ վերէն կուգար հրամանը: Այս իրողութեան կը մատնանչէ Հայ ժողովրդին — մասնաւորապէս Արմենական զանգուածին — ի սկզբանէ ցվերջ երկրագործութեամբ պարասլին, ինչ որ ոչ թէ լոկ խաղաղասիրութեան, համակերպութեան ու հեզութեան նման տրամադրութիւններն կը միտի զօրացնել իրմով պարասլող հասարակութեանց նկարագրին մէջ, այլ որ կարեւորագոյնն է՝ ինքը, այդ արհեստը, ամենէն աւելի կը նախասիրուի վերոյիշեալ տրամադրութիւններով ի բնէ օժտուած ժողովրդոց կողմէն: Եւ այս իրողութեան կը մատնանչէ Հայոց աւելի քան հինգ հարիւր տարի Թուրք բռնակալութեան տակ լուռ ու մուռն ապրիլն՝ առանց ապստամբական որեւէ լուրջ ու մեծածաւալ շարժման: Ես չեմ կրնար հաւատալ թէ Հայոց ազգին դարաւոր անկախութեան ու փառաւոր քաղաքակրթութեան սխրալի աւանդութիւններն, իր վեհ դիւցազանց կատարած հրաշալի յաղթանակներուն յուզիչ աւանդավէպերն, իր Խորենացիներն ու Եղիշէներն, անարձագանգ պիտի մնային Հայութեան սրտին մէջ, եթէ Արաբական ու Սելճուգեան շրջաններուն, սղանութեամբ, հաւատադարձութեամբ եւ արտագաղթերով ջնջուած չըլլային Հայութենէն արիւնի հարագառ ժառանգորդներն իր խիզախ ու ազատասէր եւ ըմբոստ ազնուական նախնեաց:

Եթէ Հայոց պատմութեան մէջ միայն զոյութիւն ունեցած ըլլար այս երեւոյթը, կընայինք թերեւս դիպուածական բան մը համարիլ զայն: Բայց պատմական հանրածանօթ իրողութիւն մըն է թէ ամեն ուր որ իրարու հանդիպած են բացդոյն եւ մթադոյն ժողովուրդներ, բաւական նշանակելի թիւերով, միշտ բաց գոյնն է եղած իշխող ու մթադոյնը՝ հպատակող, հնազանդող, ծառայող: Արիական ցեղէն էր վաղեմի Հնդկաստանի իշխող դատաւարը, եւ մթադոյն էր բնիկ ստրուկ ժողովուրդը: Այսպէս էին Պարսիկներ, այսպէս՝ Հոմերի Յունաստանն ու Տրովադան, այսպէս՝ Հայ ազգը եւ այսպէս՝ արդի Եւրոպական բոլոր ազգաց ընդդրական իշխանապետութիւններն ու թագաւորութիւններն:

Յեղարանական ու կենսարանական արդի յայտնութեանց լուսոյն տակ՝ պէտք է շրջել Հայոց բնաւորութեան վրայ Քրիստոնէութեան գործած արմատական փոխակերպութեան մասին մեր մէջ տիրող կարծիքներն: Ոչ թէ Քրիստոնէութիւնն էր որ Հայոց ժառանգականութեամբ ստացած խիզախ, արի ու յարձակողական բնաւորութիւնը փոխակերպեց հեզ, վախկոտ ու պաշտպանողական բնաւորութեան մը, այլ ընդհակառակն՝ յաճախաբէր պատերազմներու, եղբայրասպան կոխներու, օտար արշաւանաց գործած արիւնհեղութեանց ու հաւատադարձութեանց եւ արտագաղթերու ընտրողութեամբ՝ հեզութեան վախկոտութեան, համակերպութեան եւ համերաւար ստրկամտութեան տրամադրութիւններով առաւելապէս օժտուած գերի Հայ զանգուածն էր որ Ս. Գրոց մէջ փնտռեց ու գտաւ իր հոգեւոյ տիրական պատկերին համաձայն ուսուցումներն ու պատգամներ, որ անտեսեց ծայրէ ի ծայր ԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆ ոգւով տողորուած եւ հեթանոս ազգին լուծը ամեն գնով թօթափել ներշնչող աստուածախօսութիւններն, եւ որ նոյն իսկ անտեսեց Քրիստոսի նկարագրին այն արի, այն յարձակողական, այն ըմբոստ, աշխարհի անիրաւութիւններն ու կեղծաւորութիւններն ու բռնութիւններն խարանդ այն խիզախ տիպը, զոր ա՛յնքան յստակօրէն կը ներկայացնեն մեզ չորս Աւետարաններն եւ զոր ապրելովն պատճառաւ էր որ խաչի մատնուեցաւ Փրկիչը: Ես չեմ կարող հաւատալ թէ Հայաստանեայց Եկեղեցին գերութեան կեանքը անտրտունջ ապրիլ պիտի յորդորէր իր զաւակներուն, եթէ Խորենացիի, Ներսէսի, Ղեւոնդի, Եղիշէի տիպէն կղերականաց թիւը չափազանց պակասած չըլլար իր մէջ ու եթէ Հայ հաւատացելոց զանգուածը չբաղկանար առաւելապէս մեր հեզ ու հլու նախնեաց արեան ժառանգորդներէն: Եւ ասիկա կը բերէ զմեզ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ հրաշակերտման ցեղարանական մեկնութեանը, որու մասին որեւէ ակնարկութիւն չէ եղած դեռ մեր մատենագրութեան մէջ, բայց որ սակայն կարող է լուսարանել ցարդ առեղծուածային հանգամանք ունեցող սա հարցը, թէ ինչո՞ւ եւ ի՞նչպէս ժողովրդային ու ազատական վարչաձեւ մը որդեգրեց Հայաստանեայց Եկեղեցին եւ պահպանեց զայն ընդ միշտ, հակառակ՝ Հռոմէական եւ Յունական խիստ կեղծոնացեալ եւ կղերին գերազոյն հեղինակութիւնը հաւատացեալ հասարակութեան վրայ պարտադրող հզօր եկեղեցիներու օրինակին եւ մշտատեւ ընդդիմութեանը: Բայց ասկէ առաջ՝ հարկ է քննել ցեղային պատճառը Արեւելեան ու Արեւմտեան վարչաձեւերուն միջեւ գտնուող ցցուն տարբերութեան:

ԺԲ.

ԵԿԵՂԵՑԻ ԵՒ ՅԵՂ

Եւրոպայի մէջ Քրիստոնէական կրօնի երեք գլխաւոր ձեւերն են՝ Կաթոլիկութիւն, Յունադաւանութիւն եւ Բողոքականութիւն: Ասոնց երկու առաջիններուն վարչաձեւը հիմնովին կը տարբերի վերջնոյն վարչաձեւէն: Բողոքականութեան դնենք, օրինակի համար, Կաթոլիկութիւնը Բողոքականութեան հետ: Առաջինը՝ հեղինակութեան կրօնն է գերազանցապէս. երկրորդը՝ ժողովրդային ազատութեան եւ ժողովրդապետութեան կրօնը: Առաջինը՝ ընկերական է գրեթէ բոլորովին, հանդիսաւոր ծիսակատարութեանց եւ տօնախմբութեանց վրայ դնելով շեշտը. երկրորդը՝ անհատական է առաւելապէս, գրեթէ Բողոքականն է միայն որ իր առանձնասենեակին մէջ կը կարգայ իր Ս. Գիրքը եւ կը հաղորդակցի իր Հօր Աստուծոյն հետ: Առաջինը՝ մէկ հատ ընդհանուր եւ միօրինակ կադապարի վրայ ձեւակերպած է իր վարչաձեւն ու հաւատալիքներ. կրօնական բացարձակ միապետութիւն մը, մի՛ եւ անբաժանելի տիեզերական եկեղեցի մը. երկրորդը՝ հազար ու մէկ տեսակ յարանուանութեանց եւ աղանդներու բաժնուած է, իւրաքանչիւրն ունենալով ինքնայատուկ դաւանանք ու պաշտամունք եւ վարչաձեւ: Բողոքականութիւնն է միայն որ կը թուլատրէ ու կը խրախուսէ իսկ անհատականութիւնն ու անկախութիւնը: Կրօնի կալուածին մէջ, այսպէս, բացարձակ միապետութիւնը կը ներկայացնէ Կաթոլիկ եկեղեցին, մինչ ժողովրդապետութեան տիպարն է հանդիսացած Բողոքականութիւնը:

Մարդիկ, իրենց նախնեաց կրօնին կը յարին առ հասարակ, ըլլան անոնք բաց գոյն կամ մթադոյն: Բայց պատմական իրողութիւն մըն է թէ ա՛յն ազգերն էին որ անջատուեցան Հռոմէական եկեղեցիէն եւ Բողոքականութեան յարեցան միահամուռ, որոնց մէջ գերակշիռ թիւ մը կը կազմէին բացգոյններ: Մինչդեռ մինչեւ այսօր Հռոմէական եկեղեցւոյ հեղինակութեան տակ կը մնան մեծամասնութեամբ մթադոյններէ բաղկացող ժողովուրդներ: Այսպէս, առաջին պատեհութեամբ Բողոքական եղան ու մնացին Հիւսիսային Ֆրանսայի, Հոլանտայի, Սկանտինաւիայի, Ֆինլանտայի, Անգլիոյ, Հիւսիսային Գերմանիոյ եւ Սկովտիոյ մեծ մասին ժողովուրդները: Իսկ հեղինակութեան միապետական վարչաձեւին տիպարն հանդիսացող Հռոմէական եկեղեցւոյ փարախին մէջ մնացին Իրլանտա, հարաւային Ֆրան-

սա ու Գերմանիա, Իտալիա, Սպանիա, Փորթուգալ: Կարեւոր բացառութիւններ կան այս մասին, բայց անոնց յառաջ դալուն մէջ ուրիշ ազդակներ ալ բաժին ունեցած են:

Արդ, դիպուածակա՞ն բան մըն է որ Հիւսիսական ցեղին թրւական դերակշռութեան տակ իյնող ազգեր — եւ միւսն ալ յայտնիս, մի քանի փոքրիկ բացառութիւններով սոսկ — հեռացան եկեղեցւոյ միապետական ձեւէն ու յարեցան անհատին ազատութիւնն ու անկախութիւնը յարգող եւ ժողովրդապետական վարչա-ձեւերով դեկլարուող ռամկավար ձեւերու: Քաղաքացիական դէպքերու եւ պայմաններու ինչ տարբեր ազդեցութեանց ալ ոչ վերագրուել փորձուի մթագոյն ժողովրդոց մէջ Արեւելեան եկեղեցիներու տիրապետութիւնը, իսկ Բողոքականութեան ալ քաղաքոյն ժողովրդոց մէջ միայն տարածումը, չկրնար ուրացուիլ թէ մթագոյններու եւ բացառոյններու հակադիր հոգեբանութիւններուն մէջ կը գտնուի՝ առաջիններուն փարոսմը դէպի հեղինակութեան վարչաձեւը կրօնի, իսկ վերջնոց միտումը դէպի ռամկավարական ու ազատական վարչաձեւը:

Բողոքականութեան սրբազան երգերն ալ եւ աղօթքներն ալ հոգեբաղձութեան տարբեր երանգ մը, տարբեր ոգի մը կ'արտայայտեն Կաթոլիկ եկեղեցւոյ երգերէն ու աղօթքներէն: Ռազմաշունչ երգերն ամենէն աւելի ժողովրդական են հոն. մարդ անհատը այնքան չեն նուաստացներ, հողի ու մոխրի հաւատար չեն դարձներ Աստուծոյ առջեւ. բարձր արժէք կուտան մարդուն: Ինքնավստահ չեւա մ'ունին անոնք, աւելի զործնական խորհուրդներ, աւելի առնական դիրք, մեղքի ու աշխարհի դէմ կուռելու աւելի խրախոյս ու յորդոր, զղջման ու ապաշխարութեան արցունք թափելէ աւելի սրբութեան ու ծառայութեան գործէ՛ր կատարելու կը դրդեն անոնք. վերջապէս՝ հաւատացեալին յանձնապատասխան, յարձակողական ու ներգործական տրամադրութեանց դիմում կ'ընեն անոնք ամենէն աւելի: Նոյն իսկ պաշտամունքի մէջ նշանակալից տարբերութիւններ կան: Բառին տառական իմաստով երկիր պագանել չունի Բողոքականութիւնը, եւ նոյն իսկ ամպիրոնին վրայ երէցը առանց որեւէ անպատեհութիւն զգալու, կրնայ ոտքը ոտքի վրայ նետած նստիլ, ինչ որ սրբապղծութիւն մը պիտի նկատուէր խորանին առջեւ բազմող Կաթոլիկ կամ Յոյն եւ կամ Հայ քահանային համար: Եւ արդի հոգեբանութեան տարրական ծանօթութիւն ունեցող անձն իսկ քաջ գիտէ թէ համապատասխան հոգեկան ներքին կեցուածքներ կ'արտայայտեն եւ միանգամայն կը ստեղծեն մարմնական այս կեցուածքներն Աստու-

ծոյ տաճարին մէջ: Իմացական տեսակէտով որչափ ալ գեր ի վերոյ դասուի Բողոքականութիւնը Կաթոլիկութենէ, անաչառ եւ հմուտ քննադատը չէ կարող ուրանալ թէ կրօնական պատկառանքի, Աստուծոյ երկրպագութեան ու ինքնամոռաց անձնատուութեան, ինչպէս նաեւ մարդկային հոգւոյն ամենախոր խաւերն թափանցող տալաւորութեանց կողմանէ շատ վար կը մնայ անիկա Կաթոլիկ պաշտամունքէն: Բայց չհեռանանք մեր նիւթէն: Գաղափարը զոր դրոշմել կ'ուզեմ ընթերցողին մտաց վրայ՝ սա է թէ, Յեղի'ն հողին է որ կ'արտայայտուի կրօնական բոլոր պաշտամանց մէջ եւ իր պատկերին համաձայն կը ձեւակերպէ զանոնք: Հիւսիսական ցեղին հոգեբանութեան ծնունդն է Բողոքականութիւնը՝ իր վարչաձեւովն ու իր երգերովն, աղօթքներովն եւ արարողութեանց ձեւերով, ինչպէս մթագոյն Լատին եւ Յոյն ժողովրդոց ցեղային ժառանգականութեան տիպը կը յայտնաբերեն Քրիստոնեայ եկեղեցւոյ այս երկու ճիւղեր: Կրօնական աւանդութիւնը ազգի մը նկարագիրը զարգացնելէ ու բարեկարգելէ առաջ՝ նախ իրենք կը փոխակերպուին այդ ազգին տիրական ցեղային ժառանգականութեան կաղապարին համաձայն: Ասոր համար է որ միեւնոյն Քրիստոսը պաշտող եւ միեւնոյն Ս. Գիրքը ընդունող Արեւելեան ու Արեւմտեան եկեղեցիներ իրարու անճանաչելի եւ անհաղորդ ու անհասկնալի դառնալու աստիճան հեռացած են իրարմէ այնքան վարչաձեւով եւ վարդապետութեամբ, որքան Աստուծոյ երկրպագութեամբ եւ աղօթքով ու երգեցողութեամբ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Վերի թեւադրիչ բացատրութիւններէն յետոյ՝ ո՛վ կրնայ ըզմայլանքով չդիտել աշխարհի Քրիստոնէական բոլոր եկեղեցիներուն մէջ ամենէն եզակեանն ու անդուգականը — ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ: Մարդկութեան ամենէն ազնիւ երեք ցեղերուն — Արիականին, Արմենականին ու Սեմականին — միացեալ երկանց արդասիքն է ան: Հայոց ազնուապետութիւնը, բացառյալ Հիւսիսականը, անոր վարչաձեւը յօրինած է՝ իր ազատական, ձեռնարկէց անհատականութեան պատկերովը: Հայոց ժողովրդային զանգուածը, մթադոյն տարրերէ բաղկացած, մասն ու բաժին չէ ունեցած Հայաստանեայց եկեղեցւոյ վարչական կազմակերպութեանը մէջ եւ չէր կրնար ունենալ, ինչպէս բացատրած եմ կանխաւ: Ասոր համար է որ էպպէս եւ հիմնովին ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ է Հայաստանեայց եկեղեցւոյ վարչակազմը, եւ ասոր համար է որ հին եկեղեցիներու մէջ անիկա՝ միայն նախատիպը կը ներկայացնէ արդի Արեւմտեան եւ Հիւսիսային Եւրոպայի Բողոքական եկեղեցիներուն: Եթէ «Ասիական» ու «Եւրոպական» մակդիրներով բնորոշել ուզենք դոյութիւն ունեցող հին եկեղեցիներն, ապահովարար Ասիական պիտի կոչենք Եւրոպայի մէջ ծնած ու մեծցած թէ՛ Կաթոլիկ եւ թէ՛ Յոյն եկեղեցիներն, իսկ Եւրոպական պիտի կոչենք Ասիոյ մէջ ծնած ու մեծցած Հայաստանեայց եկեղեցին: Պարզ է պատճառն այս դարմանալի իրողութեան: Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հիմնարկուններն ձեռք ա՛յն ցեղին արիւնը կը կըրէին իրենց երակաց մէջ, որու արիւնը տիրական է այսօր Բողոքական եկեղեցիներու հետեւորդաց մէջ: Իսկ մքազոյն Միջերկրական եւ Ալպեան ցեղերուն կը պատկանէին հիմնարկուններն Կաթոլիկ եւ Յոյն եկեղեցիներուն:

Հայաստանեայց եկեղեցւոյ վարչակազմը Արիական հոգեբանութեան գերազանցապէս կազմակերպիչ հանճարին ծնունդն ըլլալով հանդերձ՝ անոր պաշտամունքը, անոր շարականներն ու աղօթքներ, անոր արարողութիւններն Արմենական գերազանցապէս հոգեւոր սրտին ու Սեմական գերազանցապէս գեղարուեստական մտքին բղիտմանն են: Կը տեսնէ՞ք հիմա թէ ինչո՞ւ Քրիստոնէական բոլոր եկեղեցիներուն մէջ եզակեան դերը մը կը դրուէ Հայաստանեայց եկեղեցին, եւ միացման կամուրջ մը կը կազմէ Արեւելեան ու Արեւմտեան եկեղեցիներուն միջեւ: Կը համարձակիմ յայտարարել թէ՛ Հռովմէական եկեղեցւոյ չափազանց կեղծոնացեալ եւ միապետական հեղինակութեան դրութենէն ծը-

նունդ առնող մեծամեծ չարիքներն դարմանելու, բայց միանգամայն Բողոքական (աւելի Ամերիկեան Ժողովական) եկեղեցիներու ապակեղրոնացեալ եւ հեղինակազուրկ դրութենէն ծնունդ առնող նոյնքան կորստարեր միւս ծայրայեղութեան մէջ չիյնալու համար, մէկ հատ միջոց կայ Քրիստոնեայ աշխարհի առջեւ, այն է՝ որդեգրել արդիացած մէկ ձեւը վարչակազմին, որով հրաշակերտուած է Հայաստանեայց եկեղեցին: Կրնա՞յի արդեօք արտայայտել իմ անձնական այն խոր համոզումս թէ՛ մեր ազգային յառաջիկայ կրօնական վերաշինութեան ամենակենսական գործը յաջողութեամբ կատարել կարողանալու համար բացարձակապէս անհրաժեշտ է որ, արդի ռամկավարութեան հիմնական սկզբանց համաձայն, վարչական միացում մը տեղի ունենայ Մայր եկեղեցւոյ եւ Հայ Աւետարանական եկեղեցիներու միջեւ, ինչպէս նաեւ Հայ Աւետարանական եկեղեցին իր պաշտամունքը ճոխացնէ մեր ցեղային հոգիէն առ Աստուած բարձրացած աղօթքներովն ու շարականներովն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ:

Բողոքականութեան ցեղային նշանակութեանն ու կապակցութեանը մասին եղած այս դիտողութիւններու առթիւ չեմ կարող զանց առնել յիշատակութիւնը Հայերու մէջ տեղի ունեցած կրօնական շարժման մը, որ Քրիստոնեայ աշխարհի մէջ Բողոքականութեան առաջին ծնողն հանդիսացած ըլլալու վառքն ալ կուտայ մեր ազգին: Կ'ակնարկեմ Պաւլիկեան մեծածաւալ շարժման, որու մասին աւելի ընդարձակօրէն գրած եմ «Տարաքսեան Եղրայրակցութիւնը» հատորիս մէջ: Պատմագիտութիւնը այսօր վճռապէս հաստատած է թէ՛ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՅ ԵՍՏՈՅՈՅԻՆ միջոցաւ Եւրոպա եկաւ եկեղեցական բարեկարգութեան այն բուռն շարժումը, որ կատաղի պայքար կը մղէր Յոյն եւ Հռովմէական եկեղեցիներուն կռապաշտութեան մօտեցող պատկերապաշտութեան դէմ, հաւատացեալ հասարակութեանց կրօնական եւ իմացական ընտրանին բնաջնջող կուսակրօնութեան ու վանական դրութեան դէմ եւ զԱստուած պաշտողներու բազմութիւնը միապետական ամենախիստ ճնշումներու տակ հաշմեցնող եկեղեցական հեղինակութեան դէմ: Պատմական անվիճելի իրողութիւն մըն է թէ ՀԱՅ Պաւլիկեանց տիրող ազդեցութեանց միջոցաւ էր որ Բիւզանդիոնի գահոյից վրայ բազմող պատկերամարտ Հայկազն կայսերը, ամբողջ հարիւր տարի՝ միայն երկու ընդմիջումներով, վտարեցին պատկերներն Կայսրութեան բոլոր եկեղեցիներէն, հալածեցին կուսակրօնութիւնն, ու Ս. Գիրքը հռչակեցին իբրեւ գերագոյն հեղինակութիւնը Քրիստոնեայ հաւատացեալին: Նոյնքան պատմական իրողութիւն մըն է թէ ատեն մը

ա՛յնչափ զօրացան Պալղիկեանք Հայաստանի մէջ, որ Հայ հակա-
Պալղիկեան իշխանութիւններն նուաճելէ զատ՝ մինչեւ Նիկոմի-
դիա հալածեցին Բիւզանդիոնէն իրենց վրայ զրկուած կայսերա-
կան բանակներն: Այնպէս որ, ինչպէս ցոյց տուած եմ վերն ակ-
նարկուած հատորիս մէջ, Լուսերէն դարեր առաջ՝ Փրօֆ. Պըսլի
բառերով՝ ՀԱՅ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆ ԷՐ ՈՐ՝ Կիսպլընի բացա-
տրութեամբ՝ ցնցեց Արեւելքը եւ լուսաւորեց Արեւմուտքը: Երբ
իրենց ցեղակից Հիւսիսակեանք տակաւին բարբարոս ու հեթանոս
կեանք մը կ'ապրէին, երբ Եւրոպական քաղաքակրթութիւնն ու
քրիստոնէութիւնը մթազոյն ժողովրդոց զեկավարութեանը տակ
ինկած էին՝ Արիական Հայ Քրիստոնեայ ազնուապետութիւնն էր,
ազգային ինքնադիտակցութեան եկած, որ ոչ միայն աշխարհի
մէջ ՄԻՍ ՄԻՆՍԿԸ զարգացուց եւ պահպանեց ՄԻՍԿ ԺՈՂՈՎԸՐ-
ԴԱԿԱՆ եկեղեցի՝ Քրիստոնէական, այլ նաեւ ու մանաւանդ՝ իր
լեռնորդիներու ստուարութիւն բազմութիւններով՝ կատաղի պայ-
քար մղեց այն ամեն յետսամուտ սովորութեանց եւ պաշտամանց
դէմ, որոնք ի հիմանց խորտակել կը սպառնային Քրիստոնէական
եկեղեցին: Եւ հաւանօրէն բոլորովին տարբեր ընթացք մը պիտի
ստանար Քրիստոնեայ աշխարհը ու տարբեր պատմութիւն մը պի-
տի արտադրէր, եթէ Լեւոն Գ. ի եկեղեցական բարեկարգութիւն-
ներն չընդմիջուէին՝ երկու ՅՈՅՆ թագուհիներու զահակալու-
թեան ատեն, որոնց հետ ամուսնանալու դժբաղդութիւնն ունեցան
իրենց յաջորդներ, եւ եթէ քաղաքական հորիզոնին վրայ այս տ-
տեններ բարձրացող Շարլըմանի պաշտպանութեամբը՝ Հոռովի
Պապը չհամարձակէր անհնազանդ գտնուիլ բոլոր եկեղեցիներէն
պատկերներն վերցնելու մասին այս կայսեր հանած հրովարտա-
կին: Բայց ինչ որ ալ ըլլայ, հպարտութեամբ կրնանք յայտարա-
րել թէ Բողոքականութիւնը ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ մէջ ծնաւ առաջին ան-
գամ, ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ մէջ սնաւ ու զօրացաւ, ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ մէջ աղ-
բեցաւ մինչեւ մեր օրերը՝ թէեւ աննշան համեմատութեանց ի-
ջած եւ յետոյ Ամերիկեան միախոնարաց բերած Բողոքականու-
թեան հետ միաձուլուած: ՀԱՅՈՑ միջոցաւ Եւրոպա մուտք գոր-
ծեց ան եւ տարածուեցաւ Պալքանեան ամեն երկրի մէջ, եւ ՀԱ-
ՅՈՑ միջոցաւ, ամբողջ դար մը, յաղթական պայքար մղեց Բիւ-
զանդական մոլեռանդ կղերականութեան դէմ: Եւ եթէ Հիւսիսա-
կան ցեղի ըմբոստ եւ ազատասէր ու անհատապաշտ ոգւոյն ծնուն-
դը պիտի համարինք Բողոքականութիւնը, ինչպէս կը հաւատտեն
մատենագիրներէ ոմանք, ուրեմն Հայոց երակաց մէջէն առատո-
րէն հոսող ԱՐԻԱԿԱՆ արեան կը պարտինք Հայաստանեայց Եկե-
ղեցւոյ կառոյցը եւ Հայ Բողոքականութեան սգին ու շարժումը,
որոնք պանծալի փառապսակ մը կը յօրինեն Հայ ազգի ճակտին:

ԺԴ.

ՏԵՍԻԼՔԸ

Եւ հիմա ի՞նչպէս նկարեմ այն տեսիլքը զեղաշուք, որ մտքիս
առջեւ կը փայլի այս պահուս Արարատի Վեհապանծ ճակտին վե-
րեւ: Բայց միթէ կարելի՞ բան է որեւէ տեսիլք պատկերացնել
թղթի կամ կտաւի վրայ: Բոլոր ինչ որ մարդկային գրիչը կամ
վրձինը կարող է կատարել՝ կը կայանայ մի՛միայն կարգ մը խոր-
հըրդանշաններ, կարգ մը երանգներ համադրել, որոնցմէ ընթեր-
ցողին կամ զիտողին միտքը պիտի յօրինէ իր անձնական տեսիլքը:
Ասկից աւելի ոչինչ կարող եմ ընել ներկայ պարագայիս ալ: Կար-
գաւ պիտի ներկայացնեմ մի քանի իրողութիւններ, գիտական մի
քանի եզրակացութիւններ, որոնք Հայուն ՆՈՐ ՕՐՈՒԱՆ ՏԵՍԻԼ-
ՔԸ գեղերինող մէկ մէկ երանգ պիտի կրնան հանդիսանալ իւրա-
քանչիւր ընթերցողի մտքին մէջ:

Բնիկ Հայուն ցեղային ծագումն է առաջին իրողութիւնը,
զոր պիտի ներկայացնեմ իբրեւ կտաւ, որու վրայ իւրաքանչիւր
ընթերցող պիտի կրնայ նկարել ամենաշքեղ տեսիլքը իր ազգի
ապագային մասին, որ տրուած է աշխարհի վրայ որեւէ մարդ
էակի: Մարդկային ամենէն զարգացած եւ ինքնորոշուած մէկ
ցեղին զաւակն է Հայը: Ասիկա՛ է այն իրողութիւնը որու ան-
հուն արժէքը ներկայ դարուս կենսաբանական գիտութեանց վե-
րապահուած էր ի յայտ բերել:

Իրողութիւն Առաջին

Մարդկութեան ճերմակ մասը բաղկացնող երեք ցեղերէն մէ-
կուն — կլորգլուխներուն — ամենէն հարազատ ժառանգն է Հայը
աշխարհիս մէջ, իրեն ժառանգակից ունենալով Եդիտիներն, Գը-

զըլսլաշներն, Արեւելեան Քրդերն եւ Տաւրոսեան լեռնաշխարհի զանազան կլորգլուխ ժողովուրդներն: Ասիկա՛ է եզրակացութիւնը մարդարանական վերջի բոլոր հետախուզութեանց: Մարդաբանութիւնը ա՛յն աստիճան հաստատուած է այլ եւս այս համոզման մէջ որ չվարանիր Հայ անուամբ մկրտել մարդկութեան ճերմակ մասին կլորգլուխ ցեղը: Այսօր մարդաբանական ամենէն հեղինակաւոր գրութեանց մէջ ԱՐՄԵՆԱԿԱՆ ՅԵՂ անունը կը տրուի նոյն իսկ Եւրոպայի կլորգլուխ ժողովրդոց, անտարակոյս կցելով զայն նախապէս ընդունուած Ալպեան անուան: Մեր ցեղը, ըստ մարդաբանական արդի տեսութեան, Կասպից Ծովուն արեւելակողմը ծագում առաւ կամ մարդկութեան ընդհանուր բունէն ճիւղաւորեցաւ վերջի Սառի Դարաշրջանին, այսինքն մօտաւորապէս 50,000 տարի առաջ: Հոս կողիացեալ կեանք մը ապրեցաւ ան մօտաւորապէս 25—35,000 տարի: Առանձնութեան այս բաղմադարեան շրջանին էր որ, խզուած ըլլալով մարդկային ուրիշ խմբերու հետ յարաբերութենէ եւ ինքն իր մէջ միայն արեւնախառնութիւնով, ինքնորոշուեցաւ եւ ստացաւ Արմենական տիպը մարմնոյ ու մտքի: Սառի Դարաշրջանին վերջացմամբ՝ հետզհետէ հալեցան անհետացան Հայաստանի հովիտներն ծածկող Սառի համատարած շերտերը: Արմենական հորդաններ սկսան հետզհետէ տարածուիլ այս նորարաց կոյս հովիտներուն մէջ եւ յառաջանալ զէպ Արեւմուտք: Քարէ Դարուն անոնք արդէն բնիկ նախնական ժողովուրդը կը կազմէին ոչ միայն կեդրոնական Եւրոպայի, այլ նոյն իսկ Տանիմարքայի, Նորվեկիոյ ու Շուէտի նման հիւսիսային գաւառներուն: Դարեր վերջն է որ արդի բացգոյն Հիւսիսականաց նախնիք կուգան նուաճել նախնիքը մթադոյն կլորգլուխներուն: Սակայն մինչեւ այսօր նշանակելի թուով կլորգլուխներ կան այս երկիրներու բնակչութեանց մէջ:

Հայերս, ուրեմն, ներկայացուցիչներն ու ժառանգորդներն ենք ճերմակ մարդկութեան կլորգլուխ ցեղին: Ուրիշ ցեղէ մը չեն եկած մեր բնիկ նախնիք: Հայոց Մոնկոլական ծագում ունեցած ըլլալու առասպելը վերջնականապէս ջախջախուած է արդի մարդաբանութեան կողմէն: Հայաստանը սկիզբէն ի վեր որորանն է եղած մեր բնիկ նախնեաց եւ մայր-հայրենիքը Եւրոպայի արդի բաղմամիլիոն ժողովրդոց: Ասիկա՛ է առաջին մեծ իրականութիւնը, որ նախնական երանգը պիտի հայթայթէ մեր տեսիլքին:

Եւ որպէսզի գիտական լուրջ քննադատութեանց առջեւ դու-

նաթափուելու դատապարտուած կեղծ ներկեր չնկատուին իմ ներկայացուցած այս իրողութիւններս՝ կարեւոր կը համարիմ իւրաքանչիւրին համար վկայութեան կոչել ամենաբարձր մէկ հեղինակութիւնը խնդրոյ առարկայ եղած գիտութեան մէջ:

Այս առաջին իրողութիւնը հաստատուելու համար վկայութեան կը կոչեմ Լոնտոն Համալսարանի կազմախօսութեան Փրոֆ. Կրէթթըն Էլիքթ Սմիթը, ամենաբարձր հեղինակութիւնը կմախքի ճանաչողութեան եւ գիտութեան մէջ: Աշխարհածանօթ Էմսայֆ-լօփիտիա Պրիքանիֆայի խմբագրութիւնը, պէտքն զգալով 1910էն մինչեւ 1922 տարին աշխարհի ունեցած յառաջիմութիւններն ալ արձանագրել իր հրատարակութեանց մէջ՝ լոյս ընծայեց երեք հատորներ եւս — 30րդ, 31րդ եւ 32րդ հատորներ: Երեսուներորդ հատորին մէջ Մարդաբանութեան յատկացուած իր գրութեամբ՝ Փրոֆ. Սմիթ հուղելէ յետոյ մարդկային ցեղերու մասին տիրող ոչ-գիտական բաժանումներն եւ մարդկութեան բունէն նախ եւ առաջ Սեւ ցեղին անջատումը մատնանշելէ յետոյ՝ կը շարունակէ:

«Սառի դարաշրջանին չորս նիւղի բաժնուեցաւ գունաթափուած մարդկային ցեղը: Մոնկոլական խումբն եղաւ հաւանօրէն ամենէն առաջ բաժնուողը՝ քերես Դեղին գետին շրջակայքը: Այս խումբը ժամանակի ընթացքին ինֆնորմալով՝ եղաւ Մոնկոլական ցեղը: Յաջորդ խումբը իր ինֆնորմալ գաւառը գտաւ հաւանօրէն Հիւսիսային Արեւելեան Ափրիկէի մէջ, ուր ստացաւ նուազ մասնաւորութեամբ յատկանիշներ, այսինքն՝ յարաբերաբար նախնական յատկանիշներ: Այս խումբը ինֆնորմալով՝ եղաւ Թուիս կամ Միջերկրական ցեղը: Ուրիշ երկու խումբեր կողիացան հիւսիսի մէջ՝ մին՝ հաւանօրէն Թուրքիստանի մէջ ստացաւ լայնգլուխ տիպը եւ զարգանալով եղաւ այսպէս կոչուած Ալպեան կամ Արմենական ցեղը: Միւսը՝ Հիւսիսային Արեւմուտքի մէջ տեղ մը՝ պահեց իր նախնական երկար գլուխը, բայց զարգացուց որոշակի բաց գոյն յատկանիշներ որոնք ցցուն յատկանիշներն են Հիւսիսական ցեղին: Դարձեալ, Սառի Դարաշրջանին վերջը, երբ մեծ սառնակոյտերն անհետացան, ընդարձակ միախառնումներ եղան ոչ միայն նոյն ցեղին նախապէս գտնուած խումբերուն միջեւ, այլ նաեւ տարբեր ցեղերու: Մասնաւորապէս Սիպրիոյ մէջ բարդ միախառնումներ տեղի ունեցան Արմենական, Մոնկոլական եւ Հիւսիսական ժողովրդոց միջեւ, իսկ Արեւմտեան Ասիոյ ու Միջերկրականի ծովեզրեայ գաւառաց մէջ՝ քիսագոյնի (Միջերկրական) եւ Արմենականի խառնուրդներու գանգաճութիւն մը յառաջ եկաւ: Հաւանօրէն ենիսէ գետին գլուխը գտնուող գաւա-

ուաց մէջ, որոնց բնակիչք նախամոնկոլական ժողովուրդ մը էին էապէս, տեղի ունեցող այսպիսի արեւմտամանց բաւական քանակէ մը յետոյ՝ էր որ ժողովուրդ մը դէպի Արեւելք շարժեցաւ եւ Ամերիկա անցաւ իբրեւ առաջին բնակիչներն Նոր Աշխարհի:

«Ամենէն մոլեռանդ նախապաշարումը միայն կրնայ կուրցնել գութնդ այն իրողութեան քէ՝ Փոլինեզիոյ մէջ ժողովրդոց փոքրիկ խումբերու լայնարձակ շարժումը — որոնց գլխաւոր բաղկացուցիչ տարրերն էին Միջերկրական եւ Արմենական ցեղեր — ծառայեց Ամերիկան օգակաւորելու Հին Աշխարհի հետ, եւ միջոցն հայքայքեց հարաւային արեւելեան կանխագոյն քաղաքակրթութեան տարրերն ներմուծելու կեդրոնական Ամերիկա եւ Բերու: Ոչ մէկ ցեղաբան վայրկեան միտք կը տարակուսի քէ կանխագոյն նաւաստիք Իսթըր կղզին հասան, որովհետեւ բնակուած է այս կղզին եւ անոր բնակչաց լեզուն եւ մշակոյթը ապացոյց կ'ընծայեն քէ անոնք Արեւմուտէէն եկան: Բայց յայտնի է քէ արեւելեան Փոլինեզիոյ այս մանրադիկային կղզին հանդիպող իւրաքանչիւր մէկ նատ նաւու դէմ՝ պէտք է հարիւրաւորներ, եթէ ոչ հազարաւորներ, ալ եղած ըլլան որ չպատահեցան այս կղզւոյն եւ բշտեցան բերուեցան Ամերիկայի ամիերը: Խաղաղականի այս եզրագաւառաց ամբողջ մշակոյթը գորաւոր ապացոյցներ կ'ընծայէ, որոնք կը հաստատեն քէ արդարեւ կանխագոյն նաւորդներ եկան հաստատուեցան կեդրոնական Ամերիկայի եւ Բերուի մէջ՝ իրենց հետ բերելով այս գաւառաց ունեցած նախնական հաւատալիքներն ու սովորոյթներ» (75, Հատ. 30, էջ 147):

Իրողութիւն Երկրորդ

Երկրորդ երանգը, զոր արդի մարդաբանութիւնն ու հնագիտութիւնը կ'ընծայարեւեն մեր տեսիլքին, հետզհետէ արմատացող այն համոզումն է թէ՝ առաւելապէս ԱՐՄԵՆԱԿԱՆ ցեղին, ՄԵՐ ՅԵՂԻՆ, կը պարտի աշխարհ քաղաքակրթութեան ծագումն ու զարգացումը եւ տարածումը՝ մինչեւ Ամերիկայի ներսերը: «Առաւելապէս» ըսի, անտեսած չըլլալու համար Միջերկրական ցեղին այս մասին գործակցութիւնը մեր ցեղին հետ: Բացգոյն Հիւսիսական արդէն մասն ու բաժին չունին հին բարձր քաղաքակրթութեանց որեւէ մէկուն ստեղծմանը կամ զարգացմանը մէջ: Ք. Ա. 2000-ական թուականներէն յետոյ է որ անոնք կը յայտնուին պատմութեան մէջ: Ուստի Արմենական եւ Միջերկրական դոյզ ցեղերուն ստեղծագործ կարողութեանց արդասիւքն է քաղաքակրթ-

թութեան ամեն հիմնական ժառանգութիւն: Եւ քիչ յետոյ պատահութիւն պիտի ունենանք նկատելու թէ՝ նոյն իսկ Պերիկլեան շրջանի Յունական պանծալի քաղաքակրթութիւնը ինչպէս Ասորա-Բաբելական զեղարուեստի արտադրութիւններէն ստացած է նախատիպերը իր շատ մը հրաշակերտներուն եւ թէ Արիականէն աւելի Միջերկրական ցեղին արեւան ծնունդն էին անոր մեծագոյն արուեստագէտներէն շատերը: Իսկ եթէ Արմենականին ու Միջերկրականին յարաբերական դերը սահմանել փորձենք, յայտնապէս առաջնութեան դարձնին պիտի տանք ԱՐՄԵՆԱԿԱՆ ցեղին, ՄԵՐ ՅԵՂԻՆ: Բայց աճապարենք վկայութեան կոչել ա՛յնպիսի հեղինակութիւն մը, որու ակնածանօք մտիկ ընէ իմ ընթերցողներէս ամենէն սկեպտիկն անգամ:

Դարձեալ կը դիմեմ Էմսայֆլօփիտիա Պրիքանիֆայի ամենապիւր չորստարակութեան Եգիպտոսի յատկացուած գրութեան: Հեղինակն է՝ Բրիտանական Թանգարանի Եգիպտական եւ Ասորական Բաժնին վարիչներէն Փրօֆ. Հոլ: Այս հեղինակը իբրեւ հաստատուած իրողութիւն ցոյց կուտայ թէ Փոքր Ասիայէն արշաւող ԱՐՄԵՆԱԿԱՆՔ էին որ հիմնարկեցին Եգիպտոսի թագաւորութիւնը, եղան յաղթական իշխող դասակարգը այդ երկրին՝ նուաճելով եւ իբրեւ սարուկ ծառայեցնելով ընդ Միջերկրական ժողովուրդներն, թէ ԱՐՄԵՆԱԿԱՆՆԵՐ էին, ՄԵՐ ՆԱՄՆԻԲԷ, որ Փարաուններու բազմադարեան հարստութիւններն հաստատեցին, որ բուրգերը կառուցին ու Եգիպտական քաղաքակրթութիւնը զարգացուցին՝ անտարակոյս սարուկ Միջերկրական ցեղին ձեռաց եւ մտքին տաժանակիր աշխատանաց շնորհիւ: Բայց ինչ որ ալ ըլլայ Միջերկրականին տուրքը Եգիպտական քաղաքակրթութեան, սա ըստոյգ է թէ Արմենականէն կուգար ձեռներէցութիւնը, զեկաւաթութիւնը եւ մղիչ ոյժը: Խօսքը տանք Փրօֆ. Հոլի:

«Ապացոյցներ կը կուտակուին քէ հիւսիսային ծագում ունէին քաղաքակրթութեան շրջաններու Եգիպտացիք, քէ եւ կատարելապէս գոհացուցիչ տեսութիւն մը դեռ չկրնար ձեւակերպուիլ: Եւրոպ. Միքի ցոյց տուած է Եգիպտոսի մէջ գոյութիւնը ցեղային երկու զարմերու. — նախա-քաղաքական Նեղոսականը եւ արշաւող «Արմենականը» Ասիայէն, որու գանկային բարձրագոյն ընդունակութեան պէտք է վերագրուի Եգիպտական քաղաքակրթութեան ու արուեստին բողբոջումը՝ Ափրիկեան նախնական բարքարոսութենէն: Ասիայէն եկած ըլլալու է «Արմենական» այս զարմը, եւ անտարակոյս Սուէզի պարանոցին վրայէն հասաւ Եգիպտոս...: Խիստ հաւանութիւն «Արմենականաց» վերագրուելու է

Սեպածե գրերու դուրսինը: Այս ժողովուրդին վերաբերիլ կը բուի Օսիրիսի դիցաբանական գրոյցներու շարքը: Սուրիոյ եւ Լիբանանու դիցաբանական գրոյցներուն հետ սերտօրէն կապակցուած է ան: Օսիրիսի սրբազան սիւնը անտարակոյս իրական մէկ ներկայացումն է եղեւնիի մը՝ իր հորիզոնական լայնատարած փնդերով: Եգիպտական նուիրական ծառերէն մէկ ուրիշը նոնի մըն է յայտնապէս: Աւանդաբար Օսիրիսի հետ կապակցուած են եգիպտացորենն ու գինին, եւ հաւանական է որ Սուրիոյ մէջ առաջին անգամ արտադրուեցան անոնք, եւ անկից Օսիրիսի եւ Ռէի (Հելիպոլոսոյ Արեւ աստուածը) հետ եկան եգիպտոս: Արդարեւ, Սուրիան կը սկսի մեր մտքին մէջ ձեւակերպուիլ իբրեւ հաւանօրէն աշխարհի մէջ ամենաին կեդրոնը քաղաքակրթութեան, հասարակաց աղբիւրը ուսկից Բաբելոն ու եգիպտոս հոսեցան մշակոյթի այն տարրերն կանխագոյն շրջանի, որոնց մէջ անոնք կը նմանին իրարու...:

«Արդի Հրեային դիմագծութիւնը տիրադարար կը նմանի նախնի Քետացուց դիմագծութեանը, որ ստուգապէս Սեմական չէր:» Արմենականք էին որ կը գրաւէին Տաւրոսեան ամբողջ լեռնաշխարհն, եւ որոնք Քետականացուցին յետոյ Սուրիա եւ Պաղեստին եկող Սեմական ցեղերն, ինչպէս ցոյց տուած էմ «Բնիկ Նախնիք Հայոց» հատորի մէջ: Այնպէս որ, Սուրիոյ մասին վերն եղած ակնարկութիւնը յայտնապէս կը վերաբերին Արմենական ցեղին, ՄԵՐ ՅԵՂԻՆ, որուն հետ Սեմական տարրեր ալ կրնան խառնուած ըլլալ ինչպէս ներկայ Հայութեան մէջ (95, էջ 177):

Եւ Արմենական ցեղին մղմամբն ու առաջնորդութեամբը ըստեղծուած ու զարգացած ճիշդ ա՛յս քաղաքակրթութիւնն էր որ տարածուեցաւ բովանդակ աշխարհի վրայ – Բաբելոստան ու Չինաստան եւ ձարոնն ու Մեքսիկո: Այնպէս որ, ՄԵՐ ՅԵՂԻՆ է ծնողն ու դայեակը եւ տարածիչը բովանդակ աշխարհի հին քաղաքակրթութեանց, իրեն օժանդակ սպասարկու ունենալով Միջերկրական ցեղը: Այս մասին հետեւեալը կը կարգանք էմայափիտիա Պրիքանիֆայի մէջ՝ «Քաղաքակրթութեան» յատկացուած գրութեան մէջ, Փրօֆ. Էլիքթ Սմիթի գրչէն ելած.

«Աստիճանաւոր բուրգերու շարք մը, որ ցրուած են Միջագետքէն Սէլլան, Կամպուտիա եւ Ճավա, Ճաբոն եւ Շանքունկ, Թաիլիթի եւ Մարգեսաս, Բերու եւ Մեքսիկո, ա՛յնքան աչառու ապացուցում մը կ'ընծայաբերեն ոչ միայն մշակոյթի խիստ որոշ ու եզակի ձեւի մը, այլ նաեւ մատնացոյց կ'ընեն անոր տարածման նախապայքը...:

«Որչափ աւելի լիօրէն կ'ուսումնասիրուին մանրամասնութիւններն այս բուրգերուն, այնքան աւելի կատարելապէս կ'ապացուցուի քէ անոնք իրարմէ ընդօրինակուեցան, մինչ մշակոյթի հոսանքը կը շարժէր Արեւմուտքէն Արեւելք: Սէլլանի մէջ կը գրտնենք Միջերկրականի ձեւով բայց եգիպտականներուն նման քարէ շինուած բուրգեր: Քամպուտիայի նուազ զարդարուն բուրգերը, ինչպէս ուրիշ շատ մը տեղերունը, զարմանալի ճշդութեամբ կը վերաբառադրեն եգիպտական նախատիպերը: Եւ, դարձեալ, նոյն ձեւով բուրգեր կ'երեւին արեւմտեան Բերուի եւ Էգուստորի, Կեդրոնական Ամերիկայի եւ Մեքսիկայի, Միսիսիպիի հովտին եւ Մ. Նահանգաց հարաւային արեւելեան գաւառներուն մէջ: Հաւանօրէն Ք. Վ. Յրդ եւ 10րդ դարուց միջեւ բրգաշինութեան այս գրգիռը ետադարականի վրայով փոխանցուեցաւ» (75, Հատ. 30, էջ 147):

Իրողութիւն Երրորդ

Մերձաւոր Արեւելքի մէջ, մինչ բարբարոսութեան կեանք մը կ'ապրէին թէ՛ Արիականք եւ թէ՛ Միջերկրականք, ԿԼՈՐ ԳԼՈՒԽ Արմենականներն էին, ՄԵՐ ցեղակից նախնիքը, որ աշխարհի մէջ ԱՌԱՋԻՆ ԱՆԳՍՄՆ ըլլալով գիրն ու գրականութիւնը ստեղծեցին եւ մշտնջենաւորեցին իրենց սրտի եթերային թրթռացումներն ու մտքի թռիչներ, որ աշխարհի առաջին բարոյական օրէնադրութիւնը ձեւակերպեցին, որու ապագայ կարգաւորումն էր լոկ Համուրապիի հռչակաւոր օրինադիրքը եւ որմէ շատուշատ բան կայ առնուած Մովսիսական օրինադրին մէջ: Պատմութեան մէջ Սուրմեքան անուամբ ծանօթ այս կլորդուիս Արմենականաց ստեղծագործութեան եւ ջրհեղեղի աւանդութեանց արձագանգներն են որ կը լսենք Ս. Գրոց էջերէն: Արդարեւ, պատկառանք կը գգայ մարդ երբ կը զիտէ լուսանկարներն Սուրմեքան պատկերազրոյցը լեզուի մը՝ որ Երրայեցեղէնի կամ Յունարէնի եւ կամ Լատիներէնին ծնունդէն առաջ մեռեալ լեզու մըն էր արդէն: Եւ մեր այս Սուրմեքան կլորդուիս ցեղակիցներն էին որ Մերձաւոր Արեւելքի մէջ ԱՌԱՋԻՆ ԱՆԳՍՄՆ մեծ քաղաքներ շինեցին, քաղաքակրթական եռուղեւ կեանք ստեղծեցին եւ որ վաչկատուն երկար գլուխ Սեմական ժողովուրդներն քաղաքարնակ կեանքի վարժեցուցին, ինչպէս ապագային նոյն Արմենական ցեղի Քետացիք քաղաքա-

կերթ կենաց պիտի վարժեցնէին Քանանու Երկիրը ներխուժող Իսրայէլի ժողովուրդը: Անո՛ր համար մանաւանդ մեզի անհունապէս արժէքաւոր է Սումերեանց ստեղծած Բարեխական կանխագոյն քաղաքակրթութիւնը, որ անիկա կը ներկայացնէ Արմենական ցեղին զուտ ու անխառն քաղաքակրթական արժէքը: Որովհետեւ Բարեխական կանխագոյն քաղաքակրթութիւնը, որու վրայ կը կենան Ասորա-Բարեխական բովանդակ յետագոյն քաղաքակրթութիւններն, որու շատ ինչ կը պարտի Հրէական կրօնն ու բարոյականը, եւ արեւմտեան արդի բոլոր Քրիստոնեայ ազգաց քաղաքակրթութիւնը, Բարեխական այս կանխագոյն քաղաքակրթութիւնը գործն է ՄԻՍ ՄԻՆԱԿ կլորդուիս Արմենականին, ՄԵՐ ՅԵՂԻՆ: Արիական եւ Սեմական ցեղեր մասն ու բաժին չունեցան բնաւ այս մայր-փաղափալքութեան մէջ: Եւ Սումերեան այս քաղաքակրթութիւնը դարմանալիօրէն կը համապատասխանէ Արմենական հոգեբանութեան կարկառուն յատկանիշներուն: Կրօնական զգացմանց ջերմութեան եւ սեռային բարոյականի ամենախիստ զգուշաւորութեան կողմանէ անգերազանցելի են Սումերեան կարգ մը ազօթքներն եւ ընկերական կենաց կանոններ: Իսկ արուեստի կողմանէ խիստ կը պակասին Սումերեան բանաստեղծութիւնը: Ասկից աւելի գեղեցիկ վաւերացում չէր կարելի գտնուիլ կլորդուիս ցեղին հոգեբանական տիպին նկատմամբ հատորիս մէջ պարզուած տեսութեան: Սումերեան մշակոյթը առաջին շրջի վերթութեան է Արմենական հոգեբանութեան: Բայց փութանք արտագրել այս մասին վկայութիւնները հեղինակաւոր ուսումնականաց:

Ամերիկեան, Եւրոպական ու Ասիական բազմաթիւ Արեւելագէտներու մասնակցութեամբ եւ Փրօֆ. Չարլս Հօրնի ղեկավարութեանը տակ՝ 1917ին հրատարակուեցաւ «Արեւելի Սրբազան Մատեաններն եւ Կանխագոյն Գրականութիւնը» անուն բազմահատոր գործ մը: Անոր առաջին հատորը, որ ամբողջովին նըւիրուած է Բարեխնի եւ Ասորեստանի, հետեւեալ տողերն կը պարունակէ իր յառաջարանին մէջ.

«Հինգ հազար տարի առաջ Բաբելական հովտին մէջ կը կանգնէին բազմաթիւ գորաւոր փաղափներ՝ շրջապատուած աղիւսաշէն հսկայ պաշտպանողական պարիսպներով, ուր կը բնակէին իմացական բաւական բարձր կարողութեան տէր մարդիկ: Անոնք կը գրէին, կը խորհրդածէին ու արուեստներ կը հնարէին, և ունէին քագաւորներ, փահաններ ու ատաղձագործներ, եւ կ'ապ-

րէին իրարմէ փոխադարձաբար կախումն ունենալու եւ աշխատութեան բաժանումի այն կեանքը գոր փաղափալքութիւն կը կոչենք: Դարձեալ, այս վաղեմի փաղափ պարիսպներէն ունեւ շինուած էին հնագոյն պարսպաւոր փաղափներու աւերակաց վրայ, որոնց շինութեան քուականը չենք կարող հաշուել: Այս հսկայ աւերակոյտներէ մէկուն յատակը, որուն վրայ դիզուած էին աւերակները փաղափ փաղափի վրայ, մեր հետախոյզներէն մին վերջապէս հասաւ պարզ ձկնորսի գիւղի մը մնացորդներուն: Ո՞րչափ ժամանակ անցած է այն օրէն ի վեր երբ այս ձկնորս մարդիկ իրենց կոշտ ուղեւորները կը ձգէին հանդարտ ու անընդհատ հոսանքին մէջ եփրատ մեծ գետին: Ոչ ոք կրնայ ըսել. բայց հետախոյզներ կը հաշուեն թէ 12,000 տարի առաջ կրնայ շինուած ըլլալ այդ գիւղը:»

«Սումերեան ժողովուրդին կը պատկանէր առաջին որոշակի տեսանելի փաղափալքութիւնը, որ ծաղկեցաւ Բաբելոն մեծ փաղափին կանգնուելէն շատ առաջ: Եփրատ գետի բերնին մօտ՝ հովտին հարաւային ծայրը կ'ապրէին անոնք, կամ Պարսից Ծոցին ծովափին ի վեր: Այս Սումերեանք տարբեր ցեղ մ'ըլլալ կ'երեւին այն երկու ցեղերէն որոնք յետոյ եւ մինչեւ հիմա տիրապետեցին աշխարհի, այսինքն՝ Եւրոպայի ու Ամերիկայի նախնիքն եւ Սեմական մեծ ցեղէն որմէ ծագում առին Արարներ, Բաբելոնացիք ու Եբրայեցիք...: Այսպէս, հաւանօրէն, թէ՛ Արիականք եւ թէ՛ Սեմականք փոխ առնուած մշակոյթի մը սոսկ ջահակիրներն են եղած: Խորհուրդի ու յառաջդիմութեան առաջին լոյսը Սումերեանք մէջ կրնայ բոցավառած ըլլալ...: Դարձեալ, երբ գործ ունենանք վերջի Ասորական սեպագրերու հետ՝ յիշելու ենք որ Ասորական աւանդալէպն ու կրօնական հաւատքը միշտ ետ կը նային դէպի իրենց կանխագոյն տիպերն: Թուի թէ ոչ Ասորեստան եւ ոչ Բաբելոն շատ բան աւելցուցած են մեր ժառանգած խորհրդի մթերքին վրայ» (50, հատ. Ա., էջ 4):

Երկրորդ վկայութիւնս պիտի առնեմ Անգլիացի հռչակաւոր վկայաբեր եւ պատմագիր Ուէլսի «Շրջագիծք Պատմութեան» գրքէն, որուն չափ ժողովրդական թերեւս ոչ մէկ պատմութեան գիրք հրատարակուած է ցարդ.

«Սումերեան կոչուած գաղտնալից ծագում ունեցող ժողովուրդ մըն էր հիմնարկուն Միջագետքի եւ քերեսս ամբողջ աշխարհի փաղափալքութեան. իրական փաղափ շինողներն եղան անոնք: Ո՛չ Սեմական եւ ոչ Արիական էին անոնք, եւ չգիտցուիր թէ ուսկից եկան: Սըր շանաբն Կովկասեան լեռանց ինչ ինչ լեզուներուն հետ

եւ այս վերջիններս ալ Պասգի հետ կը կապակցէ նախկին Սումեր-
եաններն, նախկին Կրետացիներն եւ Փոքր Ասիոյ նախկին բնա-
կիչներն ու անոնց գործածած լեզուն: Ասոնց մշակոյթը տարած-
ուեցաւ, մինչ ո՛չ իրենց լեզուներն ու ո՛չ մշակոյթներն զարգա-
ցուցած էին Արիական, Սեմական եւ Փամական...: Սումեր-
եան լեզուն, որ կարդացուած է, ամենէն աւելի կը նմանի այժ-
մու Կովկասեան լեզուներէն չդաստառուած լեզուաց խմբին: Այս
լեզուներն ալ կրնան կապակցուիլ Պասգի, եւ կրնան ներկայացը-
նել լեզուաց խումբ մը որ Սպանիայէն ու Արեւմտեան Եւրոպայէն
կը տարածուէր մինչեւ Հնդկաստան, եւ դէպ հարաւ կը հասնէր
մինչեւ Կեդրոնական Ափրիկէ:

«Սումերեան քաղաքներ իրարու դէմ կը կռուէին, բայց օտար
քշումեաց առջեւ անպարտելի մնացին մօտաւորապէս 4000 տա-
րի, եւ զարգացուցին իրենց քաղաքակրթութիւնը: Սումերեան է-
րէյս աստուծոյն բարձր ֆահանային կողմէն հաստատուեցաւ ա-
ռաջինը բոլոր ծանօթ կայսրութեանց, որ ըստ Նիփուրի մէկ ար-
ձանագրութեան կը տարածուէր Վարի Ծովէն (Պարսից Ծոց) մին-
չեւ Վերին Ծովը (յայտնի չէ թէ Վանա՞յ Ծովուն կ'ակնարկուի
թէ Միջերկրականի կամ թէ Կարմիր Ծովուն) ...: Սեմական Սար-
գոնն էր որ Ք. Ա. 2750ին իր իշխանութեան տակ միացնելով Սե-
մական ցեղերն՝ յաղթեց Սումերեանց եւ իր քաղաքութիւնը
տարածեց մինչեւ Միջերկրական...: Սումերեան մակոյկներ եւ
նաւեր կային Եփրատի ու Տիգրիսի վրայ, երբ այս գետեր Ք. Ա.
7000ին՝ առանց իրարու միացած ըլլալու՝ առանձին Պարսից Ծոց
կը քափէին: Սումերեան էրիտու քաղաքը, որ Պարսից Ծոցին գը-
լուխը կը կանգնէր — հիմա 130 միլոն հեռու կը գտնուի անկէ —
այդ ատեն նաւեր կը բանեցնէր ծովուն վրայ» (94, էջ 189):

*Սումերեան օրէնագրութեան վրայ հիմնուած Բաբելական աշ-
խարհի բարոյական կեանքի մաքրութիւնը մատնանշող վկայու-
թեամբ մը աւարտենք մեր այս մէջ բերումներն: Ճ. Մէքէյս, իր
«Քաղաքակրթութեան Բնաշրջումը» երկին մէջ կը գրէ.*

«Ալ աւելի շահեկան է հին օրէնքին խտութիւնը սեռային ան-
բարոյականութեան դէմ: Գրականապէս վայրագ կը դառնայ ան
այս կէտին վրայ, եւ անտարակոյս նախապատեւելիք օրե-
րէն եկող խիստ հին օրէնքի մը վերապրումն է ան: Բայց յայտ-
նապէս Համուրապի ստիպուած է Բաբելական քաղաքակրթու-
թեան բարձր վիճակին մէջն ալ պահել գտնում՝ կարգ մը եղանա-
կաւորումներ միայն ներմուծելով անոնց մէջ: Այս Օրէնքներ ապ-
շուքեամբ պիտի կարդացուին անոնց կողմէն որ, Մ. Գրոց լեզ-
ուաւ, իբրեւ «պոռնիկի» մը վրայ կը նային Բաբելոնի: Մահ էր

շնութեան համար պատիժը, որով այժմ չպատժուիր աշխարհի
որեւէ քաղաքակրթութեան կողմէն: Շնացող թէ՛ այրն թէ՛ կինն
խեղդամահ կ'ըլլային, միայն թէ քաղաքը կրնար ներել այր
մարդուն եւ այր ամուսինն ալ կրնար ներել իր կնոջ — յայտնա-
պէս համեստ եղանակաւորում մըն է ասիկա: Ամեն պարագայի
տակ՝ շնութիւնը մահով պատժելի քրէական յանցանք մըն էր: Ա-
ռեւանգումն ալ մահով կը պատժուէր: Մծնէութեան համար ողջ
ողջ կ'այրուէին յանցապարտներն: Գինետուն մտնող քրմուհին ալ
ողջ ողջ այրուելով կը փախէ իր յանցանքը: Եթէ սոսկ կասկածե-
լի դառնար ամուսնացեալ կին մը, կամ իր մասին տարածայնուէր
թէ կը շնայ, պարտէր մահաբեր փորձի մը ենթարկուելով ապա-
ցուցանէր իր անմեղութիւնը:»

«Բաբելաստանի բարձրագոյն քաղաքակրթական շրջաններուն
մէջն իսկ տիրող իրաց այս վիճակը՝ զարմանալի հակադրութիւնն
է անոր մասին եղած աւանդական գաղափարին: Ուրիշ վերա-
դառնաւ վաւերագրերը բոլորովին կը հաստատեն օրինադիրը:
Ունինք ամուսնական պայմանագրութեանց մեծ թիւ մը ձեռքեր-
նիս, եւ ատոնց մէջ ընդհանրապէս կը չեղտուի հարսին հաւատար-
մութեանը վրայ: Ունինք մեղքերու ցանկ մը որ մեհեանի քուր-
մերուն կողմէն կը ներկայացուէր անոնց որ աստուածներու շնոր-
հը խնդրել կուզային — զի դժբաղդութիւնը իբր մեղաց պատիժ
կը նկատուէր — եւ անբարոյականութիւնը ամենայնով մեղքե-
րուն կարգը դասուած է անոնց մէջ: Ունինք մեհեաններուն մէջ
գործածուած երգերն ու սաղմոսները, եւ կը տեսնենք որ նոյն իսկ
իշխար աստուածուհին — Հին Կտակարանի «ամբարիշտ Աստա-
րովդը» — կը նկատուէր իրրեւ աստուածուհին բարոյականու-
թեան, մասնաւորապէս սեռային սրբութեան: Այս Աստարովդ ուղ-
եալ աղօթքներէն մին կ'ըսէ. «Ընդունէ՛ դու մեղանշողիս ջերմե-
ռանդ աղօթքը, ամենահզօր իշխանուհի՛դ մարդկութեան, թագու-
հի՛դ երկնից»: Մեղաց ճանաչման եւ գթութեան աղերսանքով կը
հեծեծէ բովանդակ մեհեանական արարողութիւնը, եւ թէ Մար-
դուկի եւ թէ Շամաչի, որոնք գլխաւոր աստուածներն են, աղերս
կը մատուցուի իրրեւ արդարութեան եւ սրբութեան աստուածնե-
րու, որ մարդոց մեղքերն կը պատուհասեն հիւանդութիւններով
եւ դժբաղդութիւններով: Ժամանակի ընթացքին՝ Մարդուկ
գործնականապէս եղաւ միակ աստուածն Բաբելացւոց, եւ անոր
ուղղուած աղօթքներ տարօրինապէս արդիական թոն ունին:

«Յոյն պատմիչներէն Հերոդոտոսի այն մասնաւոր ակնարկու-
թիւնը թէ կանայք ամուսնանալէ առաջ բռնաբարուելու էին մեհ-
եաններու մէջ՝ ոչնչարանութիւն մ'ըլլալ կը գտնուի ամուսնական

պայմանագրութեանց եւ ամբողջ գրականութեան ընծայած ան-
ժխտելի ապացոյցներուն լոյսին տակ: Մեծաւ մասամբ իբրեւ ա-
մուսնացեալ կանայք կը նկարագրուին Համուրապի Օրինագրքին
մէջ յիշուած քրմուհիներն, եւ անոնք նախանձաշուքութեամբ կը
պաշտպանուին իրենց բարի անուան մէջ: Ինչպէս ըսի, անոնք
մահուան պատիժը կը հրաւիրէին իրենց վրայ՝ եթէ զինետուն
մտնէին: Քրմուհիներու մէկ հատ դասակարգ յիշատակուած
կայ Օրինագրքին մէջ (Մարդուկի կիներ), որոնք կրնայ ըլլալ որ
հին գաւառային մահաճաններէ ոմանց մէջ եղած ըլլան սրբազան
պոռնիկներ, ուր բեղմնաւորութեան մասին նախապատմական նա-
խապաշարութեան կը յամենային տակաւին: Սեռային յարաբերու-
թեանց մասին նոյն խոհանարան կը տիրէին Բարեխաղան քաղաքա-
կրթութեան բարձրութեանը ժամանակ, որպիսիք կը տիրեն արդի
Անկլո-Մաքսոն քաղաքակրթութեան մէջ: Եւ գրական ապացոյցի
մէկ հատ կտոր իսկ չկայ ցոյց տալու թէ տարբեր էր Բարեխաղան
կենցաղավարութիւնը:

«Իրապէս ապշեցուցիչ բանն այն է որ — երբ մարդ խնամով
կ'ուսանի Բաբելոնի կեանքն ու իտէպներ՝ փոխանակ իր ուշադը-
րութիւնը ցրուելու անոր քաղաքներուն տարօրինակ անուանց
եւ անոնց միւս պատերազմներուն վրայ — զարմանալի բանը սա՛
է որ աշխարհ այնքան քիչ յառաջդիմած էր Բաբելոնի անհետա-
ցումէն յետոյ անցնող չորս հազար տարիներու ընթացքին: Եթէ
առնենք Քրիստոնէական թուականի 18րդ դարու վախճանը, ար-
դի գիտութեան եւ ռաւիպարութեան աշխարհիս երեսը փոխել
սկսելէ առաջ, ստիպուած ենք ըսել թէ՛ շատ մը տեսակէտներով՝
զարմանալիօրէն ազատ էր աշխարհ Բաբելոնի քաղաքակրթութե-
անէն ապիւն տեւող այսօրեան երկար շրջանէ մը յետոյ» (98, էջ 62):

Իրողութիւն Զորքարդ

Արմենական եւ Սեմական ցեղերու միախառնումէն ծնանող
Վաղեմի Ասորեստանի ցոյց տուած գեղարուեստական բարձր եւ
ինքնատիւ կարողութիւնն է չորրորդ իրողութիւնը, որ ամենա-
գեղեցիկ մէկ երանգը պիտի հայթայի մեր տեսիլքին: Այնչափ
լաւ ու կարգաւոր ենք Վաղեմի Յունաստանի գեղարուեստական
արտադրութեանց մասին եւ ա՛յնչափ նոյնացուցած ենք այս ժո-
ղովուրդը բաց գոյն Հիւսիսական ցեղին հետ, որ վարժուած ենք
արդի գեղարուեստական աշխարհի մայր-թագուհին նկատել Վա-

ղեմի Յունաստանը եւ գեղարուեստական ամենաբարձր կարողու-
թեամբ օժտուած համարիլ անոր մէջ տիրապետող Հիւսիսական
ցեղը: Իրողութիւնն այն է, սակայն, թէ Վաղեմի Յունաստան
Ասորեստանէն եւ նախաշուքական բնիկ քաղաքակրթութենէն ըս-
տացաւ ոչ միայն իր ներշնչումներն գեղարուեստական կենաց,
այլ նոյն իսկ նախադասութիւն իր գեղարուեստական արտադրու-
թեանց: Դարձեալ, իրողութիւնն այն է թէ նոյն այն մթադոյն
Միջերկրական ցեղն էր ստեղծագործ ոյժը Յունական գեղարուես-
տին որ ասկէ դարեր առաջ ստեղծագործած էր Եգիպտոսի, Ասո-
րեստանի ու Կրետէի աւելի ինքնատիւ եւ նոյնքան զմայելի գե-
ղարուեստական արտադրութիւնները: Եւ վերջապէս, Արմենա-
կան ցեղին արեւախառնումը Սեմական արեւան հետ՝ քաղաքակր-
թութեան ամենաբարձր տեսակէտներովը՝ այնքան եւ աւելի օրհ-
նարեր եղած է աշխարհի, որքան Արիականին արեւախառնումնե-
րը նոյն ցեղին հետ: Ներկայ Հայութեան հոգեբանութիւնը գե-
րազանցապէս արտադրոյթն է Արմենականին եւ Միջերկրականին
այս օրհնարեր ամուսնութեանը, որ կրօնական, բարոյական ու
գեղարուեստական ամենէն բեղմնաւոր կեանքի մը խոստումնե-
րովն առյցուն է համակ:

Այժմ վկայութեան պիտի կոչեմ Ամերիկացի գիտական մա-
տենագիրներէն Հէնրի Սմիթ Ուիլերմս, որ «Լիթրքէի Տայ-
նէս»-ի կողմէն այս տարի հրատարակուած «Արդի Գիտութեան
Պատմութիւնը» մատենաշարին տասը հատորները պատրաստեց:
Ստորեւ մէջ բերուած կտորը ցոյց կուտայ Յունական նկարչու-
թեան վրայ Ասորական նկարչութեան ունեցած գերազանցու-
թիւնը:

«Ո՛վ որ կ'ուզէ տեսնել Յունական գեղարուեստին հովովոյքը՝
իրական նմոշներով լուսաբանուած, պէտք է Լոնտոնի Բրիտա-
նական Թանգարանն երթայ եւ անցնի Եգիպտական սրահէն, իր
վիթրինարի փանդակներով, դէպի Ասորական սենեակներն, իրենց
զարմանալի խորափանդակներով, եւ անկից ալ անցնի Պանթէոնի
մարմարներուն: Մասնաւորապէս, Ասորական արուեստի հաւա-
քածոն ամենասերտ զննութիւն կը պահանջէ: Նիւուէի պատկե-
րասրահին մէջ, օրինակի համար, ուր մարդ կը գտնէ Ասորական
տարօրինակ գրքերու հաւաքածոներ, պատերն ամենուրեք ծած-
կուած են խորափանդակներով որ կուգան նոյն քաղման տեղէն,
ուր ժամանակաւ մթերուած էին գրական գանձերն...:

«Արդարեւ, երբ կը դիտենք կենդանիներու այս պատկերներն,
կրնանք քննադատել զանոնք, ոչ թէ իրենց արտադրութեան ժա-
մանակը նկատի ունենալով՝ նպաստաւոր աչառութեամբ, այլ ար-

դի արուեստագիտական տեսակետէն, եւ անոնք պապասաւոր չը պիտի գտնուին իբրեւ անհատ պատկերներ: Անոնց մէջ յաջողութեամբ կատարուած կը գտնենք՝ «համաչափութեան, գործողութեան, դիրքի» երեք հիմնական կանոններն: Ըստ համոյս արուեստագէտին՝ առիւծները խոժոռատեսիլ կը սլփտան իրենց գառագեղներէն, կատաղաբար կը ցաքկեն գործողութեան մէջ եւ կամ կը քաւալին հոգեվարքի գալարումներով: Իսկական հրաշակերտ մըն է էգ առիւծ մը, նետէ մը ողնայարը կոտրած, որ ֆարշ կուտայ իր ետեւի անդամալոյծ սրունքները: Նոյնը ոչմարիտ է այծերու, փախչող եւ ֆալոյ վայրի էշերու եւ շուներու շատ մը պատկերներուն համար:

«Իբրեւ ամբողջութիւն, զարմանալի են այս որմնակարներն կենդանեաց: Կ'արժէ աշխարհի ամենէն հեռաւոր երկրէն այցելութիւն տալ Լոնտոնի՝ հին Ասորական քաղաքին պալատէն առնուած այս պատկերաֆանդակներն տեսնելու համար:

«Թէեւ այս խորաֆանդակներ ներֆնագոյ արժէք ունին իբրեւ արուեստի գործեր, եւ սակայն անոնց գլխաւոր արժէքը հոն է որ աշխարհի մէջ գեղարուեստի հոլովոյթին նկատմամբ շատ բան կը սորվեցնեն մեզ: Անոնց գտնուելէն առաջ՝ կ'ենթադրուէր թէ նախալուսական արուեստի ամենալեցուն կատարելութիւնը կը ներկայացնէր Եգիպտական ֆանդակագործութեան անքեֆ ձեւակալանութիւնը, եւ թէ յանկարծ յայտնուած էր Յունական արուեստը յաւէտ իբրեւ նոր ստեղծագործութիւն մը քան թէ իբրեւ արդիւնք հոլովոյթի մը: Բայց Լայարտի բրիչն ու բահը Նինուէի մէջ՝ փարատեց այս խաբկանքը: Որովհետեւ, դարերու աւերակոյտներուն տակ ծածկուած արուեստի այս գանձերն, եկան ցոյց տալ թէ ահագին յառաջդիմութիւն մը կատարուած էր Եգիպտական արուեստի տիպերուն վրայ, եւ ան ալ ունի իրապաշտական ուղղութեամբ որու համար նշանաւոր է Յոյն արուեստը:

«Դատելու համար թէ ի՞նչպէս ուղղակի եւ բացորոշակի Ասորեստանէն կուգայ Յունաստանի գեղարուեստական դրդումը, բաւական է քանի մը ֆայլ միայն առնել Բրիտանական Թանգարանին մէջ՝ Ասորական սենեակներէն այն զարմանալի սրահը որ կը պարունակէ սրբապղծուած Պանթէոնէն Լոքս Էլկինի բերած աւարներն: Նայեցէ՛ք յայնժամ խորաֆանդակներու այն ցուցապատին վրայ որ կը կրէ մոգական անունը Փիտիասի: Եթէ որեւէ բան կրնայ հաշտեցնել զմեզ Յունաստանը իր անգին գանձերէն կապտող արարքին հետ, ան ալ սա իրողութիւնն է որ անոնք հոս ստեղծուած են իրենց Արեւելեան նախատիպերու մօտիկը, ուր ա-

մեն տարի կէս միլիոն մարդիկ կրնան պատեհութիւնն գտնել ունեւալ ուսանելու այն դասը թէ անում մըն է, զարգացում մը, հիման մը վրայ կառոյց մըն է մարդկային յառաջդիմութիւնը. եւ մասնաւորապէս թէ Յոյն արուեստը, ոչ նուազ քան մարդկային մշակոյթի ուրիշ ձեւերն, հոլովոյթ մըն էր եւ ոչ թէ կղզիացեալ հրաշք մը:

«Որովհետեւ ի՞նչ է Պանթէոնի պատկերաֆանդակը, ինչպէս կուգանք անոր Նինուէի պալատներէն նոր դուրս ելած, եթէ ոչ Ասորական պատկերաֆանդակ մը՝ յարմարցուած ուրիշ ցեղի մը պիտոյից եւ խտէկներուն եւ զարգացած նոր ֆաղաֆակրութեան մը հանճարին կողմէն:

«Ցածաֆանդակին մէջ միասին ընթացող կողմնակի նկարուած դէմքեր՝ յղացմամբ տարբեր են միմեկի պալատներուն կողմնակի դէմքերէն որոնցմէ դեռ նոր բաժնուեցանք: Պանթէոնի պատկերաֆանդակի ձիեր կը թռնին գրեթէ ամբողջ մարմնով դուրս եկած ըլլալ Ասուր-պանի-բալի պալատներէն: Անոնք, արդարեւ, քիչ մը բան շահած են անդամի նկունութեան կողմանէ. անոնք չափով մը փոխած են իրենց դիրքը, շնորհիւ իրենց նոր միջավայրին: Բայց անոնց տիպը աւելի չէ փոխուած քան որ կրնային փոխուիլ նոյն ինքն ձիերու իրական զարմերը այդքան բազմաթիւ սերնդոց ընթացքին:

«Դիտել՝ գլուխը, ամենէն տիպիկ ու բնորոշ յատկանիշը այս Յունական նմոյցին: Գիծ առ գիծ նոյն այն գլուխն է ասիկա, կազմածը մէկդի, գործ ունի աշխարհ տեսանք Նինուէի մէջ:

«Ասորական գծագրութեան նոյն իսկ բերութիւնները կան հոս — չափէն աւելի փոքր ու բարակ երեսը, յետս ընկրկող վարին կըգալը, փոքրիկ ականջը, եւ չափէն աւելի լեցուն ու հաստ վիզը:

«Հաւանօրէն բնական եւ ոչ մէկ ձի ասոր նման էր երբեք: Բայց Ասորական արուեստագէտը ա՛յսպէս յղացաւ գայն. Յոյնը ընդօրինակեց այդ յղացումը, եւ խեղաթիւրուած տիպը սերունդէ սերունդ փոխանցուեցաւ վերածնութեան իտալացիին, Սպանիոյ, Գերմանիոյ ու Ֆրանսայի դասական նկարիչներուն. ո՛չ. նոյն իսկ 19րդ դարու արուեստագէտին: Ք. Ա. 9րդ կամ 10րդ դարու Արեւելեան իշխանի մը պալատական արուեստագէտը այսինչ խտէկն կը յղանայ, եւ, անոր հետեւելով, ֆանդակուած ձիու այսինչ տիպը, որպիսին բնաւ երբեք չէր տեսած գայն ֆանդակող արուեստագէտը, կը ֆալէ Նաբոլէոնի Յաղթական կամարին կառաց առջեւէն՝ 19րդ դարուն ի Փարիզ:

«Ո՛հ, թէ կարող ըլլայինք մանչնալ հեռաւոր Ասորեստանի այդ անանուն ստեղծագործ երագողը» (99, հատ. 10, էջ 117):

Իրողութիւն Հիմնգերորդ

Կենսաբանական այն օրէնքն է այժմ ներկայացուելիք հինգերորդ իրողութիւնը թէ՛ մարդկային ցեղի մը մէջ անդամ մը հաստատուած ֆիզիքական կամ հոգեկան որեւէ յատկանիշ այլ եւս գործնականապէս անջնջելի է։ Ժողովուրդ մը կրնայ հարկաւոր եւ նոյն իսկ հազարաւոր տարիներ զուրկ մնացած ըլլալ իր այս ինչ տիպ ներքնագոյ ձիրքերն ու ընդունակութիւններն յայտնադործելու պատահութեանէն, բայց այս պարագան ոչինչ կը պակսեցնէ անոր ժառանգական ուժերէն։ Դարձեալ, ժողովուրդ մը կրնայ աննպաստ միջավայրի մը ազդեցութեամբ՝ զարուղի կերպով գործածել իր ժառանգական գերազանց կարողութիւններն եւ հարկաւոր ու հազարաւոր տարիներ ապրել կեանքը ամենաաղքատ կարգ մը ազգային ունակութեանց, բայց այս պարագան ալ տեղութեան ամենադոյզն հետքն իսկ չէ կարող թողուլ անոր ժառանգական հոգեբանութեանը վրայ։ Ասիկա՛ է ժառանգականութեան օրէնքին վճռական պատգամը, որ կուգայ հայթայթել ամենէն ներշնչող թոնը մեր տեսիլքին։ Որովհետեւ ժառանգական ուժերու գործնականապէս անմահական գոյութեան այս իրականութիւնն է, որ Հայութեան ներկան ու ապագան կը բոլորէ ամենէն յափշտակիչ տեսլապատկերովն որ կրնայ ըլլալ աշխարհի մէջ։ Ֆիզիքական ու իմացական այն ինքնորոշ տիպը, որ Սառի Դարաշըջանին տասնեակ հազարներով տարիներու կողմից հաշուածներուն միջոցաւ դրոշմուեցաւ Արմենական ցեղին վրայ, անկորնչելիօրէն կայ ու կը մնայ ներկայ Հայութեան մէջ եւ պիտի մնայ ընդ միշտ։ Կլոր գլուխներու ցեղին այս մըշտակայ ուժերն էին որ Սենաարի դաշտին վրայ հիմնեցին աշխարհի հի առաջին իսկական քաղաքներն, որ գիր ու գրականութիւն տրուին աշխարհի եւ որ թրթռացուցին ամենափափուկ լարերն կրօնական զգացմանց։ Տեղային այս Միեհիմն անկորնչելի ուժերն էին որ՝ Միջերկրական ցեղին ուժերն ալ լծելով իրենց նպատակներուն՝ ստեղծեցին Եգիպտոսի Փարաոններու բազմահազարեան դարուց քաղաքակրթութիւնը։ Եւ ներկայ Հայութեան մէջ կան ու ընդմիշտ պիտի մնան ցեղային այն ուժերն որ Ասորեստանի մէջ իր կատարելութեան գագաթնակէտը հասուցին արուեստի ինչ ինչ ճիւղերն, որ Հրէաստանի մէջ ծնունդ տուին կրօնական ամենամեծ տեսիլքներուն եւ աշխարհի անգուգական կրօնին, որ Հա-

յաստանի մէջ հրաշակերտեցին Հայաստանայ Եկեղեցին՝ իր կրօնական հոգեցունց տաղերով ու աղօթքներով, Անին՝ իր ճարտարապետական հրաշալիքներովն եւ դարբնեցին Հայուն մարտիրոս նկարագիրը, ամենէն գերազանց տիպը բոլոր նկարագրերուն որ տրուած է որեւէ ազգի ունենալ։ Այս իրականութիւնն է ահա, ներկայ եւ ապագայ Հայութեան կտակուած այս ժառանգականութիւնը, ցեղային այս դանձր՝ զոր աշխարհիս եւ ոչ մէկ բռնակալութիւնը կրնայ յափշտակել մեզմէ կամ փճացնել, եւ որ՝ հազարաւոր տարիներ անյայտ կամ իր արտայայտութեանց մէջ խաթարուած մնալէ յետոյ՝ որեւէ ատեն կրնայ ի յայտ բերուիլ իր ցեղային ամբողջ նախնական զօրութեամբն ու ազնուութեամբ։ Ասիկա՛ է ահա այն իրականութիւնը որ անմահ փառքի մը շողեղիւններով պիտի լուսազարդէ մեր Նոր Օրուան Տեսիլքը։ Վկայութիւն մըն ալ այս մասին՝ վերի նոյն հեղինակէն.

«Իւրաքանչիւր անհատ կը համարուի այժմ ոչ թէ իբր յատկանիշներու միաձոյլ ամբողջութիւն մը, այլ իբրեւ մոգայիփ մը։ Նոր ուսումներ ցոյց կուտան թէ կան մարմնայ ու մտքի բազմաթիւ յատկանիշներ որոնք չեն միտիւր միաձուլուելով եղանակաւորուիլ, բայց որոնք կրնան բոլորովին անհետանալ տրուած սերունդի մը կամ նոյն իսկ յաջորդական սերնդոց մէջ, եւ սակայն հեռաւոր սերունդի մը մէջ վերստին երեւնալ իրենց լման ուժովը։

«Ասիկա կը նշանակէ թէ իւրաքանչիւր անհատ իր դրութեան մէջ կը կրէ եւ կրնայ իր սերնդոց փոխանցել բազմութիւն մը յատկանիշներու զոր ինք ցոյց չտար բնաւ եւ որոնց իր մէջ գոյութեանը անգիտակ կը մնայ բոլորովին։ Այս բազում յատկանիշներուն միջոյ ի՛նչ ըլլալը կրնայ գիտցուիլ միայն մեր նախնեաց յատկանիշներն ուսումնասիրելով։

«Կանգ առա՞ծ ես երբեք մտածելու թէ ո՛րքան բարդ բան մըն է ինչ որ մարդու մը նախնեաց սերնդաբանական ժառը կը կոչենք։

«Վայրկեանի մը խորհրդածութիւնը յատկօրէն պիտի պարզէ թէ ամեն մէկ անհատ ունի նախնիք մը որ կը կրկնապատկուի իւրաքանչիւր սերնդի հետ որչափ ետ երթանք։ Մեզմէ շատեր գիտեն իրենց մեծ հայրերուն ու մեծ մայրերուն անունները, բայց քիչեր կրնան յանապարհատից անուանել բոլորն իրենց ուրիշ հատմեծ-մեծ ծնողաց, ա՛յլ չըսենք տասն եւ վեց անգամներն անոնց նախորդող սերնդին, կամ ասոնց երեսուն եւ երկու ծնողաց։ Վարսուն եւ չորս հատ էին քու մեծ ծնողացդ մեծ ծնողքը։ Անոնք կ'ապրէին իբր տասն եւ ութերորդ դարուն սկիզբը, այնպէս որ շատ ետ չտանիր ասիկա գմբգ։ Եւ սակայն կը համարձակիմ ըսել

քէ չկայ մէկ հատ մարդ Ամերիկայի մէջ որ կրնայ անուանել կամ հետեւել այդ սերնդի իր բոլոր նախնեաց անդամներն: Արդի ժառանգականութեան ուսուցման լոյսին մէջ՝ լաւ պիտի ըլլար եթէ ամենա ալ կարող ըլլային՝ ֆանջնալ գոնէ այսչափը:

«Մեզմէ ամեն մէկս 1024 նախնիք ունի իր անցեալ տասներորդ սերունդին մէջ, կամ պիտի ունենար եթէ իրարու մէջ ամուսնացած չըլլային անոնք, եւ ատիկա գմեղ ետ կը տանի միայն Պանդուխտ Հարց ժամանակները: Ո՞վ կը յաւակնի որեւէ բան գիտնալ այս տասներորդ սերնդի իր հարիւրաւոր նախնիքէն մէկ հատին վրայ:

«Նոյն իսկ Եւրոպայի քաղաքի գլուխներ — քաղաւոր ձօրն, Թագաւոր Ալլաբր — կամ Ալֆօնսօ — չեն կրնար, գոյութիւն ունեցող արձանագրութեանց միջոցաւ, անուանել իրենց տասներորդ սերնդի նախնեաց լեցուն ցանկը: Եւ ատիկա 300 տարի առաջ էր միայն:

«Բայց այդ հազարէն իւրաքանչիւրը ունէր անհատական յատկանիշներ որ այսօրուան իր սերնդոց սերմնաբջիջին մէջ ներկայ է, քաղուն կամ յայտնի: Իբրեւ միակ լուսաբանութիւն մը, նկատէ Հապապուրկեան շուրթը, գոր Ալֆօնսօ ժառանգած է տասն եւ չորրորդ դարու ծանօթ նախամօրմէ մը՝ Կիւպուրկա անուն:

«Մէկ խօսքով, ուրեմն, մեզմէ իւրաքանչիւրը, պատգամաւոր մըն է մեր նախնեաց կողմէն առ մեր ապագայ սերունդը:

«Դուք կը կանգնիս նախնեաց կանառի մը եւ ապագայ սերնդոց ուրիշ կանառի մը հանդիպման կէտին վրայ: Քու դրութեանդ մէջ կը գտնուի սերմնաբջիջի այն կտորը — հրաշքներու հրաշքը — որ կը փոխադրէ քաղուն կարելիութիւնները բոլոր անցելոյն բարի բաներուն եւ չար բաներուն, այսինքն՝ համառօտագրութիւնը քու բոլոր բիւրաւոր նախնեացդ ցեղային պատմութեանը:

«Ոչինչ որ կարող ես ընել կրնայ փոխել այդ սերմնաբջիջին բընոյթը: Անփոփոխելիօրէն հաստատուած են անոր կարելիութիւնները: Իմաստով մը անիկա մասն ու բաժին չկազմեր քու անձիդ, ժառանգութիւն մըն է անիկա ժամանակաւորապէս դրուած քու խնամատարութեանդ ներքեւ:

«Բայց քու ձեռքդ է որոշել քէ նշմարիտ քէ սուտ մատակարար մը պիտի ըլլաս: Դուք կրնաս որոշել քէ այդ սերմնաբջիջէն յառաջ եկող սերունդը արժանի պիտի ըլլա՞յ իր ամենալաւ կարելիութեանց, կամ քէ անոնք պիտի յայտնագործեն իր յոռեգոյն կարելիութիւնները: Եւ բովանդակ սոսկալիքսար հարցը կալս-

ուած է քու մէկ հատ որոշումէդ, այսինքն՝ քու կենակիցդ ընտրելու որոշումէդ:

«Անցելոյն ամբողջ հովովոյթը որոշուած է արուին եւ էգին միացման ընտրողութեանց կողմէն: Ապագային ամբողջ յառաջդիմութիւնը պիտի պայմանաւորուի ամուսնական ընտրողութեանց միջոցաւ:

«Նայելով հարցին վրայ այս լոյսին ներքեւ, գրեթէ կրնայ ըսուիլ քէ ամուսնութեան ուխտը կատարել գացող ամուսնի գոյգը՝ կը կանգնին ատեանի մը առջեւ ուր դատաստանի համար բազմած են նախնեաց հազարաւոր ոգիներն, որոնք պատրաստ են հաւանութեան ձայն բարձրացնելու եւ կամ արգելելու անարժան միացումը: Լաւ պիտի ըլլար աշխարհի համար եթէ մեր մարդկային խուլ ականջները կարողանային լսել վնիւր ոգիներու այս ատեանին» (99, էջ 119):

Իրողութիւն վեցերորդ

Վեցերորդ եւ վերջին իրողութիւնը զոր կ'ուզեմ հաղորդել ընթերցողներուս իբրեւ իր մթադոյն երանգին ետեւ մեր տեսիլքին ամենաբնական գեղեցկութիւններն ստուերող խորհրդաւոր երեւոյթ մը՝ Հայկական վերջի համատարած տեղահանութիւններն ու տարագրութիւններն են: Վերջի Հայկական տեղահանութիւններն ու տարագրութիւններն ա'յնչափ խորապէս կենսական բաժին մ'ունին կատարելիք՝ մեր վաղուան վերածնութեան գործին մէջ եւ ա'յնչափ ցեղային օրհնութեանց աղբիւրներ կըրնան հոսեցուիլ՝ Հայութիւնը մարդկային սրտի տարողութենէն աւելի տառապեցնող այս վերիվայր շրջումներէն եւ ահաւոր մահացութիւններէն, որ մտադրած եմ առանձին գլուխ մը տալ առնոր «Տարածեան Եղբայրակցութիւնը» հատորիս մէջ: Հոս նշմար մը լոկ կրնամ ընծայել Հայկական խաչելութենէն թլլող ցեղային փրկագործ ուժերուն մասին: Քրիստոսի խաչելութեան խորհուրդին ճշդիւ կը համապատասխանէ Հայ ազգին խաչելութեան խորհուրդը: Հոն անհատ մը կը պատարագուի, որպէսզի մարդկութիւնը փրկուի: Հոս բիւրաւոր Հայ անհատներ, ամբողջ Հայ ազգը կը պատարագուի, որպէսզի ՀԱՅ ՅԵՂԸ փրկուի, որպէսզի Հայ ցեղին ազնուագոյն ուժերը անդամ մը եւս պատահութիւն ունենան իրենց դարաւոր թմբութենէն յառնելու եւ Հայկական նորագոյն վերածնունդը երկնելու: Բայց փութանք համա-

սօսիւ պարզել ցեղային արժէքն ու նշանակութիւնը Հայկական ազգութեւ մահապալիւ տեղահանութեանց ու տարագրութեանց, որոնք շատ ու շատ տառապեցուցին Հայ սիրտը, եւ իրաւամբ: Մեր ամենախորունկ կեկիծն եւ ամենապատկառոտ յարգանքն ընծայելով տարագրութեան դժողքին մէջ մահացած բիւրաւոր Հայ նահատակաց՝ փորձենք հասկնալ անոնց մատուցած պատարագին ցեղային անհուն նշանակութիւնը:

Կեանքի ամենէն հիմնական օրէնքներէն մէկն է թէ՛ որեւէ խումբի անդամներ երբ յաջորդաբար իրերամէջ ամուսնութիւններ կնքելու պատեհութիւն միայն կ'ունենան, անոնց մէջ անխուսափելի կերպով կը պակասի կորովը, կը վատասերին Ֆիզիքական եւ իմացական կարողութիւններն, եւ կը լճանայ անոր ընկերական ու ազգային կեանքը: Սեղմ ամուսնութեանց քանի մը դարու կեանքը կարող է Ֆիզիքայէս ու մտաւորապէս ամենէն միօրինակ ամենէն պահպանողական, ամենէն կորովազուրկ, ազատական եւ քաղաքակրթական ճիգերու ամենէն անընդունակ ազգը դարձնել՝ ժամանակին խիստ կորովի ու խիզախ եւ բեղմնաւոր կեանք մը ապրող որեւէ ժողովուրդ: Արդի պատմարաններ այնչափ քաջ ըմբռնել սկսած են կենսաբանական այս ճամարտութիւնը, որ չեն վարանիր ազգաց քաղաքակրթական վերելքներն ու անկումներն բացատրել անոնց ունեցած պարբերական արեւախառնումներով եւ արեան երկարատեւ լճացումներով: Այսպէս, Նեքիպոս, Բաբելոն, Յունաստան, Պարսկաստան եւ անցեալ ու ներկայ ամեն մեծ քաղաքակրթութիւն՝ գրեթէ յանկարծական վերակենցաղութիւն մը, վերանորոգ ոյժ մը, Ֆիզիքական ու հոգեկան նոր կորով մը կը ստանային՝ ամեն անգամ որ ոչ-խիստ հեռաւոր թարմ արիւն մը կը հոսէր իրենց մէջ: Իսկ, ընդհակառակն, բոլոր այս քաղաքակրթութիւնք կը վատասէին, կը տկարանային եւ անկման ու քայքայման եզրը կը հասնէին՝ եթէ իրենց վերադարձնում մէն քանի մը դար յետոյ թարմ արեան նոր ու լիառատ հոսանք մը չթափէր անոնց մէջ: Պատմական այս իրողութիւնը բիւրեղացնող բանաձեւ մը դարձած է այլ եւս այն խօսքը թէ՛ տարբեր ցեղերու եւ մշակոյթներու չփոխանակման միայն կը ծնանի ամեն նոր քաղաքակրթութիւն, ամեն նոր վերածնունդ:

Արդ, հանրածանօթ իրողութիւն մըն է թէ՛ Հայ շինական դասակարգը մասնաւորապէս եւ դաւառական Հայութիւնը ընդհանրապէս՝ չարիազանց սեղմ չըջանակի մը մէջ սահմանափակած է իր ամուսնական յարաբերութիւններն զոնէ վերջի 500 տարիներուն մէջ: Հայոց պատմութեան բոլոր չըջաններուն ալ, բացի ընդհանուր խառնակ յեղաշրջական կարճատեւ ատեններէ, Հայ

շինական, Հայ դաւառացին ինքն իր մէջ ամփոփուած ապրեր է: Ամբողջ խարբերող գիւղերուն մէջ քանի՞ հատ մարդ կրնաք դուռնել որ Կարնոյ կամ Սեբաստիոյ եւ կամ նոյն իսկ Քղիի գիւղերէն աղջիկ առած ըլլայ: Կը համարձակիմ ըսել թէ երկրին մէջ համազուտացի Հայեր, աւելի կամ նուազ հեռաւորութեամբ, ամենն ալ խնամի ու ազգական են իրարու: Արդիւնքը բացատրեցինք քիչ առաջ: Հայ գիւղացիութեան եւ Հայ դաւառացիին ցոյց տրուած կորովի պակասին եւ ծայր աստիճան միօրինակութեան ու պահպանողականութեան եւ ազատական մեծ ճիգերու անընդունակութեան, ինչպէս նաեւ Թուրքին անտանելի բռնութեանց այսօրեան երկար ատեն հլու համակերպութեամբ համբերած ըլլալուն դաղանիքը ամենէն աւելի կը բացատրեմ եւ իրերամէջ այս սեղմ ամուսնութիւններով: Եւ՝ գիտութեան անխորտակելի ժայռին վերայ ամրացած՝ կը պնդեմ թէ մեր կրթական ու կրօնական բովանդակ ճիգերովն, ինչպէս նաեւ քաղաքական ազատագրութեամբն ալ, անկարելի պիտի ըլլար իսկական վերադարձնում մը, մշակոյթի վերածնութիւն մը, իմացական բեղմնաւոր ճիգերու զրգիւ մը տալ Հայ ազգին, ցորչափ արիւնի տեսակէտով մը՝ նար ան այդ լճացեալ վիճակին մէջ: Ասիկա՛ է վճռական պատգամը գիտութեան:

Եւ դարձեալ, կեանքի աշխարհին մէջ կատարուած ցեղային բոլոր ազնուացումներ տեղի ունեցած են Բնական Ընտրողութեան խիստ պայմաններուն տակ: Քաղաքակիրթ ազգաց մէջ տեղի ունեցող բոլոր ընկերական ընտրողութիւնք գրեթէ առանց բացառութեան, վատասելի ազդեցութիւն մըն են դորձած ցեղին վերայ: Հատորներ լեցուած են մարդկային պատմութեան ամենէն ողբալի այս երեւոյթը ներկայացնելու համար: Տեղահանութիւնք ու տարագրութիւնք, որչափ ալ անգութ՝ անհատին համար եւ կորստարեւ՝ ազգին համար, բնական ընտրողութեան մաքրազոր՝ ծիւղերը կատարեցին վերապրող Հայութեան մէջ: Ուղղակի ջարդէն զատ, որ ցեղային տեսակէտով ալ ահռելի կորուստ մըն էր, բոլոր միւս խստութիւններէն անոնք միայն կրցան վերապրել որ ամենէն աւելի տոկուն, ամենէն աւելի կենսունակ, ամենէն աւելի ճարպիկ ու մտացի էին: Բնական ընտրողութեան այս ամենախիստ մաքրազորումէն վերապրող Հայ սերունդը իսկապէս ցեղին ընտրելագոյն ժառանգութեանց աւանդապահն, փոխանցիչն եւ կտակակատարն է: Եւ ասոնք՝ արմատախիլ եղած իրենց հայրենի գիւղէն, ու ցերեւցան եւ խառն ի խառն իրարու մօտ բերուած՝ կը ներկայացնեն միեւնոյն պայմաններն, ինչ որ պիտի ներկայացնէին ոչ-հեռաւոր տարբեր ցեղերու զանազան

ու ալյազան համախմբումներն ու արենախառնումներն: Ո՛հ, թէ գիտնայինք ու կարողանայինք Նախախնամութեան խիստ անգուշ բայց միանգամայն անհունապէս օրհնաւէտ այս դարմանալի նոր կարգադրութենէն լիովին օգտուել մեր յառաջիկայ վերաշինութեան ճիգին մէջ: Իմ ամենախոր համոզումս է թէ, քաղաքական մեր հետապնդութիւններն վայրկեան մ'անգամ չթուլցնելով հանդերձ, պարտաւոր ենք մեր ազգային ներքին գերագոյն ճիգը կեդրոնացնել վերապրող Հայութեան դարերով իրարմէ անջատ ընթացող արեան հոսանքներն նորանոր խառնումներով տարբեր տարբեր միացումներ յառաջ բերելու գործին: Որովհետեւ, ասիկա՛ է կենսաբանութեան եղանակը նոր ուժ ու կորով ներմուծելու որեւէ ցեղի մէջ, ասիկա՛ է միակ բանաւոր միջոցը իմացական ընդունակութեանց բազմազանութիւններով օժտելու ազգային կեանքը, եւ ասիկա՛ է հիմնական պայմանը որեւէ ազգի վերածնութեան:

Եւ հիմա գրիչս վար կը դնեմ՝ համակուած այն անբացատրելիօրէն երջանկալից գիտակցութեամբ թէ կրցայ հայրենակիցներու հայթայթել շարք մը գիտական ճշմարտութիւններ, որոնցմէ իւրաքանչիւրը կարող է յօրինել իր ՆՈՐ ՕՐՈՒՄՆ ՏԵՍԻԼՔԸ: Ո՛հ, թէ ներկայ հատորս գրգիռ մը գոնէ հանգիստնար՝ արդի գիտութեանց պարզած հորիզոններուն վերեւ՝ տեսնել տալու հրաշափառ Տեսիլքը Հայութեան ապագային, մեր ազգային նաւը ղեկավարող գոնէ հարիւր ազգայնոց, ոչ՝ գոնէ անոնցմէ ՏԱՍԸ հատին: Որովհետեւ մեր ղեկավար շրջանակաց տասը հատ առաջնորդներուն լոկ տեսած այսպիսի տեսիլքներն բաւական պիտի ըլլային Հայութեան բովանդակ ազգային ճիգերն ուղղելու գիտութեան միայն շնորհել կարողացած այդ բանաւոր տեսիլքներուն իրականացմանը: Եւ եթէ մէկ հատ Հայ հարուստ միայն, այո՛՝ Մէկ ՀԱՏ, յաիշտակուէր այսպիսի տեսիլքէ մը, հաւատացէ՛ք, ՄԻՍ ՄԻՆԱԿը պիտի կրնար միջոցն հայթայթել խաւարի ու արմուռութեան եւ յուսալքման մէջ նստած մեր տարաբաղդ ազգին ցիրուցան զաւակաց հոգւոյն վերեւն ալ փայլեցընելու ՆՈՐ ՕՐՈՒՄՆ այս տեսիլքը զարթոցիչ, խրախուսիչ, փըրկազործ ու կենսատու: Որովհետեւ յաւիտենապէս ճշմարիտ է Իսրայէլացի հին իմաստունին այն պատգամը թէ՛ ՏԵՍԻԼՔ ԶԻ

ՏԵՍՆՈՂ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆ ԴՅՈՒՄՆԻ ՄԵՌՆԻ:

Վ Ե Ր Զ

Մատենաշարդ չափազանց հետաքրքրած է զիս ու մասնաւոր շնորհաւորութեան արժանացած ամէն անոնցմէ, որոնք մի քիչ ազգային զգացում ունին:

Սոյն օրինակ ուսումնասիրութիւն մը, որ տքնաջան աշխատութեամբ եւ անքուն գիշերներ զոհելով միայն կարելի է յառաջ բերել, պէտք է որ դուք անոր հրատարակութեան եւ ըստպատման հոգը ունենայիք: Այդ պարագան զիս տարօրինակ տպաւորութեան տակ կը մղէ: Ա՛խ, բոլորովին մեռան մեր մէջ Մեկենասները... Սիրտս կը մորմոքի երբ կը նայիմ գործիդ վրայ, որ ամմահ է, եւ զայն հրատարակելու համար ձեր ենթարկուած արգահատելի տաղնապնդուն՝ մագերս կը ցըցուին ու դարձեալ եւ անգամ մ'ալ ըմբոստի հօգիս կը զայրանայ մեր ունեւորներուն դէմ որ այս տեսակ քիչ անգամ եւ չատքիչերու կողմէն յոգնաջան աշխատութեամբ երեւան եկած գործեր այս վիճակի կ'ունենան...:

Քեզի պիտի պատրաստեմ ցուցակ մը որոնց պրօես գրկես: (Նիւ Եորք) Մ. ՄՕՐՈՒՔԵԱՆ

Արդարեւ, ձեր ի գործ դրած ջանքերը գնահատելի են, եւ հիացման արժանի՝ ձեր բարձր տաղանդը: Սրտովս կը շնորհաւորեմ ձեզ եւ կը մտղթեմ որ, անակնդէ՛ի նիւթական ու բարոյական յաջողութեամբ պսակուին ձեր անգուգական գործերը:

(Րիճֆիլտ Փարք)

ՏԻԿ. ԵՒՏԱՔՍԻ ՔԱՅԱՆԵԱՆ

Շահամոյ մեծերու անխղճութեանց երեսին հայաժական ու թափառական այս ցեղին համար՝ իր հոյակապ անցեալովը գէթ միխթարուիլ ու հպարտանայ՝ աստ միխթարիչ ու ողբերիչ բան մ'է. այժմէական է Մատենաշարիդ երեսումն ու տարածումը:

(Ուստր)

Տոքթ. Փ. Ա. ԱԳԱՄԵԱՆ

Կը շնորհաւորեմ զձեզ ձեր ողբերգիւ հրատարակութեան համար. ի գնահատութիւն ներձակեալ չնչին չէք գրկելու՝ յամենայն սրտէ յաջողութիւն կը մաղթեմ:

(Սան Ֆրանսիսքո)

ԶԱՐԼՍ ՄԱՐԳԻՆ

Ստացայ ձեր ինձ գրկած «Բնիկ Նախնիք Հայոց» հրատարակութիւնը, որը կարգալով Հայոց ազգային մասին հաւատքս ա՛լ տուի կը գործնայ, քանի որ Հայաստան ձեզ նման զաւակներ ծնած է: Շիտակո հարստ կը զգամ որ Հայ մը ծրնած եմ: Երանի թէ Հայ ժողովուրդը մեր մտաւորականները գնահատելի դիտար ողջ եղած ատեննին:

(Պոսթոն)

ՂՈՒԿԱՍ Ս. ԱՐՕԵԱՆ

Մեր դրականութեան համար դուք մեծ ծառայութիւն էք մատուցանում, եւ ձեզ նման գիտնական, ձեռնա գրադէտներին պէտք է ամեն մի Հայ բաջալերէ, միջոցներ բնծայէ, որպէսզի դուք էլ ձեր աշխատասիրութիւններով հարստացնէք մեր դրականութիւնը:

(Շիրակ)

Պ. ՇԷՔԷՐՋԵԱՆ

ՀՀ Ազգային գրադարան

0000000000000

13084

Գին \$1.00

M. MINASSIAN

934 Safford St.,

Fresno, Calif.,

U. S. A.
